WERKVERHOUDINGEN EN STRESS OP HET BOERENBEDRIJF

CENTRALE LANDBOUWCATALOGUS
0000 0429 0702

Promotores: Dr. P.B. Defares, oud-hoogleraar sociale psychologie aan de Landbouwuniversiteit Wageningen, thans hoogleraar psychosociale stress aan de Universiteit van Amsterdam

Dr. J.A.M. Winnubst, hoogleraar klinische en gezondheidspsychologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht

Co-promotor: Dr. R.J. Kleber, universitair docent klinische en gezondheidspsychologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht

NN08201, 1411

Catharina Wilhelmina Maria Giesen

WERKVERHOUDINGEN EN STRESS OP HET BOERENBEDRIJF

STRESS AND WORK ISSUES AMONG FARM COUPLES

(with a summary)

PROEFSCHRIFT
ter verkrijging van de graad van doctor
in de landbouw- en milieuwetenschappen
op gezag van de rector magnificus,
dr. H.C. van der Plas,
in het openbaar te verdedigen
op woensdag 24 april 1991
des namiddags te vier uur in de Aula
van de Landbouwuniversiteit te Wageningen

NN = 559253

LANDBOUWUNIVERSITEIT
WAGENINGEN

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG
Giesen, Carin W.M.

Werkverhoudingen en stress op het boerenbedrijf /
Carin W.M. Giesen. - Amsterdam: Thesis Publishers. - Ill.
Ook verschenen in handelseditie. - Met lit. opg. - met samenvatting in het Engels.
ISBN 90-5170-081-4
NUGI 714
Trefw.: stress in de landbouw

Copyright 1991 C.W.M. Giesen

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted by means of press, fotocopy, microfilm or otherwise without the prior written permission of the publisher.

ISBN 90-5170-081-4
NUGI 714

NN08201, 1411

STELLINGEN

1. Uit het feit dat bedrijfsparticipatie voor de *boerin zelf* psychologisch gezien positief is, kan niet worden geconcludeerd dat haar bedrijfsparticipatie ook voor de *boer* positief is.
   Dit proefschrift

2. Het wordt steeds stiller op het boerenerf: het sociale isolement in de dagelijkse werksituatie neemt toe.
   Dit proefschrift

3. Het handelingspsychologisch paradigma met zijn nadruk op begrippen als intentionele sturing, veldsturing en voeling met de situatie (zie Van Parreren) biedt een vruchtbare aanvulling op de uitgangspunten van het stress- en copingparadigma.
   C.F. van Parreren (1988, 1989), Principes van de handelingspsychologie (I,II). Handelingen, 2(3), 5-31; Handelingen 3, (3/4), 52-79).

4. In de arbeids- en organisatiepsychologie wordt het gezinsbedrijf, dat we aantreffen in de landbouw maar ook in het midden- en kleinbedrijf, geheel ten onrechte verwaarloosd.

5. Voor de boerin liggen bronnen van spanning primair in de interpersoonlijke sfeer, voor de boer in de financiële sfeer.
   Dit proefschrift

6. Het is verbazingwekkend dat in de huidige discussie rondom de verbetering van de positie van de boerin, veelal wordt voorbij gegaan aan de invloed die de boer hierop heeft.

7. Dat conclusies van psychologisch onderzoek vaak de reactie uitlokken: "Maar dat wisten we toch al", gaat voorbij aan het feit dat tegenovergestelde conclusies vaak precies dezelfde reactie uitlokken. Een betere rechtvaardiging voor het bestaan van de psychologie als wetenschap is niet denkbaar.

8. Het is onjuist en verwarrend om de mate van sociale integratie als een *vorm* van sociale ondersteuning te beschouwen, zoals b.v. Cohen en Wills doen. Veeleer is het een *voorwaarde* voor sociale ondersteuning.

   S. Cohen en T.A. Wills (1985). Stress, social support and the buffering hypothesis. Psychological Bulletin, 98, (2), 310-357.

9. De publikatiedwang in het huidige wetenschappelijke bedrijf heeft als nadeel dat deze zowel schrijver als lezer belast: de schrijver krijgt minder gelegenheid zijn geschriften helder en bondig te formuleren terwijl de lezer door de groeiende publikatiestroom juist extra behoefte heeft aan helderheid en bondigheid.

10. Dat de oorzaak van de hardnekkige en stereotype vooroordelen bij niet-agrariërs over de boerenbevolking nog onvoldoende is onderzocht, hangt stellig samen met het bestaan van dezelfde vooroordelen bij onderzoekers.

11. De vrouw *op* het schaakbord is niet alleen een stuk maar heeft ook schier onbegrensde mogelijkheden. Voor de vrouw *achter* het schaakbord is deze combinatie zelden weggelegd.

C.W.M. Giesen. Werkverhoudingen en stress op het boerenbedrijf.
Wageningen, 24 april 1991.

Aan mijn ouders

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD

1. INLEIDING 1

1.1. Vraagstelling en achtergrond 2
1.2. Belang van de studie 4
1.3. Opzet van de studie 5

2. THEORETISCHE UITGANGSPUNTEN 7

2.1. Afbakening van het stressbegrip 7
2.2. Bronnen van stress 11
2.3. Uitingsvormen van stress: stressreacties 12
2.4. Schakels tussen stress en ziekte 13
2.5. Benaderingen van stress in werksituaties 17
2.6. De Michiganbenadering voor organisatiestress 19
2.6.1. Algemene uitgangspunten Michiganbenadering 19
2.6.2. Het Michiganmodel 22
2.6.3. Onderzoek op basis van het Michiganmodel 24
2.6.4. Sociale omgeving en het stressproces 27
2.6.5. Evaluatie Michiganmodel en onderzoek 33
2.6.6. Implicaties voor ons onderzoek 35
2.7. Samenvatting en conclusies 36

3. SCHETS VAN DE WERKSITUATIE VAN BOER EN BOERIN 38

3.1. Algemene kenmerken boerenbedrijf 38
3.2. Ontwikkelingen in de melkveehouderij 42
3.3. Werkverhoudingen van boer en boerin ter discussie 46
3.4. Samenvatting 48

4.	**STRESS BIJ BOEREN EN BOERINNEN: EEN LITERATUUROVERZICHT**	50
4.1.	Bronnen van stress bij de boerin	51
4.2.	Bronnen van stress bij de boer	56
4.3.	Vergelijking van stress bij boer en boerin	58
4.4.	Conclusies en implicaties voor eigen onderzoek	61
5.	**ONDERZOEKSOPZET**	63
5.1.	Vraagstelling en verwachtingen	64
5.1.1.	Hoofdvraagstelling rond de boerin	64
5.1.2.	Hoofdvraagstelling rond de boer	68
5.1.3.	Verdere onderzoeksvragen	70
5.2.	Meetinstrumentarium	72
5.2.1.	Achtergrondgegevens	73
5.2.2.	Bedrijfsparticipatie boerin	73
5.2.3.	Achtergrond bedrijfsparticipatie boerin	73
5.2.4.	Rolproblemen	75
5.2.5.	Steun van de echtgeno(o)t(e)	76
5.2.6.	Financiële situatie van het bedrijf	77
5.2.7.	Welbevinden	77
5.2.8.	Gevoel van eigenwaarde	78
5.2.9.	Rolpatroon	79
5.2.10.	Rolopvattingen	80
5.2.11.	Stresshantering	80
5.2.12.	Overzicht meetinstrumentarium	82
5.3.	Respondenten	83
5.4.	Procedure dataverzameling	85
5.5.	Statistische procedures	86
5.5.1.	LISREL-analyse techniek	86
5.5.2.	Regressie-analyse	88
5.5.3.	Overige technieken	89

6.	**BESCHRIJVENDE KENMERKEN VAN HET VERZAMELDE MATERIAAL**	90
6.1.	Kenmerken van de steekproef	90
6.1.1.	Steekproefgrootte en nonrespons	90
6.1.2.	Achtergrondgegevens van de persoon	91
6.1.3.	Gezinskenmerken	93
6.1.4.	Bedrijfskenmerken	93
6.1.5.	Arbeidsbezetting en rolpatroon	94
6.1.6.	Maatschappelijke integratie	96
6.1.7.	Algemene gezondheidstoestand	97
6.2.	Kenmerken gebruikte schalen	99
6.2.1.	Psychometrische kenmerken van de schalen	99
6.2.2.	Vergelijkingen van schaalgemiddelden	101
7.	**RESULTATEN**	104
7.1.	Resultaten hoofdvraagstelling boerin	104
7.1.1.	Uitleg structuurmodel	105
7.1.2.	Resultaten structuurmodel boerin	107
7.1.3.	Discussie structuurmodel boerin	111
7.1.4.	Resultaten interactie-effecten boerin	113
7.1.5.	Discussie interactie-effecten boerin	120
7.1.6.	Samenvatting hoofdvraagstelling boerin	122
7.2.	Resultaten hoofdvraagstelling boer	124
7.2.1.	Resultaten structuurmodel boer	124
7.2.2.	Discussie structuurmodel boer	127
7.2.3.	Resultaten interactie-effecten boer	129
7.2.4.	Discussie interactie-effecten boer	133
7.2.5.	Samenvatting hoofdvraagstelling boer	135
7.3.	Rolpatroon, rolopvattingen en welbevinden	136
7.3.1.	Resultaten rolpatroon en welbevinden	137
7.3.2.	Resultaten rolopvattingen en welbevinden	139
7.3.3.	Discussie rolpatroon/rolopvattingen	142
7.3.4.	Samenvatting rolpatroon/rolopvattingen	145
7.4.	Stresshantering bij boer en boerin	145
7.4.1.	Stresshantering in bedrijf en gezin	146
7.4.2.	Stresshantering en lichamelijke gezondheid	150
7.4.3.	Stresshantering en persoonskenmerken	151
7.4.4.	Samenvatting stresshantering	152

8. SLOTBESCHOUWING 154

8.1. Werkverhoudingen en welbevinden op het boerenbedrijf 155
8.1.1. De boerin 156
8.1.2. De boer 158
8.1.3. Algemene conclusies 160
8.2. Evaluatie onderzoeksbenadering 161
8.3. Aandachtspunten voor de praktijk 166
8.3.1. Versterking sociaal netwerk 166
8.3.2. Verbetering persoonlijke hulpmiddelen 168
8.3.3. Optimaliseren van de hulpverlening 170

NOTEN 172

SUMMARY 181

LITERATUUR 188

BIJLAGEN 199

CURRICULUM VITAE

VOORWOORD

In deze studie doe ik verslag van een psychologisch onderzoek naar werkverhoudingen van boer en boerin in relatie tot beider welbevinden en gezondheid. Een onderwerp waarbij ik het als boerendochter niet altijd eenvoudig vond wetenschappelijke distantie en emotionele betrokkenheid in evenwicht te brengen.

Het projectvoorstel dat ik indertijd als nieuw lid van de - inmiddels opgeheven - Vakgroep Psychologie van de Landbouwuniversiteit schreef voor de interne financieringsronde, droeg als titel "Psychologische achtergronden van de arbeidsorganisatie op melkveebedrijven". Na honorering werd echter al gauw duidelijk dat een nadere afbakening noodzakelijk was. In het licht van de discussie rondom het gezinsbedrijf in de landbouw lag de keuze voor het onderhavige thema voor de hand.

De afronding van de verslaglegging van deze studie werd na het dienstverband aan de Landbouwuniversiteit en na een tussentijdse onderbreking, mogelijk gemaakt door de Vakgroep Klinische en Gezondheidspsychologie van de Rijksuniversiteit te Utrecht.

Ter afsluiting is het goed nog een keer om te zien en te beseffen dat velen hebben bijgedragen aan de totstandkoming van deze studie. Prof. dr. Peter B. Defares heeft de keuze van het onderwerp vanaf het begin gestimuleerd en gaf mij de vrijheid deze op een eigen manier gestalte te geven. Ik ben hem hiervoor zeer erkentelijk en heb zijn kritische kommentaar en onze inhoudelijke discussies zeer gewaardeerd. Prof. dr. Jacques A.M. Winnubst bewaakte op een subtiele manier de voortgang van de studie, en dank zij hem is de uiteindelijke afronding versneld. Zijn enthousiasme over het onderwerp en zijn aanmoedigingen hebben mij zeer geholpen. Dr. Rolf J. Kleber werd in een later stadium als co-promotor toegevoegd. Zijn steun is daarom niet minder van belang geweest. De gedegenheid waarmee hij zijn taak opvatte, heb ik bijzonder gewaardeerd. Ik heb van hem geleerd én afgeleerd.

De begeleidingscommissie bestond naast de promotores uit Mw. A. Aukes-Peters (Centrale van Plattelandsvrouwen), Ir. W. Damen (Hoofd SEV-ABTB), Ir. J. Egberink (Landbouwschap) en Ir. B. van der Ploeg (L.E.I.). Deze commissie voorzag mij in de eerste fase van de studie van waardevolle adviezen.

Veel dank ben ik verschuldigd aan alle boeren en boerinnen die hun vriendelijke medewerking verleenden aan het onderzoek. Zonder de tijd die zij bereid waren vrij te maken, had ik deze studie niet kunnen schrijven. Ook dank ik de enquêteurs en enquêtrices: M. Arkesteyn, M. Bastiaansen, R. de Bruin, H. Dijkema, J. van de Hoek, E. van Selm, H. Stappers, H. Veerman, R. Vrijburg en I. Zuurmond. De statistische analyses werden op een zorgvuldige manier uitgevoerd door Jaap Bijkerk. Drs. Arne Maas assisteerde vol enthousiasme bij de ingewikkelde LISREL-analyses. Dank gaat ook uit naar Drs. Koosje Brants voor het kritisch doornemen van het eindmanuscript. Drs. Ellen Muller sprong op het juiste moment bij om het manuscript op tijd drukklaar te krijgen.

Collega's, familieleden en vrienden hebben op uiteenlopende wijze de voortgang van het proces gevolgd. Van mijn familie wil ik speciaal noemen mijn ouders en oudste broers, die vanuit hun directe of indirecte verbondenheid met het boerenleven een belangrijke bron van informatie waren. Van mijn vrienden wil ik twee personen vermelden. Paul Deken heeft mij op zijn unieke manier op het 'Wageningse pad' gezet. Annego Strumphler was een bijzondere lotgenoot, wier oordeel en steun mij vooral door de laatste fase van de afronding heen hebben geholpen.

Willem was in elke fase van de studie de meest betrokkene, de meest nabije.

1. INLEIDING

> "Ik vind het leuk om mee te werken. Ik voel dat ik erbij hoor, dat ik niet alleen huishoudster ben". (boerin)

> "Er moet een scheiding zijn van bedrijf en gezin: de vrouw krijgt niet te horen over het reilen en zeilen van het bedrijf, en omgekeerd hoef ik ook niet te weten wat de vrouw in de huishouding doet". (boer)

Deze uitspraken drukken een houding uit ten opzichte van de onderlinge taakverdeling tussen boer en boerin op een agrarisch bedrijf (1). De boerin in dit citaat staat positief tegenover haar bedrijfsparticipatie. Zou zij niet meewerken in het bedrijf, dan zou dit tot frustraties bij haar leiden. De boer uit het citaat is duidelijk van mening dat er een strikte scheiding van de werkgebieden van man en vrouw behoort te zijn. In werkelijkheid kan het echter zijn dat hij haar hulp hard nodig heeft. Nog enkele andere uitspraken:

> "Als ik het persoonlijk zou mogen zeggen, dan zou ik 'achter' (in het bedrijf, C.G.) liever helemaal niks doen. Liever zou ik het huishouden helemaal puntje precies doen..." (boerin)

> "Ik vind het prettig dat mijn vrouw meewerkt in het bedrijf. Als ze heel veel zou gaan meewerken, zou ik het niet leuk meer vinden. Dan bleef ik geen boer, de belasting wordt dan te groot". (boer)

Het moge met deze voorbeelden duidelijk zijn dat zich in de taakverdeling en de samenwerking tussen boer en boerin bronnen van spanningen en conflicten voordoen. Deze kunnen zich - zoals wij verderop zullen zien - uiten in diverse symptomen en klachten zoals hoofdpijn, geïrriteerdheid, en andere vormen van onbehagen, en aldus schadelijk zijn voor het persoonlijk functioneren. Hiermee is het onderwerp van deze studie geïntroduceerd: onze studie handelt over spanningen in de werksituatie en de werkverhoudingen tussen boer en boerin in relatie tot beider welbevinden.

In het geheel van de arbeidende bevolking neemt de boerenbevolking een bijzondere positie in. Niet alleen zijn boer en boerin in hun werksituatie 'eigen baas'. Zij zijn bovendien naast - veelal de enige - 'collega's' in het werk tevens huwelijkspartners. Deze verwevenheid van werk- en privésfeer is typerend voor de

werksituatie op een boerenbedrijf die daarmee fundamenteel afwijkt van de werksituatie van vele anderen in onze samenleving. De meeste mensen hebben een werkkring buitenshuis en zijn overdag omringd door collega's met wie men per definitie een andere verhouding heeft dan met de privérelatie.

Ondanks de kleinschalige gezinsarbeidstructuur van de ruim 100.000 boerenbedrijven - waarop minder dan 5% van onze beroepsbevolking werkzaam is (2) - vervullen zij een niet te onderschatten rol in onze samenleving. Niet alleen vanwege de voedselproduktie en de instandhouding van het platteland, maar ook vanwege het belang voor onze economie: 25% van de export komt voor rekening van de landbouw. Op mondiaal niveau behoort Nederland tot de drie belangrijkste exporteurs van agrarische produkten.

1.1 Vraagstelling en achtergrond

Met deze studie wordt vanuit een psychologische invalshoek systematisch aandacht besteed aan werkverhoudingen en welbevinden op het agrarisch gezinsbedrijf.

De achtergrond van deze studie vormt een onderzoek dat in het begin van de jaren tachtig vanuit de vakgroep psychologie van de Landbouwuniversiteit Wageningen was opgezet door Welles en Defares (1983; zie ook Giesen en Defares, 1984; Giesen, 1986, 1987). In dat onderzoek stond de vraag centraal of de ingrijpende veranderingen die zich in de voorgaande decennia in de Nederlandse melkveehouderij hadden voltrokken - en die werden gekenmerkt door schaalvergroting, modernisering en vertrek van arbeidskrachten - niet teveel van het aanpassingsvermogen van het bedrijfshoofd hadden geëist. Onder meer werd bekeken of de bedrijfsrol van de boerin, die door genoemde ontwikkelingen belangrijker was geworden, wellicht positief of negatief verband hield met stressverschijnselen bij de boer. Inderdaad was er sprake van een samenhang, maar dan een positieve: op bedrijven waar de vrouw veel meewerkte vertoonde de boer *meer* lichamelijke en psychische klachten. Over de aard van deze samenhang kon evenwel geen informatie worden gegeven.

Bij de presentatie van de onderzoeksresultaten op een

studiedag wekte de bovenvermelde bevinding hevige beroering bij de toehoorders: was de boerin de *oorzaak* van stressverschijnselen bij de boer of waren er andere factoren in het spel? Nader onderzoek leek dan ook gewenst. Het belang van een dergelijke vervolgstudie werd nog eens bevestigd door de verontruste reacties uit het veld - met name van boerinnenzijde - die volgden op de bekendmaking van dit resultaat. Vaak werd deze verontrusting overigens gekanaliseerd in een verzoek van boerinnen-groeperingen om op speciaal georganiseerde studiedagen de resultaten nader toe te komen lichten. Daarnaast werd als een belangrijke beperking van de Wageningse studie ervaren dat de aandacht eenzijdig was uitgegaan naar het bedrijfshoofd, terwijl de boerin veelal een onmisbare bijdrage levert aan het bedrijfswerk. Hoe is het gesteld met *haar* welbevinden, welke problemen en spanningen ervaart *zij*? Het is goed hierbij te bedenken dat juist in die tijd de verbetering van de positie van de boerin - in navolging van ontwikkelingen rondom de positie van de vrouw elders - een centraal aandachtspunt van boerinnengroeperingen begon te worden.

Met onze studie speelden wij in op de geschetste behoefte. Het is dan ook tegen deze achtergrond dat onze onderzoeksvragen zijn geformuleerd. Centraal staan de volgende twee vragen:

1. Wat is het effect van het meewerken van de boerin in het bedrijf op het welbevinden van de boer?

2. Wat is het effect van het meewerken van de boerin in het bedrijf op haar eigen welbevinden?

Deze vragen gaan over de participatie van de boerin *in* het bedrijf in relatie tot het welbevinden. Hiermee krijgen wij een belangrijk aspect van de werkverhoudingen van boer en boerin in beeld. Uit oogpunt van haalbaarheid werd daarnaast alleen verkennend aan andere aspecten van de werkverhoudingen aandacht besteed, zoals verwoord in de volgende onderzoeksvraag:

3. Is er een verband tussen het rolpatroon (taakverdeling en beslissingspatroon) en de opvattingen hieromtrent enerzijds en het welbevinden van boer en boerin anderzijds?

Deze vraag lag voor de hand, zeker gezien de ontwikkelingen rondom de positie van de boerin.

Hierboven ging het om vragen die betrekking hebben op factoren in de werkverhoudingen tussen boer en boerin die wellicht verantwoordelijk zijn voor beider (on)welbevinden. Zoals verderop

duidelijk zal worden, is de manier waarop mensen omgaan met problemen en conflicten van groot belang voor het uiteindelijke effect ervan op het welbevinden. In ons onderzoek zal verkennend aandacht aan dit thema worden besteed. De vraag luidt:
4. Hoe gaan boer en boerin om met spanningen en problemen in hun werksituatie?

Tot slot werd ook aandacht besteed aan de samenhang tussen de bedrijfsparticipatie van de boerin en de maatschappelijke integratie enerzijds en tussen dit laatste en het welbevinden van boer en boerin anderzijds. In deze studie zal op de bevindingen hiervan echter niet worden ingegaan: hierover zijn afzonderlijke publikaties in voorbereiding.

1.2 Belang van de studie

Met deze studie beogen wij zowel een maatschappelijk als een wetenschappelijk belang te dienen.

Het maatschappelijke belang is gegeven met het feit dat ons onderzoek inspeelt op een behoefte vanuit het veld, die - meer beleidsmatig geformuleerd - terug te voeren is op de vraag: welk werkverband is op een boerenbedrijf optimaal? Hoe vaag de aanduiding 'optimaal' ook is, het functioneren van een boerenbedrijf is mede afhankelijk van het functioneren van het boerengezin. Spanningen door het werk of door conflicten in de onderlinge werkverhoudingen zijn hiervoor niet bevorderlijk. Inzicht in deze problematiek krijgt een extra belang, juist nu van de boerenbevolking meer dan ooit flexibiliteit en aanpassingsvermogen gevraagd wordt vanwege de vele problemen en veranderingen waarmee ze wordt geconfronteerd. Men denke hierbij vooral aan de diverse beperkende maatregelen die van overheidswege worden opgelegd.

Het wetenschappelijk belang kan als volgt worden gezien. Problemen en spanningen in de werksituatie van werkenden in grote arbeidsorganisaties zijn vanuit de psychologie reeds uitgebreid in kaart gebracht. Er is echter nog nauwelijks wetenschappelijk gefundeerde kennis voorhanden over spanningen in de werksituatie en onderlinge werkverhoudingen van mensen wier werk- en

privérelatie verweven zijn, zoals boer en boerin. Met onze studie hopen wij hiermee een aanzet te geven.

1.3 Opzet van de studie

De voorliggende studie is empirisch van aard. Bij de opzet van de studie sluiten wij aan bij de gangbare traditie in het psychologisch onderzoek rond psychosociale spanningen en problemen in de werksituatie. Dit onderzoek gaat veelal uit van het zogenaamde Michiganmodel, een model voor het bestuderen van organisatiestress. Rolgerelateerde problemen krijgen hierbij de nadruk. Juist omdat boer en boerin naast hun werkrelatie ook een huwelijks- en ouderrelatie hebben, zouden ook andere benaderingen mogelijk zijn, zoals die vanuit de psychologie van intieme relaties. Ons onderzoek richt zich dus in eerste instantie op aspecten van de *werkverhoudingen* en de betekenis hiervan voor het welbevinden. Dit sluit niet uit dat bij de interpretatie van de resultaten van ons onderzoek gebruikmaking van andere benaderingen noodzakelijk kan zijn.

Wij vertrekken vanuit een *stresstheoretische* oriëntatie, waarin aan de subjectieve interpretatie van de situatie een centrale rol wordt toegekend in het uiteindelijke gevolg voor het individuele welbevinden. Voorts is het onderzoek beperkt tot één en tevens de grootste agrarische bedrijfstak: de melkveehouderij. Dit is bovendien de meest werkplekgebonden bedrijfstak binnen de landbouw, hetgeen de arbeidsverhoudingen van boer en boerin des te scherper in beeld kan brengen. In de akkerbouw bijvoorbeeld, waar niet gewerkt wordt met levende have, speelt een dergelijke werkplekgebondenheid veel minder. Gebruik is gemaakt van een eenmalige transversale of 'cross-sectionele' meting door middel van een vragenlijst. De analyse is kwantitatief.

De studie is als volgt opgebouwd. In *hoofdstuk 2* wordt begonnen met het aangeven van een theoretisch perspectief dat als leidraad diende bij de opzet van ons onderzoek. Wij geven een uiteenzetting van de moderne interactionistische visie op stress. Vooral de psychologische mechanismen komen hierbij aan de orde, hoewel ook aan de fysiologische processen in de relatie tussen stress en ziekte aandacht wordt besteed. Voorts wordt ingegaan op een speciale benadering voor de bestudering van stress in werksituaties:

de genoemde Michiganbenadering.

In *hoofdstuk 3* behandelen wij een aantal typerende kenmerken van het agrarische gezinsbedrijf. Voorts worden de ontwikkelingen in de melkveehouderij geschetst alsmede de implicaties hiervan voor de werksituatie van boer en boerin. Hierbij krijgt de veranderende rol van de boerin in het bedrijf speciale aandacht.

In *hoofdstuk 4* evalueren wij de beschikbare onderzoeksliteratuur die betrekking heeft op stress in de werksituatie en in de werkverhoudingen van boer en boerin. Duidelijk zal worden dat de kennis nog zeer beperkt is, zeker in ons land.

De hoofdstukken die hierop volgen gaan over het eigenlijke empirische onderzoek. De concrete opzet van het onderzoek komt in *hoofdstuk 5* aan de orde. Naast de uitwerking van de vraagstelling en de formulering van hypothesen wordt een verantwoording gegeven van het meetinstrumentarium, de procedure en de statistische analysetechnieken.

In *hoofdstuk 6* volgt een karakteristiek van de door ons onderzochte groep boerenechtparen. Onder meer komen persoonlijke achtergrondgegevens en gegevens rondom de taakverdeling tussen boer en boerin aan de orde. Tevens worden psychometrische kenmerken van de gebruikte meetinstrumenten beschreven.

Hierna presenteren wij in *hoofdstuk 7* de resultaten van het onderzoek. Aan deze resultaten wordt per onderzoeksvraag steeds een korte discussie gewijd.

De studie wordt afgesloten in *hoofdstuk 8* met een terugblik op de bevindingen, geïntegreerd in een algemene beschouwing. Tevens wordt de gekozen onderzoeksbenadering geëvalueerd. Wij eindigen met enkele aanbevelingen voor de praktijk.

2. THEORETISCHE UITGANGSPUNTEN

De thematiek van ons onderzoek - spanningen en problemen in de werkrelatie van boer en boerin - maakt deel uit van de "psychologie van arbeid en gezondheid". Dit is een deeldiscipline van de psychologie die zich naast andere deelgebieden zoals de gezondheidspsychologie vooral richt op het verwerven van inzicht in de relatie tussen gedrag en ziekte of gezondheid. Dit zijn sterk opkomende velden van onderzoek in de huidige psychologie (Maes, 1986; Maes, Spielberger, Defares, Sarason, 1988; Winnubst, 1988).

In de studies naar de relatie tussen gedrag en ziekte of gezondheid wordt gebruik gemaakt van het sinds enkele decennia in de psychologie bekend staande 'stress- en copingparadigma'. In dit hoofdstuk behandelen wij allereerst de begrippen 'stress' en 'coping' in hun theoretische context. Vervolgens wordt aandacht besteed aan verschillende bronnen van stress, gevolgd door een opsomming van symptomen of uitingsvormen van stress, de stressreacties. Ofschoon wij ons in deze studie richten op psychologische kenmerken van het stressproces, zal ook worden ingegaan op fysiologische processen die een rol spelen in de relatie tussen stress en ziekte. Na deze algemene uiteenzetting is de rest van het hoofdstuk gewijd aan benaderingen van en onderzoek over stress in werksituaties. De nadruk zal hierbij liggen op het zogenaamde Michiganmodel.

2.1 Afbakening van het stressbegrip

Het begrip 'stress' stamt uit de techniek en betekent letterlijk spanning. In het dagelijkse taalgebruik wordt met stress verwezen naar een psychologisch verschijnsel dat te maken heeft met onwelbevinden, maar het begrip wordt niet eenduidig gebruikt. Uitspraken als:

"daar krijg je wel stress van"

"ik voel me behoorlijk gestresst"

verwijzen bijvoorbeeld naar de *gevoelens* van onbehagen en spanning die een bepaalde situatie oproept. Uitspraken als:

"Jan heeft op het ogenblik behoorlijk veel stress op zijn werk"

verwijzen meer naar de *situatie* die spanningsvol is.

Wie de ontwikkelingen over het denken en het gebruik van het stressbegrip in het wetenschappelijke bedrijf overziet (zie voor een overzicht o.a. Kleber, 1982; Lazarus en Folkman, 1984), constateert ook daar uiteenlopende omschrijvingen. Zo werd door sommigen met stress naar een *respons* verwezen: stress werd gezien als een reactie van het organisme op een bepaalde belastende stimulus. Een duidelijk voorbeeld van deze visie op stress vinden wij bij de fysioloog Selye, die zich met name bezighield met fysiologische facetten van de stressreactie. Wij komen hierop terug in paragraaf 2.4. Anderen zagen stress meer in termen van de *situatie* of omgeving: stress verwees dan naar de belastende of schadelijke prikkels uit de omgeving. Deze visie werd met name gehanteerd in onderzoek naar de gevolgen van (zeer) ingrijpende levensgebeurtenissen, zoals oorlogsgeweld.

Tot de jaren zestig was stress voornamelijk het terrein van medici en fysiologen. Vanaf die tijd werd stress meer en meer ook het domein van de psychologie. Duidelijk werd dat beide genoemde visies op stress - respons of situatie - slechts een deel van het proces beschrijven: zij doen geen recht aan de variaties tussen individuen in hun reactie op spanningsvolle gebeurtenissen en situaties. Dergelijke individuele verschillen bestaan vooral waar het gaat om de relatief milde alledaagse problemen. Zo maakt een bezoek aan de tandarts de een nerveus terwijl de ander er zijn schouders voor ophaalt. In de huidige benaderingen wordt dan ook een *interactionistische* of *transactionistische* visie op stress gehanteerd. Stress verwijst hierbij naar een verstoorde wisselwerking tussen persoon en omgeving: de persoon heeft niet voldoende vaardigheden om de eisen van de omgeving (inclusief die van de persoon zelf) te hanteren of de baas te worden. In deze interactie spelen cognitieve processen een centrale rol: het gaat om de *interpretatie* van de eisen in relatie tot de eigen aanpassingsmogelijkheden. Valt deze interpretatie negatief uit, dan spreken wij van stress en deze kan zich uiten in allerlei symptomen en reacties bij de persoon (zie paragraaf 2.3). Een voorbeeld.

> Een boerin heeft zich opgegeven voor een computercursus. Als de eerste bijeenkomst nadert, durft zij niet te gaan. Ze is bang dat zij het niet kan, dat ze zal afgaan. Ze voelt zich daardoor angstig en gespannen.

Wij zien hier dus dat cognitieve processen (denken iets niet te kunnen) de uiteindelijke reactie op een omgevingseis (het bezoeken

van een bijeenkomst) bepalen. Het verhaal is echter nog niet af, want deze vrouw denkt er nog eens over na en beseft dat haar gedachten niet reëel zijn. Dit ontspant haar en rustig gaat zij op weg. Met dit laatste komen wij op het terrein van 'coping' oftewel stresshantering.

Het is met name Richard Lazarus geweest die de genoemde processen in de interactie tussen persoon en omgeving theoretisch heeft beschreven. In 1966 verscheen zijn standaardwerk "Psychological stress and the coping process" waarin hij zijn cognitief-fenomenologische stresstheorie uiteenzet, gevolgd door talloze andere publikaties (o.a. Lazarus en Launier, 1978; Lazarus en Folkman, 1984). Juist vanwege de centrale plaats die hij toekent aan stresshantering in het stressproces, willen wij zijn ideeën hier uiteen zetten.

In de visie van Lazarus bestaan de - veelal onbewust verlopende - processen in de wisselwerking tussen persoon en omgeving uit wat hij noemt 'appraisal' (inschatting of evaluatie) en 'coping' (stresshantering).

Eerst vinden de '*appraisal*'-processen plaats, onderscheiden (maar niet te scheiden) in primaire en secundaire appraisal. Overigens zijn dit niet totaal subjectieve, fenomenologische processen: "People are normally constrained in what they perceive and appraise by what is actually the case, although their cognitions are not perfectly correlated with reality" (Lazarus en Folkman, 1984, p. 48). Primaire appraisal verwijst naar de interpretatie van de situatie: is de situatie wel of niet bedreigend voor het welbevinden? In de secundaire appraisal gaat het om de vraag: welke mogelijkheden heb ik om de situatie de baas te worden? Het gaat hierbij in feite om een evaluatie van de beschikbare 'resources' of hulpbronnen. Deze resources kunnen in de persoon liggen of erbuiten. In de persoon gelegen bronnen zijn bijvoorbeeld positief denken (hoop), het beschikken over diverse vaardigheden, het gevoel controle te hebben of een positieve zelfevaluatie (gevoel van eigenwaarde). Buiten de persoon gelegen bronnen zijn bijvoorbeeld het beschikbaar zijn van sociale netwerken voor steun, alsmede materiële hulpbronnen, zoals geld (Lazarus en Folkman, 1984).

Op basis van de evaluatie van de hulpbronnen vindt '*coping*' of stresshantering plaats: de pogingen van de persoon om de bedreigende situatie weer de baas te worden, het hoofd te bieden.

Twee algemene vormen van stresshantering worden door Lazarus onderscheiden: een probleemgerichte en een emotieregulerende vorm (zie ook Kleber, 1982).

Probleemgerichte stresshantering bestaat uit activiteiten gericht op de verandering van de verstoorde relatie tussen persoon en omgeving. Hierbij worden de oorzaken van de problemen aangepakt door òf de omgeving te veranderen, òf de persoon. Diverse strategieën zijn mogelijk. Een boer die financiële problemen heeft, kan bijvoorbeeld de hulp van een deskundige inroepen om zo tot een oplossing te komen. De boerin in ons voorbeeld hierboven hanteerde de bedreigende situatie door haar denken te veranderen. Bij *emotieregulerende* stresshantering worden de emotionele gevolgen van de verstoorde relatie tussen persoon en omgeving gereguleerd zonder de oorzaken van de problemen aan te pakken. Veelal zijn dit intrapsychische processen zoals ontkenning of vermijding. Uitdrukkingen als "de kop in het zand steken" verwijzen hiernaar. Maar ook bijvoorbeeld afleiding zoeken in liefhebberijen is een strategie die valt onder deze vorm van stresshantering. Het leven wordt draaglijker gemaakt door de werkelijkheid te ontvluchten. Ook hier weer beschikken mensen over uiteenlopende gedragingen.

Veelal komen beide vormen van stresshantering naast elkaar of na elkaar voor. Bijvoorbeeld onmiddellijk na een ingrijpende gebeurtenis, zoals een bericht van overlijden van een dierbaar persoon, vindt doorgaans emotieregulerende stresshantering plaats zoals ontkenning, geleidelijk gevolgd door meer probleemgerichte strategieën (bijvoorbeeld uitzoeken wat er moet gebeuren, et cetera). Welke gedragsstijl men kiest, hangt af van de persoon maar ook van de aard van de situatie. Zo blijkt dat mensen met een gevoel van interne controle eerder de problemen actief aanpakken, maar niet alle situaties lenen zich hiervoor; soms is passiviteit meer adequaat. Bovendien is stresshantering niet alleen een reactie op een bedreiging, maar kan het ook een anticiperende activiteit zijn om negatieve ervaringen vroegtijdig af te wenden. Ook kan de effectiviteit van de gekozen strategieën uiteen lopen. Wel kan men in het algemeen zeggen dat op den duur een probleemgerichte aanpak effectiever is in termen van gezondheid en functioneren.

Stress is een complex verschijnsel, dat een procesmatig verloop heeft. Er vindt een voortdurende terugkoppeling van stresshantering naar de 'appraisal'-processen plaats. Door anders te denken over de

computercursus, wordt de angst bij de boerin in ons voorbeeld weggenomen, met als gevolg dat zij de situatie anders interpreteert. Vanwege deze voortdurende veranderingen spreekt Lazarus dan ook liever van transactie dan van interactie tussen persoon en omgeving.

In zijn latere werken benadrukt Lazarus (zie o.a. Lazarus en Launier, 1978) dat de manier waarop mensen met problemen omgaan belangrijker is voor het functioneren en de uiteindelijke gezondheid van het individu dan de ernst of de frequentie van de problematische situaties zelf. Het adaptieve resultaat van de interactie tussen persoon en omgeving wordt dus bepaald door de stresshantering. In onderzoek rondom stress en gezondheid neemt de laatste jaren dan ook de belangstelling voor stresshantering toe (Winnubst, 1988). Verderop, bij de bespreking van onderzoek rondom de fysiologische processen die een rol spelen bij het ontstaan van ziekte in relatie tot stress, zullen wij hiervan enkele voorbeelden geven. In onze studie zal, zoals eerder vermeld, in exploratieve zin eveneens aandacht worden besteed aan de stresshantering van boer en boerin.

2.2 Bronnen van stress

Zoals duidelijk werd bij de omschrijving van het begrip stress, kan de persoon met allerlei eisen en bedreigingen worden geconfronteerd, die een bepaalde aanpassing vereisen. Wij noemen deze eisen 'stressoren', potentiële bronnen van stress. In zekere zin is alles wat wij 'ontmoeten' een potentiële stressor. Iemand kan bijvoorbeeld hevig overstuur raken van een regenbui. Toch worden er in de algemene onderzoeksliteratuur vooral twee categorieën van stressoren aangetroffen die zijn bestudeerd in relatie tot het persoonlijk welbevinden (zie voor een overzicht: Kleber, 1982).

Enerzijds zijn dit de min of meer *ingrijpende* gebeurtenissen ('life events'), die *kortstondig* van aard zijn, maar die veel aanpassing van de persoon eisen. Men denke aan het werkloos worden of het overlijden van een dierbaar persoon. Ook zeer ingrijpende, schokkende of traumatische gebeurtenissen horen in deze categorie thuis; deze gebeurtenissen vinden zelden plaats, maar sommige mensen zoals politiefunctionarissen worden uit hoofde van hun beroep hier relatief vaak mee geconfronteerd (zie Giesen, Steinmetz, Kleber,

1991).

Anderzijds zijn er de betrekkelijk *milde* maar vaak *chronisch* bestaande problemen en moeilijkheden die inherent zijn aan het leven van alledag: problemen op het werk, conflicten in het gezin en dergelijke. Deze stressoren vereisen weinig aanpassing maar - juist door het vaak langdurige karakter van de situatie - gaat 'de rek' er op een gegeven moment uit: de weerstand neemt af en men gaat allerlei stressverschijnselen vertonen. Het relatief milde en chronische karakter van dit soort stressoren maakt dat zij vaak niet als zodanig onderkend worden: het is moeilijker deze in 'appraisal'-termen te vatten, ook al speelt 'appraisal' wel degelijk een rol. De verderop te bespreken vormen van werkstress (vanaf paragraaf 2.5) vallen onder deze categorie. Daarbij zal duidelijk worden dat juist in werksituaties ook interne eisen (gebaseerd op behoeften en dergelijke) een stressor kunnen vormen (zie ook Ekkers en Sanders, 1987).

Interessant is dat uit onderzoek naar voren komt dat mildere alledaagse problemen schadelijker zijn voor het psychisch welbevinden dan de min of meer ingrijpende gebeurtenissen (Burks en Martin, 1985; Kanner, Coyne, Schaefer en Lazarus, 1981).

2.3 Uitingsvormen van stress: stressreacties

Een verstoorde relatie tussen persoon en omgeving kan zich op velerlei wijzen uiten. In het algemeen worden drie soorten reacties onderscheiden: psychologische, fysiologische en gedragsmatige stressreacties (voor een uitgebreid overzicht zie Kleber, 1982).

Psychologische stressreacties kunnen op het affectieve en cognitieve vlak liggen. Affectieve reacties (ook wel psychische klachten genoemd) zijn gevoelens van angstigheid, depressiviteit, geïrriteerdheid, of van ontevredenheid. Cognitieve reacties zijn bijvoorbeeld vergeetachtigheid en concentratieproblemen. *Fysiologische stressreacties* zijn onder meer een verhoogde bloeddruk of hartslag, versnelde ademhaling, verandering in spierspanning, transpireren, afname in de spijsverteringsactiviteiten, verhoging van de afscheiding van bijnierhormonen (zie paragraaf 2.4). *Gedragsmatige stressreacties* zijn onder meer slaapproblemen, verandering in activiteiten en prestaties, de geneigdheid om ongelukken te maken.

In bedreigende situaties kunnen meerdere stressreacties naast

elkaar optreden: iemand die het werk (eisen) niet meer aankan (vaardigheden) krijgt veelal last van slapeloosheid, uitputting, depressiviteit, hoofdpijn en dergelijke. Bovendien behoeven reacties niet voor elke situatie en elk individu hetzelfde te zijn en spelen de hiervoor besproken mogelijkheden om de situatie weer de baas te worden ('coping') een belangrijke rol in de uiteindelijke gevolgen voor gezondheid en functioneren.

Reacties op omgevingseisen zijn dus complex van aard. Hetzelfde geldt voor de fysiologische processen die een rol spelen in de relatie tussen stress en ziekte, het onderwerp van de volgende paragraaf.

2.4 Schakels tussen stress en ziekte

Algemeen wordt aangenomen dat langdurig bedreigende situaties schadelijk zijn voor de gezondheid en de kwetsbaarheid voor *ziekte* doet toenemen. Het gaat hierbij om ziekte zoals die objectief-klinisch kan worden vastgesteld.

De paragraaftitel "schakels tussen stress en ziekte" impliceert dat wij uitgaan van het standpunt dat er twee te onderscheiden werkelijkheden zijn: geest (stress) en lichaam (ziekte), die in relatie staan tot elkaar. Vanuit dit standpunt is de eerste vraag die voor de hand ligt *hoe* stress tot ziekte leidt, dat wil zeggen hoe processen op *psychologisch* niveau (cognities en emoties) veranderingen teweeg brengen in processen op *fysiologisch* niveau (lichamelijke veranderingen), en vice versa. Dit zogenaamde 'lichaam-geest probleem' houdt de geleerden al vele eeuwen bezig (zie De Vries, 1989). Wij beperken ons hier dan ook tot de vraag *wat* er achtereenvolgens gebeurt *in het lichaam* bij confrontatie met een bedreiging uit de omgeving en hoe dit uiteindelijk ziekte tot gevolg heeft.

Om deze fysiologische processen te kunnen plaatsen, introduceren wij allereerst het begrip 'homeostase', een begrip afkomstig van de fysioloog Cannon. Elk levend organisme bevat fysiologische mechanismen voor de handhaving of het herstel van een evenwichtstoestand of homeostase. Deze homeostase is noodzakelijk om te kunnen overleven. De fysiologische mechanismen zijn in feite permanent actief. Immers, in ons bestaan vinden continue confrontaties met veranderingen plaats, hoe klein ook en van welke

aard dan ook, die het evenwicht kunnen aantasten. Faalt dit zelfregulerende mechanisme, dan wordt men ziek en treedt bij onvermogen van het herstel uiteindelijk de dood in.

Twee fysiologen hebben een belangrijke basis gelegd voor de inzichten in de zeer complexe processen die plaatsvinden in het organisme bij confrontatie met externe eisen of veranderingen: de reeds genoemde Cannon en vooral Selye.

Cannon (1920) constateerde op basis van laboratoriumproeven met dieren dat emotie oproepende situaties - zoals de confrontatie van een kat met een blaffende hond - gepaard gaan met een verhoogde activiteit van het *sympathisch* deel van het autonome zenuwstelsel en van het *bijniermerg* dat zorgt voor de afscheiding van de hormonen cathecholaminen in het bloed. Deze neuro-endocriene veranderingen zetten vervolgens fysiologische processen op gang zoals een verhoogde hartslag en bloeddruk, verminderde spijsverteringsactiviteiten, extra toevoer van bloed naar de spieren. Dit alles diende volgens Cannon om het lichaam voor te bereiden op actie: vluchten of vechten ('flight-fight'), om aldus de homeostase te herstellen en overleving mogelijk te maken.

Selye bouwde voort op het werk van Cannon rondom homeostase en aanpassing in zijn onderzoek naar stress en het ontstaan van ziekte (Selye, 1956). Algemeen wordt hij beschouwd als de vader van het fysiologische stressonderzoek. Zijn werk heeft veel onderzoek gestimuleerd (zie ook Mason, 1975). Hij introduceerde op basis van zijn onderzoek bij dieren het 'General Adaptation Syndrome' (GAS). Dit algemene aanpassingssyndroom verwijst naar alle niet-specifieke reacties van het lichaam op prikkels van welke aard dan ook (Selye maakte in zijn dieronderzoek gebruik van fysieke prikkels). Daarbij richtte hij zich vooral op de rol van de *hypofyse* en de activiteiten van de *bijnierschors,* die zorgt voor de produktie van corticosteroïden (hormonen zoals cortisol) tijdens het fysiologische aanpassingsproces. De fysiologische reacties bij zijn proefdieren bestonden uit een vergroting van de bijnierschors, bloedingen in de maagwand en twaalfvingerige darm en schrompeling van lymfatische organen zoals de thymus en lymfeklieren. *Ziekte* is volgens Selye het gevolg van een overmatig of onvoldoende functioneren van het fysiologisch verdedigingssysteem bij langdurige confrontatie met een schadelijke prikkel. Selye spreekt dan ook van adaptatieziekten, zoals een hartinfarct, een maagzweer, infectieziekten

of auto-immuunziekten. Welke ziekte men krijgt hangt af van de zwakste plek die men op grond van zijn constitutie heeft.

Resumerend zijn er door het werk van Cannon en Selye twee belangrijke *neuro-endocriene* 'routes' gevonden die een rol spelen in lichamelijke aanpassingen aan externe eisen. Cannon ontdekte het belang van het *sympathische-bijniermergsysteem* en van cathecholaminen (adrenaline en noradrenaline) die nodig zijn ter voorbereiding op vluchten of vechten. Selye ontdekte met name het belang van het *hypofyse-bijnierschors systeem* en de afscheiding van corticosteroïden, verantwoordelijk voor wat hij noemde het algemeen aanpassingssyndroom.

Sinds de ontdekking van deze twee algemene fysiologische adaptatiesystemen bij bedreigende situaties, heeft het onderzoek uiteraard niet stilgestaan. De inzichten zijn verfijnd en uitgebreid. Onder andere werd gevonden dat noradrenaline in mindere mate als bijniermerghormoon maar meer als een neurotransmitter vrijkomt bij een verhoogde activiteit van het sympathische zenuwstelsel binnen het genoemde sympathische-bijniermergsysteem. Voorts zijn verschillende uitgangspunten van Selye bekritiseerd (zie voor een overzicht Mason, 1975; Vingerhoets, 1985). Zo is het bestaan van niet-specifieke fysiologische reacties inmiddels gerelativeerd op basis van onderzoek waarin juist psychologische factoren van invloed bleken te zijn op neuro-endocriene processen. Een belangrijke bijdrage aan inzicht op dit terrein leveren de Zweedse studies van Frankenhaeuser en haar medewerkers (zie o.a. Frankenhaeuser, 1971, 1975; Frankenhaeuser, Lundberg, Forsman, 1980).

Op basis van diverse onderzoeken naar de rol van psychologische factoren in de activatie van het neuro-endocriene systeem concluderen Henry en Stephens (1977) dat de neuro-endocriene routes van Cannon en Selye met twee verschillende 'coping'-systemen samenhangen. Het sympatische-bijniermergsysteem wordt actief bij een *bedreiging van de controle* over de situatie; het maakt de 'vlucht of vecht' reactie mogelijk. Het hypofyse-bijnierschorssysteem wordt actief bij een *verlies van de controle* over de situatie, dus wanneer geen actie mogelijk is. Op gedragsniveau zien wij in het eerste geval een verhoogde activiteit van het organisme; in het tweede geval een afgenomen activiteit en terugtrekgedrag ('conservation-withdrawal'), hetgeen een indicatie voor depressieve emoties is. Inmiddels heeft Vingerhoets (1985) aanwijzingen gevonden dat deze fysiologische

tweedeling overeenkomt met de twee vormen van stresshantering van Lazarus: probleemgerichte stresshantering zou gepaard gaan met een verhoogde afscheiding van cathecholaminen en emotieregulerende stresshantering met een verhoogde cortisolproduktie.

De beschreven fysiologische processen die optreden bij confrontatie met een bedreigende situatie of gebeurtenis zijn op zichzelf zinvol: zij maken overleving mogelijk. Echter, zoals reeds opgemerkt, langdurige activatie van dit fysiologische systeem door chronische confrontatie met bedreigende situaties, verhoogt het risico voor het ontstaan van ziekten. Over de wijze waarop in dit proces de fysiologische causale ketens exact lopen, staat echter nog weinig met zekerheid vast. Duidelijk is dat het om zeer complexe processen gaat. Wel blijken de genoemde twee neuro-endocriene routes een zekere specificiteit te vertonen in de aard van de ziekten die kunnen optreden:

- Het sympathisch-bijniermergsysteem zou het risico voor hart- en vaatziekten en suikerziekte verhogen. Immers, de toegenomen produktie van cathecholaminen verhoogt onder meer de hartslag, de bloeddruk en de bloedsuikerspiegel. Overigens wordt in moderne ontwikkelingen ook aan bepaalde respiratoire processen een mediërende rol toegekend in het ontstaan van hart- en vaatziekten (zie o.a. Grossman en Defares, 1985).
- Het hypofyse-bijnierschorssysteem zou met name via de produktie van cortisol een invloed hebben op ons afweersysteem en daarmee het risico voor infectieziekten (zoals griep en longontsteking) en auto-immuunziekten doen toenemen.

Sommigen begeven zich vooral op het terrein van de psychoneuro-endocrinologie. Het onderzoek heeft hierbij betrekking op uiteenlopende psychosociale factoren die de uitscheiding van catecholaminen verhogen en daarmee de kans op hart- en vaatziekten. De genoemde studies van de groep rond Frankenhaeuser zijn hier een voorbeeld van. Anderen houden zich meer bezig met het tweede terrein, het terrein van de psychoneuroimmunologie (zie voor een overzicht Vingerhoets, 1987). Zo blijken persoonsgebonden factoren, zoals een defensieve gedragsstijl, een rol te spelen in de verlaging van de immuunrespons in chronische, oncontroleerbare (werk)stress-situaties (Ursin, Mykletun, Toender, et al., 1984). Recent Nederlands experimenteel onderzoek toont aan dat een kortdurende milde oncontroleerbare stressor reeds veranderingen

in de immuunrespons te zien geeft (Brosschot, Smelt, De Smet, et al., 1991).

2.5 Benaderingen van stress in werksituaties

In onze huidige westerse samenleving zijn er - afgezien van positieve aspecten (zie o.a. Kahn, 1981; Warr, 1989; Jahoda, 1982) - talloze potentiële bronnen van stress in de werksituatie aanwezig. Dit geldt zeker in Nederland, waar het ziekteverzuim en het aantal WAO-intreders blijft toenemen (1). Deze potentiële bronnen van stress vallen onder de eerder genoemde mildere, alledaagse stressoren. Zij zijn doorgaans langdurig of zelfs continu aanwezig. Van welke aard zijn nu deze stressoren in het werk? Met Ekkers en Sanders (1987) kunnen wij drie groepen van factoren onderscheiden: - werkinhoudelijke factoren; -(werk)omgevings-factoren; - sociale en organisatiefactoren.

Werkinhoudelijke factoren hebben betrekking op taakeisen en de mogelijkheden van de persoon om hieraan tegemoet te komen. Deze factoren spelen vooral bij produktietaken in de industriële sector. Men denke hierbij aan een hoog (opgelegd) werktempo, monotonie, grote geheugenbelasting, maar ook aan gebrek aan autonomie. Deze kenmerken hangen duidelijk samen met vermindering van arbeidsmotivatie en arbeidstevredenheid, alsmede met psychische en lichamelijke klachten. Interessant in dit verband is de visie van Karasek (zie o.a. Karasek, 1989). Volgens Karasek treden negatieve effecten op het welbevinden vooral op indien er sprake is van een *combinatie* van hoge taakeisen en weinig autonomie of beslissingsruimte bij het uitvoeren en regelen van de taak. Zo laat hij bij een vergelijking van een aantal Amerikaanse beroepsgroepen in de jaren zeventig zien dat juist de boerenbevolking op het gebied van autonomie het hoogst geplaatst staan. In hoofdstuk 3 komen wij op de autonomie van boeren nader terug.

Werkomgevingsfactoren zijn onder andere: werken in een lawaaiige of stoffige omgeving; ergonomische aspecten zoals een slechte inrichting van de werkplek; de mogelijkheden die men heeft voor rust, die minder zijn door overwerk of ploegendienst. Het gaat hier dus in feite om randvoorwaarden. Immers, deze factoren bemoeilijken het voldoen aan de taakeisen. Het moeten vervullen

van ploegendienst blijkt een belangrijke stressor te zijn. In het algemeen treft men de hier bedoelde werkaspecten vooral aan onder de beroepsgroepen op uitvoerend niveau.

Sociale en organisatiefactoren hebben betrekking op sociaal-psychologische problemen in het werk zoals rolproblemen, relatie-problemen, gebrek aan medezeggenschap, toekomstonzekerheid of gebrek aan promotiemogelijkheden. Voor een nadere uiteenzetting verwijzen wij naar paragraaf 2.6 en verder.

De onderzoeksbenaderingen voor de bestudering van de genoemde drie typen van werkstressoren in relatie tot het welbevinden lopen ruwweg door deze indeling heen. Enerzijds zijn er cognitief-energetische benaderingen waarbij het gaat om een afstemming van processen en systemen *binnen* de persoon. Anderzijds zijn er psychosociale benaderingen waarbij het gaan om een afstemming *tussen* persoon en omgeving. Daarnaast wordt recent ook een integratie van beide benaderingen voorgesteld (Gaillard, 1989).

De cognitief-energetische benaderingen komen voort uit de functieleer en de psychofysiologie, waarbij het onderzoek vaak in het laboratorium plaatsvindt. In deze benaderingen richt men zich meer op taakinhoudelijke kenmerken en op kenmerken van de taakomgeving in relatie tot stress. Dus op de effecten van fysieke en mentaal belastende omstandigheden op fysiologische reacties. Uitgangspunt van deze benaderingen is dat stress ontstaat als het evenwicht verstoord raakt tussen wat de mens cognitief wil en wat hij fysiologisch aankan. Met andere woorden: wanneer het evenwicht verstoord raakt tussen mentale, informatieverwerkende operaties die nodig zijn om een taak uit te voeren en de energetische toestand van het organisme. De energetische mechanismen worden bijvoorbeeld sterker aangesproken bij langdurig werken, bij werken onder opgelegd hoog tempo, of bij slaapgebrek en lawaai (zie ook Gaillard, 1989).

De psychosociale benaderingen richten zich op de bestudering van sociale en organisatie-stressoren in het werk, stressoren dus die voortkomen uit de interactie tussen mensen binnen de organisatie. Vaak hebben deze benaderingen een sociaal-psychologische achtergrond, waarbij veldonderzoek en de vragenlijstmethode centraal staan, ook voor het meten van de stressreacties. De meest bekende benadering hier is die welke werd ontwikkeld aan de universiteit van Michigan. In deze benadering voor organisatiestress wordt aan

roltheoretische ideeën een belangrijke plaats gegeven. Aangezien ons onderzoek juist op deze factoren betrekking heeft, vormde de Michiganbenadering een belangrijk aanknopingspunt bij de opzet van onze studie. In het navolgende wordt deze benadering en het erop gebaseerde onderzoek nader belicht.

Opvallend is overigens dat het onderzoek naar fysieke werkomstandigheden zich veelal vooral beperkt tot produktie-arbeiders, terwijl het onderzoek naar psychosociale omstandigheden zich vooral beperkt tot de hogere functies (Kasl, 1979).

2.6 De Michiganbenadering voor organisatiestress

Aan de bestudering van psychosociale problemen in de werksituatie in relatie tot het welbevinden werd voor het eerst in de jaren zestig en zeventig systematisch aandacht besteed door een groep onderzoekers aan het Institute for Social Research in Ann Arbor, Michigan. Bekende namen zijn: French, Kahn, Caplan, Quinn, Katz. Hun benadering was in de eerste plaats ontwikkeld voor werkenden in *grootschalige organisaties*.

De rest van dit hoofdstuk is achtereenvolgens gewijd aan uitgangspunten van de Michiganbenadering, het concrete Michiganonderzoeksmodel zoals dit in Nederland is uitgewerkt, het onderzoek rondom het Michiganmodel waarbij afzonderlijk en uitvoeriger aandacht besteed aan het thema 'sociale ondersteuning', en tot slot een algemene evaluatie van deze benadering van psychosociale problemen in het werk.

2.6.1 Algemene uitgangspunten Michiganbenadering

In de benadering van de Michiganonderzoekers krijgen twee aspecten nadruk: het belang van de psychosociale omgeving en het belang van rolgerelateerde problemen in de werksituatie.

De psychosociale omgeving
Wie het onderzoeksprogramma van de Michiganonderzoekers leest (French en Kahn, 1962), zal opmerken dat zij naast de persoon expliciet de omgeving in het onderzoek betrekken om een goed

inzicht te krijgen in de factoren die de - in hun woorden - geestelijke gezondheid (mental health) van werknemers in grootschalige organisaties beïnvloeden. Een dergelijke aandacht voor de omgeving betekende een aanvulling op de toen nog gangbare benadering, waarin vooral de nadruk lag op de persoonlijkheid en vroege jeugdervaringen voor het begrijpen van de geestelijke gezondheid. Met deze aandacht voor zowel de persoon als de omgeving sloten de Michiganonderzoekers aan bij de inzichten van hun uit Duitsland afkomstige leermeester Kurt Lewin (1890-1947). Wij zullen deze inzichten kort weergeven.

Lewin ontwikkelde de zogenaamde veldtheorie waarin hij het holistische en dynamische karakter van (sociaal) psychologische processen benadrukt. Het holistische komt naar voren in zijn opvatting dat het menselijk gedrag een functie is van persoon én omgeving. Beide kunnen niet los van elkaar worden gezien. Inzicht in het gedrag is dan ook alleen mogelijk door studie van wat hij noemt het 'person-environment field'. Daarbij is er een dynamische wisselwerking tussen persoon en omgeving: beide beïnvloeden elkaar. Een centraal uitgangspunt hierbij is dat de omgeving alleen bestaat voor de persoon zover deze door hem is waargenomen, voor hem relevantie heeft. Alleen vanuit deze subjectieve omgeving of "life space" is er invloed op het gedrag van de persoon mogelijk (zie Lewin, 1951).

Het waren deze algemene noties van Lewin die de Michigangroep toepaste op de bestudering van psychosociale werkproblemen in organisaties, en wel als volgt. Het gedrag van werkenden in een organisatie wordt bepaald door - al dan niet bewust - waargenomen aspecten van de werksituatie (de 'life space' of subjectieve omgeving). In die waarneming spelen behoeften en andere persoonsgebonden factoren een rol, hetgeen tot een zekere variatie in de subjectieve omgeving kan leiden. De onderzoekers uit Michigan hanteren dus een interactionistische visie op stress die expliciet op de ideeën van Kurt Lewin teruggaat. Opvallend is de sterke gelijkenis tussen deze 'life space'-gedachte en wat - zoals wij zagen - door Lazarus aangeduid wordt met 'appraisal'. Lazarus heeft evenwel deze subjectieve processen verder uitgewerkt (onder meer met zijn 'coping'-concept).

Rolgerelateerde problemen
In de Michigan benadering wordt de aandacht vooral gericht op die problemen die samenhangen met de functie-uitoefening van de persoon in een organisatie.

Om hier greep op te krijgen, wordt gebruik gemaakt van roltheoretische begrippen (zie Kahn, 'Wolfe, Quinn et al., 1964). Voordat wij hierop ingaan dient te worden opgemerkt dat de status en theoretische betekenis van de roltheorie niet erg duidelijk zijn. In een beschouwing hierover stelt bijvoorbeeld Wippler (1983) dat de roltheorie niet als een verklarende theorie moet worden opgevat. Veeleer is ze een beschrijving van alledaagse ervaringen en problemen. Zij is dan ook - zo concludeert hij - vooral bruikbaar voor descriptieve studies. De onduidelijke status van de roltheorie wordt nog eens te meer bevestigd door het feit dat zij op verschillende manieren gebruikt wordt. Zo is volgens Biddle (1986) de roltheorie van de Michiganonderzoekers een 'organisatie-roltheorie', ter onderscheiding van bijvoorbeeld de structuralistische roltheorie.

Wat moeten wij nu verstaan onder een rol zoals die wordt gehanteerd door de Michiganonderzoekers? Een rol wordt omschreven als een (vereist) gedragspatroon verbonden aan een positie binnen de organisatie. Het rollensysteem draagt daarmee bij aan het doelgericht functioneren van de organisatie.

De problemen die personen in hun functie-uitoefening kunnen krijgen, hangen in de Michiganbenadering samen met verwachtingen ten opzichte van het rolgedrag. Uitgangspunt is dat elke persoon in een organisatie - de roldrager - in zijn functie blootstaat aan een krachtenveld van rolverwachtingen van mensen met wie hij in de werksituatie direct te maken heeft, de rolzenders. De rolverwachtingen geven aan wat de persoon wel of niet behoort te doen in zijn functie; ze oefenen een zekere druk uit. Uit deze druk vloeit echter niet altijd zonder meer het rolgedrag voort. Enerzijds is dit gedrag afhankelijk van de *interpretatie* van de roldruk. Bijvoorbeeld als de eisen van een rolzender niet legitiem zijn zal de persoon minder gemotiveerd zijn het gewenste rolgedrag te vertonen. Anderzijds is het rolgedrag afhankelijk van *interne motivationele* krachten, zoals eigen rolopvattingen en intrinsieke interesse voor de inhoud van het werkaspect (Kahn et al., 1964). Uit sociale relaties tussen mensen in een organisatie kunnen daarom allerlei spanningen

voortvloeien die te maken hebben met eigen en andermans opvattingen en verwachtingen ten aanzien van het rolgedrag. Belangrijke rolspanningen of rolproblemen zijn rolconflicten, rolambiguïteit, roloverlading. Wij lichten deze kort toe (zie Kahn et al., 1964; voor een Nederlands overzicht zie Van Dijkhuizen en Winnubst, 1983).

Rolconflict verwijst naar onverenigbare eisen die aan de roldrager (door hemzelf of anderen) worden gesteld. Deze kunnen diverse vormen aannemen. Enkele voorbeelden:

- Interzender-rolconflict: verschillende personen hebben verschillende verwachtingen ten aanzien van een bepaald rolgedrag. Bijvoorbeeld een patiënt verwacht van een verpleegster dat zij hem/haar niet alleen verzorgt maar ook aandacht geeft, terwijl het hoofd van de afdeling van haar verwacht dat zij zich beperkt tot het geven van de noodzakelijke verzorging.
- Drager-zender-rolconflict verwijst naar een botsing tussen eigen rolopvattingen en rolverwachtingen van anderen. Bijvoorbeeld de verwachting van een chef dat zijn personeel overwerkt botst met de opvattingen van het personeel dat om 5 uur het werk is afgelopen en men andere verplichtingen (zoals gezin) wil nakomen.
- Intradrager-rolconflict treedt bijvoorbeeld op als een vrouw vindt dat zij alleen een goede moeder is als zij thuis is terwijl zij gelijktijdig vindt dat zij een werkkring buitenshuis behoort te hebben.

Rolambiguïteit heeft betrekking op een gebrek aan duidelijkheid over het gedrag dat wordt verwacht van de roldrager: iemand weet niet precies wat hij wel of niet moet doen, wat van hem verwacht wordt.

Roloverlading verwijst naar een gebrek aan tijd om te kunnen voldoen aan de verschillende (legitieme) rolverwachtingen en rolopvattingen. Te weinig tijd hebben om het werk dat moet gebeuren af te krijgen.

2.6.2 Het Michiganmodel

Concreet werd de Michiganbenadering uitgewerkt in een model dat in de loop van de tijd verschillende versies kende (zie voor een

opsomming Van Dijkhuizen, 1980), maar waarin steeds een aantal blokken met variabelen zijn opgenomen.

Wij bespreken hier een versie die geïntroduceerd werd in Nederland en werd aangepast en uitgewerkt vanuit de 'Stress-groep Nijmegen', en waar verschillende Nederlandse studies naar stress in werksituaties op zijn gebaseerd. Initiators van dit type stress-onderzoek zijn De Wolff en in een later stadium ook Winnubst. Ook het onderhavige onderzoek is geïnspireerd op deze Nijmeegse variant, dat uit pragmatische overwegingen hierna toch kortweg als 'Michiganmodel' wordt aangeduid. Het Michiganmodel bestaat uit een causale keten van factoren die in het stressproces een rol spelen, zoals hieronder weergegeven (zie voor een uitgebreide beschrijving ook Kleber, 1982).

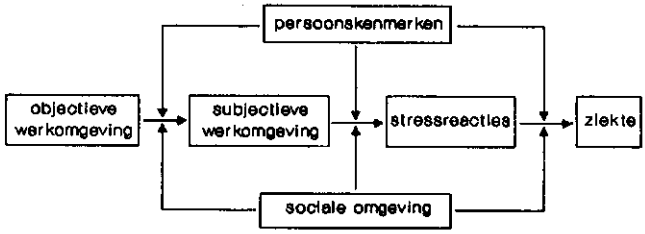

Figuur 2.1. Het Michiganmodel

Het stressproces start in de *objectieve omgeving*. Dit is de omgeving zoals die bestaat los van de waarneming van de persoon (= de werknemer, het object van onderzoek). In de Michigan-traditie gaat het daarbij zoals vermeld om de niet-stoffelijke aspecten van de werksituatie: de rollen, de functies en taken die de persoon vervult binnen de organisatie.

De objectieve omgeving leidt tot de *subjectieve omgeving*, de werksituatie zoals waargenomen door de persoon (in termen van Lewin: de 'life space'). De objectieve en de subjectieve omgeving behoeven dus niet gelijk te zijn. In deze subjectieve omgeving bevinden zich potentiële bronnen van stress, de stressoren. Daarbij gaat het, zoals reeds aangegeven, vooral om rolconflicten, rolambi-

guïteit, roloverlading, maar ook om zaken als toekomstonzekerheid.

Stressoren kunnen op hun beurt leiden tot het ontstaan van *stressreacties*: psychologische, lichamelijke of gedragsmatige negatieve gevolgen, symptomen van stress. Voorbeelden zijn hoofdpijn, slapeloosheid, angstigheid (zie verder paragraaf 2.3). Deze stressreacties kunnen via de fysiologische ontregeling die ermee gepaard gaat op den duur de kwetsbaarheid voor *ziekten* doen toenemen. Elders zijn wij reeds ingegaan op enkele fysiologische mechanismen in de relatie tussen stress en ziekte. Naast ziekte kunnen ook ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid als langere-termijn-gevolgen worden genoemd.

Om recht te doen aan individuele verschillen in het optreden van stressoren en stressreacties zijn verder nog twee blokken toegevoegd aan het model: *persoonskenmerken* en *sociale omgeving*. In het volgende komen wij hierop nader terug. Verondersteld wordt dat beide blokken invloed kunnen uitoefenen op het proces, in het model weergegeven door dwarspijlen.

2.6.3 Onderzoek op basis van het Michiganmodel

Op basis van het Michiganmodel of een variant ervan zijn vele studies naar psychosociale problemen in werksituaties bij verschillende beroepsgroepen verricht. Om te beginnen door de Michiganonderzoekers zelf (b.v. Caplan, Cobb, French, et al., 1975; French en Caplan, 1972; Kahn et al., 1964). In de loop van de jaren zeventig en tachtig werd in Nederland zoals reeds vermeld de Michiganlijn uitgewerkt door de Stressgroep Nijmegen.

In het volgende gaan wij in op dit Nederlands onderzoek naar organisatiestress (2): worden de veronderstelde effecten inderdaad gevonden, en wat zijn de psychosociale problemen van werkenden binnen grootschalige organisaties? (Zie voor een overzicht Winnubst, 1986.) Juist in het licht van ons onderzoek waarin het kleinschalige gezinsbedrijf centraal staat, is een dergelijk overzicht nuttig.

Doorgaans hebben de Nederlandse Michiganstudies betrekking op deelaspecten: welke stressoren leiden tot stressklachten, hoe zijn objectieve en subjectieve omgeving met elkaar gerelateerd, wat is de rol van persoonskenmerken in het stressproces, wat kan worden 'hard' gemaakt ten aanzien van langere-termijn-gevolgen zoals ziekteverzuim, wat is de rol van de sociale omgeving in het

stressproces. Vooral dit laatste - veelal onder de noemer van 'sociale ondersteuning' - staat volop in de belangstelling. Gezien het grote belang ervan, gaan wij hierop in een afzonderlijke paragraaf uitvoeriger in.

Stressoren in de subjectieve omgeving

De problemen van mensen in organisaties die met hun positie en rollen samenhangen zijn vooral onderzocht bij beroepsgroepen op het middenniveau. De problemen van deze mensen liggen veelal vooral op het terrein van rolconflicten, rolambiguïteit en roloverlading. Het gaat hier om personen waarvoor kenmerkend is dat zij een bemiddelende positie innemen binnen de organisatie. Zij hebben bij uitstek te maken met tegengestelde belangen. Een positie die hen extra kwetsbaar maakt.

Een personeelsfunctionaris bijvoorbeeld bevindt zich in een spanningsveld tussen de belangen van de organisatieleiding en die van het individuele personeelslid. Uit onderzoek van Van Beers en Van Bastelaer (1983) blijkt dat het ervaren van rolambiguïteit die dit met zich meebrengt, gepaard gaat met stressreacties zoals verhoging van het cholesterolgehalte in het bloed, een verhoogde bloeddruk en ziekteverzuim.

In een grootschalig middenkaderonderzoek (Van Vucht Tijssen, Van den Broeke, Van Dijkhuizen et al., 1978) kwam rolambiguïteit als belangrijkste stressor naar voren. Deze stressor uitte zich in diverse symptomen: psychosomatische klachten, ontevredenheid met het werk, psychologische klachten, ziekteverzuim, verhoogd cholesterolgehalte in het bloed en verhoogde bloeddruk. Daarnaast lieten ook roloverlading, rolconflict, gebrek aan steun en onzekerheid over de carrièremogelijkheden een duidelijke samenhang zien met diverse symptomen.

Het beeld dat uit deze enkele voorbeelden naar voren komt is dat de veronderstelde negatieve effecten van subjectief gemeten rolproblemen op het welbevinden, inderdaad worden bevestigd. Overigens lijken rolproblemen meer voor te komen bij 'witte boorden' beroepen dan bij produktiemedewerkers in een bedrijf (Caplan et al., 1975).

Objectieve versus subjectieve omgeving

De meeste stressonderzoekers laten de relatie tussen de objectieve

en subjectieve omgeving buiten beschouwing vanuit het standpunt dat het om de werksituatie zoals waargenomen gaat, dus om de subjectieve omgeving. Van Dijkhuizen (1980) onderzocht op basis van gegevens uit het bovengenoemde middenkaderonderzoek in hoeverre dit terecht is, in hoeverre er veel informatie verloren gaat (immers de waarneming hoeft niet overeen te komen met de objectieve situatie).

De objectieve omgeving was hier gemeten aan de mate van intersubjectiviteit: het beeld dat rolzenders hebben van de werksituatie en werkproblemen van de roldrager. De subjectieve omgeving bestond uit de eigen waarneming van problemen. Van Dijkhuizen constateerde dat de subjectieve omgeving bij deze groep niet erg afwijkt van de objectieve omgeving (in de hier bedoelde zin). Of deze overeenstemming ook opgaat voor andere beroepsgroepen is overigens de vraag.

Persoonskenmerken

In het Michiganmodel wordt een moderatoreffect van persoonskenmerken in het stressproces verondersteld. Dat wil zeggen dat negatieve effecten van stressoren op het welbevinden sterker zijn bij bepaalde persoonskenmerken.

Hoewel allerlei persoonskenmerken een dergelijke invloed kunnen hebben in het stressproces, is het opvallend dat de belangstelling vooral is uitgegaan naar de zogenaamde 'type-A' gedragsstijl, een gedragsstijl die wordt gekenmerkt door ongeduld, ingehouden agressie, werkbetrokkenheid en gedrevenheid. Deze specifieke belangstelling is evenwel niet geheel vreemd. Immers de 'type A' gedragsstijl wordt verondersteld het risico voor hart- en vaatziekten te vergroten.

De bevindingen rondom de functie van dit persoonskenmerk in het stressproces zijn evenwel niet altijd eenduidig. Op basis van materiaal uit het bovengenoemde middenkaderonderzoek constateerde Reiche (1982) bijvoorbeeld dat de 'type A' gedragsstijl vrijwel geen direct verband vertoonde met stressoren of stressklachten. Evenmin was er sprake van een moderatoreffect. Een longitudinale studie bij andere beroepsgroepen (Marcelissen, 1987) gaf alleen directe effecten op rolstressoren te zien, afhankelijk van het functieniveau, maar leverde voor het overige geen consistente resultaten op. Van duidelijke moderatoreffecten was ook hier geen

sprake.

Inmiddels worden in het onderzoek rondom het 'type-A' gedrag meer en meer aanwijzingen gevonden dat vooral de agressiviteit/vijandigheid-component van deze gedragsstijl verantwoordelijk is voor een verhoogde kans op hart- en vaatziekten (zie voor een overzicht Rosenman, Swan en Carmelli, 1988).

Ziekteverzuim en het stressproces

In een omvangrijke studie naar factoren die de verzuimduur van werknemers voorspellen (Grosfeld, 1988), werd een bevestiging gevonden van de in het Michiganmodel veronderstelde laatste schakel in de keten: de belangrijkste determinanten van verzuimduur waren psychische en psychosomatische klachten. De verzuimduurproblematiek speelde vooral bij uitvoerende functies op laag niveau binnen produktie-afdelingen van met name kleinere, economisch zwakkere organisaties.

2.6.4 Sociale omgeving en het stressproces

Inleiding

Een mens is geen eiland. Diverse sociale verbanden waartoe hij behoort, beïnvloeden zijn gedrag en zijn functioneren. Hij bevindt zich in een netwerk van relaties: intieme relaties, familierelaties, vriendschapsrelaties, relaties met collega's en superieuren in de werksituatie, en dergelijke.

De wetenschappelijke belangstelling voor de betekenis van anderen voor het welbevinden van de persoon is vooral de afgelopen 10 jaar sterk gegroeid. Talloze studies verschenen in dit veld van onderzoek, dat algemeen wordt aangeduid als het terrein van de 'social support' oftewel sociale ondersteuning (zie voor enkele overzichten o.a. Cohen en Syme, 1985; Cohen en Wills, 1985; Sarason en Sarason, 1985).

Hoewel iedereen intuïtief weet wat onder steun moet worden verstaan, is het al met al een hybride begrip wanneer men er wetenschappelijk vat op wil krijgen. Van meet af aan zijn er dan ook naast een continue stroom van empirische studies, kritische geschriften verschenen waarin het veelomvattende en onduidelijke karakter van steun naar voren wordt gebracht, en waarin pogingen

worden ondernomen het steunconcept in zijn verschillende dimensies uiteen te rafelen (zie o.a. Barrera, 1986; House en Kahn, 1985; Reis, 1984; Shumacher en Brownell, 1984). In dit verband kan tevens de zeer onlangs in Nederland verschenen omvangrijke studie van Schrameijer (1990) worden vermeld, waarin een kritische analyse van het 'steunparadigma' werd ondernomen.

Het onduidelijke karakter van het begrip steun moge onder meer blijken uit het feit dat sommigen de mate waarin de persoon is geïntegreerd in sociale netwerken (de contacten die men heeft met vrienden, buren, en dergelijke) ook beschouwen als steun. Van deze sociale integratie blijkt een duidelijk positief effect uit te gaan op het algeheel welbevinden (zie voor een overzicht Cohen en Wills, 1985).

Hoewel sociale integratie belangrijk is voor het algeheel welbevinden, achten wij het verwarrend om dit ook als 'steun' te beschouwen. Het begrip steun dient beperkt te blijven tot de mate van waargenomen beschikbaarheid van steun uit de omgeving, door Cohen en Wills (1985) een functionele omschrijving van steun genoemd. Een dergelijke omschrijving sluit ook beter aan bij de moderne interactionistische visie op stress zoals wij die in een eerdere paragraaf omschreven. Vandaar ook dat deze omschrijving van steun terug te vinden is in studies naar de rol van steun in het stressproces, of de stressor nu een ingrijpende gebeurtenis is (zie voor een overzicht Kleber, 1986), een ziekte zoals kanker (Ros, 1990), of uiteenlopende werkproblemen (zie hierna).

Sociale steun en werkstress

Het complexe karakter van steun zal duidelijk worden, nu wij ons betoog verder toespitsen op de rol van waargenomen beschikbaarheid van anderen bij chronische, min of meer milde problemen en spanningen in werksituaties, waar met name het onderzoek vanuit de Michigantraditie onder valt. Af en toe zal een uitstap naar het onderzoek rondom steun bij 'life events' worden gemaakt.

Wanneer gesproken wordt over de rol van steun in het stressproces, dan worden in het algemeen twee *effecten* verondersteld: een direct effect en een buffereffect. Is er sprake van een positief effect van steun op het welbevinden van de persoon onafhankelijk van het bestaan van stressvolle situaties, dan spreekt men van een direct effect. Steun uit de omgeving is in dit geval op

te vatten als een behoefte waaraan voldaan dient te worden wil de persoon goed kunnen functioneren (zie verderop). Is er sprake van een positief effect van een steunende omgeving alleen bij stressvolle situaties, dan kan steun het ervaren van de problemen op zichzelf helpen verzachten (direct effect op de stressor), maar ook de persoon beschermen tegen de negatieve effecten van de stressor. Men noemt dit laatste het buffereffect van sociale steun. Dit buffereffect van steun wordt vrij consistent aangetoond in het onderzoek rondom 'life events', ingrijpende levensgebeurtenissen. Zo heeft de dood van een dierbaar persoon minder negatieve gevolgen voor het welbevinden van de nabestaanden wanneer zij zich gesteund weten door de sociale omgeving. Het bestaan van een buffereffect in de werksituatie is evenwel nog niet erg duidelijk.

Voordat wij literatuur op dit gebied bespreken, is het nuttig eerst het begrip steun, zoals dit gebruikt wordt in veel werkstress onderzoek, nader te verduidelijken. Ingegaan wordt op verschillende vormen en bronnen van steun, die het meerdimensionele karakter van steun nog eens bevestigen.

Hoewel de literatuur enige variaties laat zien, kunnen in grote lijnen de volgende *vormen* van waargenomen steun onderscheiden worden die in veel werkstress onderzoek terug te vinden zijn (zie o.a. Cobb, 1976; House, 1981; Kahn, 1979):

- Emotionele steun: gedrag of informatie waaruit blijkt dat de ander om de persoon geeft, prettig met hem omgaat en begrip voor hem heeft. Sommigen voegen deze vorm van steun samen met de volgende vorm:
- Waarderingssteun: gedrag of informatie waaruit blijkt dat de ander de persoon waardeert, acht, bevestigt.
- Instrumentele steun: de waarneming van feitelijke hulp van de ander, zoals in de vorm van informatie of concrete hulp. Soms wordt informatieve steun als een afzonderlijke dimensie gezien.

Overigens hangen deze dimensies van steun in de praktijk sterk samen. Dit verklaart wellicht waarom ze in het werkstress-onderzoek veelal als één maat worden gebruikt. Toch behoeven deze diverse vormen van steun niet alle effectief te zijn. Soms zijn sommige vormen effectiever dan andere, zoals een recente studie onder politiefunctionarissen laat zien (Kaufmann en Beehr, 1989). Echter in de onderzoekliteratuur rondom ingrijpende gebeurtenissen bestaan al langer aanwijzingen voor dit verschil in effectiviteit van vormen van

steun. Zo bleek uit onderzoek dat getroffenen van een ramp in eerste instantie vooral behoefte hadden aan informatieve steun en kameraadschappelijkheid, en vervolgens aan materiële hulp (zie voor een overzicht Kleber, 1986). Naast diverse vormen van sociale steun zijn er ook verschillende *bronnen* van steun in het werk. Onderscheiden worden: collega's en superieuren, maar ook privérelaties, met name de partner.

Laten wij vanuit deze informatie bezien wat onderzoek in werksituaties op het gebied van waargenomen steun zoal heeft opgeleverd. Daarbij zal het betoog primair opgehangen worden aan de centrale discussie rondom de vraag in hoeverre er sprake is van directe effecten, en in hoeverre de bufferhypothese van steun wordt bevestigd. Wij zullen ons beperken tot de grote lijnen en ons hierbij grotendeels baseren op bestaande overzichten, aangevuld met enkele recente onderzoeksbevindingen.

In een recent overzicht van de bestaande werkstress literatuur (Marcelissen, 1987) komt naar voren dat de mate van waargenomen steun uit de werkomgeving in de meeste studies een positief *direct effect* te zien geeft. Dat wil zeggen: naarmate men meer steun van de ander ervaart, ervaart men minder stressoren en een hoger algeheel welbevinden. Het eigen organisatiestress onderzoek van Marcelissen (1987) nuanceert dit beeld evenwel. Anders dan in de meeste voorgaande studies werd voor een longitudinale opzet gekozen, werd de onderzochte groep onderscheiden in twee functieniveaus (hogere en uitvoerende functies) en werden de bronnen van steun uitgesplitst naar chef en collega's. De resultaten laten zien dat op beide niveaus alleen van steun van de chef een positief effect uitging op het algeheel welbevinden, niet van steun van collega's. Eerder leek de steun van laatstgenoemden juist op den duur af te nemen als de stressklachten van de persoon toenamen. Verder had steun alleen bij de uitvoerende functies een preventieve werking op het ervaren van rolproblemen.

Ten aanzien van het beschermende of *buffereffect* van waargenomen steun uit de werkomgeving zijn de bevindingen inconsistent. Uit het genoemde literatuuroverzicht van Marcelissen (1987) blijkt dat sommige studies wel, anderen geen buffereffect aantonen. Weer anderen vinden een dergelijk effect alleen voor bepaalde stressoren en stressreacties. Soms wordt een negatieve 'buffering' gevonden, dat wil zeggen dat juist bij veel ondersteuning

vanuit de omgeving stressoren een verband laten zien met stressklachten. De besproken studies zijn overwegend cross-sectioneel van aard. Het eigen longitudinale onderzoek van Marcelissen liet geen enkel buffereffect zien, voor geen van de door hem onderscheiden groepen werknemers en bronnen van steun (zie boven). Ook een ander recent Nederlands onderzoek naar de rol van steun, verricht onder managers en ondernemers, kon geen buffereffect van steun uit de werkomgeving laten zien (De Jong, 1987).

Ging het hierboven over waargenomen steun uit de directe werkomgeving, er zijn ook studies waarin eveneens aan de rol van steun uit de *privésfeer* - doorgaans de partner - voor het verminderen van werkstress aandacht wordt besteed. In een overzicht van de beperkte literatuur op dit terrein (Buunk en Janssen, 1987) komt het beeld naar voren dat in het algemeen steun van de thuisbasis een direct positief effect heeft op het welbevinden. De bufferwerking van deze bron van steun werd minder consistent gevonden. Een steunbiedende relatie met de partner helpt dus lang niet altijd voorkomen dat stressoren op het werk stressklachten tot gevolg hebben. In het genoemde onderzoek van De Jong (1987) onder managers en ondernemers, ging van een steunende partner weer wél een beschermend effect uit.

Interessant voor onze studie is voorts de vraag in hoeverre er *man-vrouw verschillen* in effecten van steun uit de omgeving bij werkproblemen bestaan. Het meeste onderzoek naar stress op het werk, inclusief naar de rol van steun hierbij, is evenwel verricht onder mannen. Wel laat een studie onder groepsleiders van beide seksen zien, dat steun en erkenning in het werk voor de vrouwelijke groepsleiders belangrijker was dan voor de mannelijke. Dat wil zeggen, vrouwelijke groepsleiders waren meer geneigd steun te zoeken en gebrek aan waargenomen steun werkte negatief uit op het welbevinden (Brandjes en Nass, 1983; Defares, Brandjes, Nass, Van der Ploeg, 1984; 1985). Een recente meta-analyse van de algemene 'social support' onderzoeksliteratuur - niet speciaal toegespitst op werksituaties - bevestigt dit man-vrouw verschil. De analyses hadden betrekking op 25 steekproeven met enkel vrouwen (N = 4235) en 24 steekproeven met enkel mannen (N = 19010). De analyse laat zien dat vrouwen voor hun welbevinden meer dan mannen afhankelijk waren van een steunende partner, steun vanuit het gezin, en in het algemeen van waargenomen emotionele steun uit de omgeving

(Schwartzer en Leppin, 1989).

Tot slot willen wij kort ingaan op de vraag *waaruit* het heilzame effect van een waargenomen steunende omgeving op het welbevinden bestaat. Wat is er aan steun dat dit effect heeft? Verschillende auteurs laten zien dat het positieve effect van steun vooral toe te schrijven is aan emotionele en waarderingsvormen van steun: het geaccepteerd en bevestigd worden door de ander, het ervaren van genegenheid en betrokkenheid van de ander (zie o.a. House en Kahn, 1985; Sarason, Shearin, Pierce en Sarason, 1987; Turner, 1983). Dus hoewel goede gehechtheidsrelaties met belangrijke anderen (veelal een moederfiguur) in de vroege jeugd een belangrijke voorwaarde zijn voor het ontwikkelen van een competente persoon met een adequaat gevoel van eigenwaarde (zie b.v. Bowlby, 1983; Defares, 1976; Rosenberg, 1965), blijft de volwassene in bepaalde mate afhankelijk van positieve feedback van anderen, van erkenning en bevestiging uit de naaste omgeving. Ook al varieert de behoefte hieraan en tonen vrouwen zich hier in het algemeen meer van afhankelijk dan mannen (zie o.a. Bardwick, 1971).

Resumerend

Met het voorgaande is duidelijk geworden dat het begrip 'sociale steun' in algemene zin niet bruikbaar is. Voor een goed inzicht in de functie van steun in werksituaties dienen een aantal zaken goed te worden gespecificeerd. Om te beginnen moet onderscheid worden gemaakt tussen het directe effect van steun en het buffereffect. Terwijl veelal van een steunende omgeving een direct heilzaam effect uitgaat, is de controverse rond de bufferhypothese nog niet beslecht. Bovendien is niet elke vorm van steun zonder meer effectief, afhankelijk van de aard van de stressor. Soms heeft een steunende omgeving zelfs een negatief (buffer)effect. Daarnaast hebben de verschillende bronnen van steun niet altijd hetzelfde effect. Ook moet rekening worden gehouden met de onderzochte populatie: de effecten kunnen verschillen, afhankelijk van bijvoorbeeld functieniveau of sekse.

Wel kan worden vastgesteld dat voor mensen die werkzaam zijn in organisaties de sociale omgeving op het werk *mogelijkheden* biedt voor steun in aanvulling op de mogelijkheden voor steun die men

vanuit de privésfeer of vanuit andere sociale verbanden kan ontvangen.

2.6.5 Evaluatie Michiganmodel en onderzoek

Na de beschouwing over de achtergronden en de toepassing van het Michiganmodel wijden wij hieraan tot slot enige evaluatieve opmerkingen.

Allereerst enkele opmerkingen over het *Michiganmodel* zelf. Algemeen kan gesteld worden dat dit model voor de bestudering van stress in organisaties recht doet aan het complexe karakter van het verschijnsel stress. Het model laat zien dat meerdere factoren op verschillend niveau (psychologisch, sociaal, fysiologisch) een rol spelen in het stressproces en daarmee in het verklaren van ziekte en gezondheid. Het sluit aldus aan op de moderne integrale benadering van gezondheid en ziekte die staat tegenover het traditionele biomedische denken. In het biomedische model wordt met ziekte immers verwezen naar verstoringen binnen het organisme, die los staan van psychologische of sociale factoren. Dit wil echter niet zeggen dat het Michiganmodel een uitgewerkte theorie is. Dat stellen de ontwerpers zelf ook. Volgens Kahn (1981, p. 64) is het Michiganmodel ".. in fact a set of conceptual categories rather than the representation of a theory". Op basis van dit algemene raamwerk kunnen - zo stelt hij - specifieke hypotheses worden opgesteld over hoe een bepaald omgevingsaspect uiteindelijk het welbevinden en de gezondheid beïnvloeden. Een theorie over werk en gezondheid zou op basis van een set van deze hypotheses ontstaan. "The framework serves to remind us...of one form that such a theory might take" (p. 66). Het model heeft dus vooral heuristische waarde. Het laat zien welke aspecten in het ontstaan van stressklachten belangrijk zijn, zoals hierboven is weergegeven in figuur 2.1. Vandaar ook dat bijvoorbeeld niet gespecificeerd wordt hoe diverse stressoren onderling zouden kunnen samenhangen, en welke vorm van steun effectief is. Hoewel begrijpelijk is dat het model - door de manier waarop het is opgesteld - bekritiseerd wordt alsof het een theorie is (zie b.v. Marcelissen, 1987), is dit, gegeven de genoemde status van het model, onzes inziens niet terecht. Zo spreekt Marcelissen over 'spaarzaamheid', 'validering',

'weerlegging', criteria die niet van toepassing zijn op het Michiganmodel. Het is immers geen theorie.

Richten wij ons vervolgens op het *onderzoek* op basis van het Michiganmodel. Onderzoek dus naar relaties tussen stressoren en stressreacties en naar de rol van persoonskenmerken en van de sociale omgeving hierin. In grote lijnen sluiten de bevindingen aan op de veronderstelde keten van relaties in het Michiganmodel. Wat dit betreft is er een sprake van een empirische accumulatie van kennis over deelaspecten, toegespitst op arbeidsorganisaties. Echter, de bestudering van de rol van persoonskenmerken is nog veelal beperkt tot een enkele factor, vooral de 'type-A' gedragsstijl. Voorts is de bufferfunctie van 'sociale steun' bij werkproblemen nog niet erg duidelijk. Zolang conceptuele en methodologische problemen niet zijn verholpen, en zolang de meeste analyses plaatsvinden op afzonderlijke variabelen, is er evenwel weinig reden het Michiganmodel als onbruikbaar van de hand te wijzen. Interessanter is het te komen tot verklaringsmodellen voor specifieke beroepsgroepen. De elementen uit het Michiganmodel kunnen hierbij als leidraad dienen. Dit is het uitgangspunt voor de start van onze studie geweest.

Tot slot mogen enkele methodologische problemen van het werkstressonderzoek niet onvermeld blijven. Deels zijn dit problemen waarmee men in psychologisch onderzoek dat gebaseerd is op vragenlijsten steeds wordt geconfronteerd. Problemen rondom betrouwbaarheid en vooral validiteit ("meet ik wat ik beoog te meten?") zijn voortdurend aanwezig. Het onderzoek naar psychosociale stress heeft daarbij nog aanvullende valkuilen, die vooral door Kasl (zie o.a. Kasl 1979, 1987) zijn geformuleerd. Een van de problemen is dat *stressoren subjectief* worden gemeten en gerelateerd worden aan *subjectieve* maten voor *stressreacties*. Het gevaar van operationele circulariteit tussen de meting van stressor en stressreactie kan optreden: een sterke overlap tussen metingen van 'oorzaak' (stressoren) en 'gevolg' (stressreacties). Bijvoorbeeld in dezelfde vragenlijst vraagt men naar de hoeveelheid werkbelasting (stressor) en de ontevredenheid met de hoeveelheid werk (als stressreactie), hetgeen tot weinig informatieve resultaten leidt. Belangrijk is dan ook beide variabelen zo onafhankelijk mogelijk van elkaar te meten. Dus in plaats van het gebruik van 'ontevredenheid met de hoeveelheid werk' kan men beter 'psychische klachten' als stressreactie gebruiken. Een ander punt is dat op grond van cross-

sectionele data niet simpelweg geconcludeerd mag worden tot causale samenhangen. Oorzaak en gevolg zijn immers op hetzelfde moment gemeten. Hierop komen wij in hoofdstuk 5.5 nader terug.

2.6.6 Implicaties voor ons onderzoek

De Michiganbenadering is speciaal uitgewerkt voor rolgerelateerde problemen bij werkenden in grote organisaties. Het belang van deze psychosociale problemen komen typisch voort uit kenmerken van de organisatie, waarvan de belangrijkste zijn:

- men is werkzaam in een min of meer hiërarchische arbeidsstructuur met de daaraan gekoppelde scheiding in regelende en uitvoerende werkzaamheden;
- men heeft te maken met controle en beoordeling door superieuren;
- men heeft een vaste positie in een netwerk van relaties met anderen. Deze anderen bieden mogelijkheden voor steun en communicatie, maar vormen ook bronnen van (rol)conflicten.

Voor het overige kenmerkt de werksituatie in een organisatie zich onder meer door de scheiding van werk en privésfeer: de thuisbasis biedt aanvullende mogelijkheden voor steun en communicatie. Voorts ligt het salaris in principe vast, maar de dreiging van ontslag om welke reden dan ook is niet uit te sluiten.

In ons onderzoek wordt het Michigan rolstressmodel voor het eerst uitgewerkt voor een arbeidsstructuur die in nagenoeg alle opzichten afwijkt van die in grootschalige organisaties: het agrarische gezinsbedrijf. Waarin die afwijking bestaat, moge in het volgende hoofdstuk duidelijk worden.

Het meeste onderzoek vanuit het Michiganmodel vond tot nu toe plaats bij mannelijke beroepsgroepen. In ons onderzoek vindt ook een uitwerking van dit model plaats voor de boerin. Het feit dat zowel boer als boerin in het onderzoek zijn betrokken, biedt tevens interessante aanknopingspunten voor onderlinge vergelijking.

Anders dan in de meeste studies op basis van het Michiganmodel, zal in ons onderzoek een multivariate aanpak worden gekozen: meerdere factoren zullen geïntegreerd en vanuit veronderstellingen over de onderlinge relaties tussen deze factoren, worden geanalyseerd. Daarbij zal aan de bezwaren tegen het werkstress-

onderzoek dat is gebaseerd op subjectieve metingen, niet helemaal kunnen worden ontkomen. Wel zal zoveel mogelijk geprobeerd worden de valkuilen te ontlopen, door bijvoorbeeld de overlap tussen de metingen van stressoren en stressreacties zoveel mogelijk te vermijden. In hoofdstuk 5.5 komen wij op onze aanpak nader terug.

2.7 Samenvatting en conclusies

Dit hoofdstuk heeft duidelijk gemaakt dat stress, hoezeer dit ook is ingevoerd in ons dagelijks taalgebruik, een complex verschijnsel is waarin vele factoren op een ingewikkelde manier op elkaar inwerken, en waarover veel zaken nog niet voldoende opgehelderd zijn.

Desondanks kan gesteld worden dat de inzichten en ideeën die inmiddels op dit terrein zijn gevormd, belangrijke aanknopingspunten bieden voor de opzet van onze studie rondom psychosociale problemen en welbevinden van boeren en boerinnen. Belangrijk is het daarbij steeds voor ogen te houden dat stress een algemene aanduiding is voor een subjectief waargenomen discrepantie tussen eisen en mogelijkheden. Echter, dat het onstaan van spanningen en problemen mede afhangt van de persoon, sluit niet uit dat er ook concrete risisocfactoren in de werksituatie aan te wijzen zijn. Op basis van een uitgebreid literatuuroverzicht geeft Kasl (1986) een aantal kenmerken van de werksituatie in organisaties die vrijwel zeker spanningen en problemen geven en die daarmee het functioneren en welbevinden van de persoon schaden. Wij zullen deze ter afsluiting van dit hoofdstuk hier samenvatten:

- De werkproblemen zijn langdurig of komen regelmatig terug. Eenmalige problemen, ook al zijn ze ernstig, hebben minder effect.
- De werkproblemen hebben consequenties voor het functioneren in het bedrijf, en het is niet mogelijk voor de persoon om zich aan deze consequenties te onttrekken.
- Aanpassing aan de situatie is niet mogelijk, bijvoorbeeld omdat de werksituatie sterk psychisch belastend is.
- De werkproblemen hebben ook een uitstraling naar andere gebieden van het functioneren (bijvoorbeeld de privésituatie), zodat de

problemen zich opstapelen.

In de volgende hoofdstukken zullen wij bezien welke psychosociale problemen er op het *boerenbedrijf* in de samenwerking tussen boer en boerin spelen.

3. SCHETS VAN DE WERKSITUATIE VAN BOER EN BOERIN

In het voorgaande werd er reeds op gewezen dat boerenbedrijven sterk afwijken van grootschalige organisaties. Het kader waarbinnen de dagelijkse arbeid plaatsvindt draagt een eigen karakter. In dit hoofdstuk zal dit nader worden uitgewerkt, toegespitst op de sector waarop ons onderzoek zich richt: de melkveehouderij. Samen met de in het volgende hoofdstuk te bespreken onderzoeksliteratuur rondom stress bij boeren en boerinnen biedt deze uiteenzetting uitgangspunten voor ons onderzoek, dat vanaf hoofdstuk 5 aan de orde komt.

Eerst worden belangrijke kenmerken van het boerenbedrijf besproken. Vervolgens schetsen wij de ontwikkelingen en problemen waarmee de melkveehouderij de laatste decennia wordt geconfronteerd. In het laatste deel van dit hoofdstuk wordt kort ingegaan op de recente discussie rondom de werkverhoudingen van boer en boerin.

3.1 Algemene kenmerken boerenbedrijf

Het boerenbedrijf is een gezinsbedrijf. Onder een gezinsbedrijf verstaan wij een bedrijf waarbij de eigendom van de produktiemiddelen alsmede de arbeid binnen één huishouding zijn gecombineerd, en waarbij het gezin de belangrijkste leverancier is van arbeid die nodig is voor het bedrijf (zie o.a. Kriellaars, 1987). Hiermee is tevens gegeven dat een boerenbedrijf een beperkte arbeidsbezetting kent. Overigens is het gezinsbedrijf als produktievorm kenmerkend voor het merendeel van de agrarische bedrijven in de westerse industriële samenleving. Om een indruk te geven: volgens de laatste cijfers omvat de EEG ruim 9 miljoen agrarische bedrijven (Landbouwcijfers, 1990).

Hoewel het gezinsbedrijf ook in de kleine middenstand wordt aangetroffen, draagt deze bedrijfsvorm in de landbouw toch een aantal uitgesproken kenmerken. Aan de orde komen: de boerenideologie, de verwevenheid tussen werk- en privésfeer, het isolement, de afhankelijkheid van 'de natuur', en de autonomie en variatie in de werkzaamheden.

Kenmerk 1: boerenideologie
Traditioneel treffen wij onder de boerenbevolking een eigen ideologie aan (zie ook Gasson, 1973; De Haan, 1986; De Jaeger en Wildenbeest, 1988). Centraal in dit waardenstelsel staan de vrijheid, de zelfstandigheid, het baas zijn op eigen erf, of in de woorden van enkele boeren en boerinnen (1):

> "...Zelfstandig zijn, niemand die zegt: is dat nog niet gedaan" (boerin)

> "..Dat ik de dag op mijn eigen manier kan indelen, geen baas boven me heb.." (boer)

> "Vrij zijn, met niemand wat te maken hebben.." (boer)

Daarnaast wordt veel belang gehecht aan de continuïteit van generatie op generatie, aan het overdragen van status en bezit aan de volgende generatie. Concreet: aan de overname van het bedrijf door een van de kinderen, de opvolger. Dit betekent dat het verwerven van een positie als zelfstandige in de landbouw vrijwel altijd gebaseerd is op overerving. Het komt zelden voor dat iemand van buiten de landbouw een agrarisch bedrijf begint (De Haan, 1986). De boerenbevolking kenmerkt zich voorts door een emotionele gehechtheid aan de grond en een verknochtheid aan het leven en werken in en met de natuur. Grondbezit is van oudsher voor veel boeren meer dan een produktiemiddel. Het is een symbool van onafhankelijkheid en zelfstandigheid. Bemoeienissen met het grondbezit in het kader van bijvoorbeeld landinrichtingsplannen kunnen dan ook gepaard gaan met heftige emoties (De Jaeger en Wildenbeest, 1988).

Het zijn deze waarden die maakten dat het boer-zijn lange tijd meer gezien werd als een levenswijze dan als een beroep. Het zijn deze waarden ook die verklaren waarom men op een boerenbedrijf dikwijls genoegen neemt met het maken van relatief lange werkdagen tegen een relatief lage beloning.

In paragraaf 3.2 zullen wij enkele voorbeelden geven van de redenen waarom deze waarden steeds moeilijker te handhaven zijn (zie verder De Haan, 1986; De Jaeger en Wildenbeest, 1988).

Kenmerk 2: verwevenheid werk-privésfeer
Het boerenbedrijf kent een sterke verwevenheid van werk- en

privésfeer, zowel in sociale, fysieke als financiële zin.

De verwevenheid in *sociale* zin heeft te maken met het feit dat arbeid op een boerenbedrijf, zoals vermeld, voornamelijk door gezinsleden wordt geleverd. Men heeft een werkrelatie én een verwantschapsrelatie. Voor zover boer en boerin samenwerken, is er zelfs sprake van drie soorten relaties: een werkrelatie, een huwelijksrelatie en doorgaans ook een ouderrelatie.

Met de verwevenheid in *fysieke* zin wordt bedoeld dat wonen en werken in een ruimtelijke nabijheid plaatsvinden: onder één dak of op een en hetzelfde erf. Hoe aantrekkelijk deze situatie misschien is, er kunnen ook nadelen aan kleven. Zo is het minder eenvoudig afstand te nemen tot het bedrijf: men vervalt gemakkelijker in langer doorwerken dan nodig is (Rosenblatt en Anderson, 1981). Overigens wijzen deze auteurs er op dat dit laatste ook op 'vluchtgedrag' kan wijzen: enerzijds als 'oplossing' voor spanningen en problemen (wij zouden zeggen: een vorm van stresshantering); anderzijds voor behoefte aan afzondering. Bovendien opperen Berkowitz en Perkins (1984) dat juist door deze verwevenheid boerinnen wellicht meer rolconflict ervaren dan buitenshuis werkende vrouwen met gezinsverantwoordelijkheid.

De *financiële* verwevenheid bestaat eruit dat zowel bedrijfsuitgaven (investeringen en dergelijke) als gezinsuitgaven uit dezelfde bron betaald moeten worden. Bovendien wordt de geleverde arbeid doorgaans niet in loon uitbetaald.

Kenmerk 3: isolement

De dagelijkse werkomgeving op een boerenbedrijf wordt gekenmerkt door een relatief isolement. Om te beginnen liggen boerenbedrijven doorgaans min of meer afgelegen, of zoals Hendrik Marsman het dichtte: "..en in de geweldige ruimte verzonken, de boerderijen verspreid door het land" (2). Dit buitenleven en de vrijheid die het met zich meebrengt worden traditioneel als een groot goed ervaren.

Echter, waar vroeger sprake was van een zeker sociaal verband is hier thans nauwelijks nog sprake van. Enerzijds hebben hieraan de ontwikkelingen naar een één- of tweemansbedrijf bijgedragen. Anderzijds ook de individualisering en het kleiner worden van het gezin, alsmede het losser worden van de banden met de buurt (Kooy, 1981). Bovendien hebben de ontwikkelingen op het gebied van de automatisering de aanloop op het bedrijf doen afnemen.

Kortom, het is stil geworden op het erf.

In het dagelijkse werk zijn boer en boerin steeds sterker op elkaar aangewezen voor hulp, steun en communicatie. Om misverstanden te voorkómen: uitdrukkelijk hebben wij het hier over vereenzaming in de *dagelijkse werksituatie*. Door de diverse ontwikkelingen, zoals de moderne middelen van vervoer en communicatie, is de agrarische gemeenschap als geheel juist *minder* gesloten en geïsoleerd dan enige decennia geleden. Bovendien is de boerenbevolking relatief sterk georganiseerd: men is vaak lid van eigen belangenorganisaties.

Kenmerk 4: Afhankelijkheid van 'de natuur'

Een boer - hier de melkveehouder - is op allerlei manieren afhankelijk van de natuur, in de ruime zin des woords. Hier beperken wij ons tot de afhankelijkheid met betrekking tot twee terreinen: weersinvloeden en het werken met levende have.

De afhankelijkheid van *weersinvloeden* speelt vooral bij de seizoenswerkzaamheden. De barometer, het "weeroverzicht" dat de radio dagelijks rond het middaguur speciaal voor de land- en tuinbouw uitzendt, en de soms jarenlange ervaring zijn dan ook onmisbare hulpbronnen voor de boer om deze afhankelijkheid enigszins beheersbaar te maken.

Op een andere manier is de boer tevens 'afhankelijk' van zijn vee. Het feit dat hij met *levende have* werkt drukt een speciale stempel op zijn beroep. Het brengt een sterke gebondenheid met zich mee. Immers, de koeien moeten dagelijks (twee keer) gemolken worden, óók in de weekenden. Bovendien vraagt het vee dagelijkse verzorging. Omdat de mogelijkheden voor vervanging tegenwoordig klein zijn, is de gebondenheid extra sterk. Een dagje vrijaf nemen vereist veelal het inschakelen van een externe hulpinstantie (de bedrijfsverzorger), waar veel boeren niet gauw toe geneigd zijn door de kosten en de rompslomp die dit met zich meebrengt.

Kenmerk 5: Autonomie en variatie in werkzaamheden

Autonomie en een zekere variatie in werkzaamheden zijn kenmerkend voor het boerenberoep. Als zelfstandige is de boer verantwoordelijk voor zowel de regelende taken (de bedrijfsvoering) als de uitvoerende taken; beide zijn verenigd in één persoon; soms ook in twee personen: de boer en zijn vrouw (zeker zolang de opvolger

nog niet vast meewerkt). Voor het bedrijfshoofd betekent dit dus een grote betrokkenheid bij alle aspecten van het produktieproces. Deze situatie impliceert overigens ook dat juiste of onjuiste (korte of lange termijn) beslissingen - die belangrijke financiële consequenties kunnen hebben - overwegend van hem en zijn vrouw afhankelijk zijn, al spelen doorgaans bij grote investeringsbeslissingen ook externe deskundigen een rol.

Daarnaast is er sprake van seizoensgebonden variatie in het werk, zowel qua omvang als qua aard van de werkzaamheden. Deze variatie is op melkveebedrijven minder pregnant, omdat het melken en verzorgen van het vee het hele jaar door, dag in dag uit, blijft spelen.

3.2 Ontwikkelingen in de melkveehouderij

In het navolgende schetsen wij in grote lijnen de ontwikkelingen in de melkveehouderij die de huidige werksituatie van boer en boerin mede vorm hebben gegeven. Daarna wordt ingegaan op recentere ontwikkelingen die op het boerengezin afkomen en die hun consequenties hebben.

Structurele en economische veranderingen

Vanaf het begin van deze eeuw tot de jaren zestig werd de Nederlandse melkveehouderij gekenmerkt door stabiele verhoudingen tussen de grootte van het grondoppervlak, de grootte van de melkveestapel en het aantal arbeidskrachten (Wijnen, 1973).

Na 1960 veranderde dit beeld snel. Er vonden ingrijpende structurele veranderingen plaats in de sector, gekenmerkt door mechanisatie, modernisering en schaalvergroting. De massale invoering van de melkmachine, later gevolgd door de invoering van de koeltank (als vervanging van de melkbussen) en de ligboxenstal, leidde tot een enorme verhoging van de arbeidsproduktiviteit (Wijnen, 1973). Het aantal melkkoeien per bedrijf steeg van gemiddeld negen in 1960 tot gemiddeld 35 in 1980 (L.E.I., 1981). Daarnaast verdween een groot aantal bedrijven, deels doordat zij niet meegingen in de ontwikkelingen, deels om andere redenen (Van Bruchem en Van Dijk, 1984). Ter illustratie: van de ruim 183.000

melkveebedrijven in 1960 waren en nog maar ruim 67.000 over in 1980 (L.E.I., 1981).

Deze structurele veranderingen konden alleen tot stand worden gebracht door het doen van grote financiële investeringen. Men ging werken met grote bedragen aan 'vreemd kapitaal', iets wat voorheen vrijwel ondenkbaar was. De afhankelijkheid van de bank nam toe.

De geschetste ontwikkelingen leidden ertoe dat het werk fysiek minder zwaar werd. Immers, het energetische deel van het werk werd door machines overgenomen. Psychisch werden er echter hogere eisen gesteld aan de boer. Naast vakmanschap werd het ondernemerschap belangrijker.

Veranderingen in de sociale structuur

Tot de jaren zestig was, zoals aangegeven, de arbeidsbehoefte op de bedrijven vrijwel stabiel. Doorgaans was een boerderij te zien als een kleine werkgemeenschap, variërend van samenstelling afhankelijk van de streek. In sommige streken - met name op de zandgronden in het oosten en zuiden van het land - bestond deze werkgemeenschap naast de boer, de boerin en hun kinderen tevens uit de grootouders en eventuele (ongehuwde) broers. In andere streken - met vaak grotere bedrijven - werd de arbeid vooral geleverd door vreemde arbeidskrachten, veelal inwonend personeel. Ook de bijdrage van de boerin varieerde en was streekgebonden zoals een analyse van Saal (1958) laat zien.

Door de geschetste bedrijfsstructurele ontwikkelingen was evenwel de arbeidsbehoefte op de bedrijven afgenomen. Mede hierdoor vond een grote uittocht van arbeidskrachten plaats. Het personeel verdween van de bedrijven. Ook de eigen (meewerkende) kinderen kon geen toekomst in de landbouw meer worden gegarandeerd: één kind kon het bedrijf overnemen, de anderen werden voorbereid op een bestaan buiten de landbouw, onder meer door niet-agrarische scholing te volgen (Bauwens en Loeffen, 1981, 1983; Hofstee, 1962; Kooy, 1981; Vernooy, 1988). Het gevolg hiervan was dat op veel bedrijven het bedrijfshoofd als enige vaste arbeidskracht overbleef, die - zeker zolang de opvolger nog niet vast op het bedrijf meewerkte - voor eventuele hulp slechts kon terugvallen op zijn vrouw, de boerin. Dit gold ook in streken waar de vrouw voorheen niet meewerkte. Het moge dan ook niet verbazen dat het aantal meewerkende boerinnen sinds de jaren zestig sterk steeg

(Bauwens en Loeffen, 1981, 1983). Omdat de mogelijkheden voor vervanging door het genoemde vertrek van arbeidskrachten verminderde, nam de gebondenheid van het bedrijfshoofd aan het bedrijf toe (Van der Ploeg, 1976).

Recente ontwikkelingen

De geschetste ontwikkelingen in de melkveehouderij hadden in de jaren zestig en zeventig de produktiviteit van de sector als geheel flink doen groeien, ten gunste van de agrarische handelsbalans. De export van zuivelprodukten nam sterk toe (3).

In het afgelopen decennium kwam echter meer en meer de keerzijde van de geschetste groei aan het licht. Om te beginnen had de sterke produktieverhoging binnen de EEG tot enorme zuiveloverschotten geleid. De overheid greep in 1984 in met de "superheffing", een maatregel die de melkproduktie voorlopig aan banden legt. Een aantal bedrijven legde als gevolg van deze maatregel het loodje. De superheffing is dan ook één van de factoren die tot een afname van het aantal melkveebedrijven heeft geleid. Enkele cijfers: in 1985 waren er circa 45.000 (min of meer) gespecialiseerde melkveebedrijven. In 1989 waren hiervan nog circa 38.000 bedrijven over, een daling dus van 7000 bedrijven in vier jaar.

Het meest zorgwekkende gevolg van de ontwikkelingen is echter de enorme belasting van het natuurlijke milieu. De intensivering van de produktie heeft geleid tot een overcapaciteit aan dierlijke mest, met name in de intensieve veehouderij maar ook in de melkveesector. Deze 'mestoverschotten' hadden tevens beperkende overheidsmaatregelen tot gevolg, die niet alleen de bedrijfsvoering complexer maken, maar ook financiële consequenties hebben. Zo zijn er speciale uitrijregels voor mest, moet er een mestboekhouding worden bijgehouden, en is men gedwongen te investeren in een speciale mestopslagruimte. De milieubeschermende eisen worden nog steeds verder aangescherpt. Veel boeren worden hierdoor gedwongen te stoppen met hun bedrijf.

In het algemeen laten de ontwikkelingen zien dat boeren tegenwoordig in toenemende mate met allerlei regelgevingen worden geconfronteerd die de bedrijfsvoering complexer maken en die indruisen tegen het eerder genoemde vrijheidsideaal.

Intussen gaan ook de technologische ontwikkelingen door (zie voor een overzicht Van Bruchem en Van Dijk, 1984). Nieuwe

technologieën komen op het boerenbedrijf af. De automatisering heeft op een aantal bedrijven reeds zijn intrede gedaan, zowel voor het produktieproces (zoals het voedersysteem en de nog in ontwikkeling zijnde melkrobot) als voor het bedrijfsbeheer en de informatiestromen van buiten het bedrijf (zoals melkcontrole-gegevens). Dit laatste heeft overigens een neveneffect op het sociale vlak: de aanloop op het bedrijf neemt af, computers nemen het werk over van mensen. Hoewel de automatisering ongetwijfeld door een aantal boeren als een uitdaging wordt gezien, betekent het ook een verandering van de inhoud van het boerenberoep. Van Bruchem en Van Dijk (1984) spreken in dit verband over de "uitholling van de taak van de boer" en "zelfstandig handelen wordt geprogram-meerd handelen".

Zeer recent komt bij al deze ontwikkelingen bovendien de dreigende afbouw van landbouwbeschermende maatregelen. Deze maatregelen dragen op hun beurt bij aan de onzekerheid over de toekomst van wellicht een groot aantal boeren.

Alles bijeen genomen zijn de berichten over de landbouw niet opwekkend. Men spreekt over een crisis in de landbouw die overigens ook andere landen in de geïndustrialiseerde westerse wereld omvat (zie voor een overzicht van de situatie in een aantal landen Galeski en Wilkening, 1987).

Conclusies

Het voorgaande moge duidelijk hebben gemaakt dat het veel geroemde kalme boerenbestaan definitief tot het verleden behoort. De boerenbevolking wordt geconfronteerd met een reeks van veranderingen die aanpassingen vereisen. Ongetwijfeld zullen de ontwikkelingen niet zonder meer een bedreiging voor iedereen vormen. Zeker is wel dat degenen die in sterke mate het traditionele waardenstelsel aanhangen, meer moeite zullen hebben goed om te gaan met de ontwikkelingen.

Dat in het algemeen de druk waaronder het boerengezin werkt is toegenomen, moge blijken uit een opiniepeiling onder ruim 8500 boeren en boerinnen (KNBTB, 1987) uit verschillende agrarische bedrijfstakken waaronder met name de melkveehouderij. Desgevraagd werd door driekwart van de betrokkenen elk van de volgende zaken als een belangrijke bron van spanningen en problemen genoemd:

- de beperkende overheidsmaatregelen;
- de voortdurende noodzaak om het bedrijf aan te passen;
- het bijhouden van nieuwe ontwikkelingen;
- de onzekerheid over het inkomen;
- de marktvooruitzichten.

Duidelijk is dat de ontwikkelingen ook de boerin niet onberoerd laten. Dit geldt des te meer nu boer en boerin voor het voortbestaan van het bedrijf meer dan voorheen op elkaar zijn aangewezen.

3.3 Werkverhoudingen van boer en boerin ter discussie

Het is vanuit de hierboven geschetste context dat wij de discussie rondom de werkverhoudingen van boer en boerin nader onder de loep nemen. Om deze beter te kunnen plaatsen is het echter nuttig eerst een uiteenzetting te geven van de concrete bijdrage van de boerin aan het bedrijfswerk. Wij baseren ons hierbij op een landelijke studie van Loeffen (1984) waarin de taken en verantwoordelijkheden van Nederlandse boerinnen en tuindersvrouwen in kaart zijn gebracht (4).

De bedrijfsrol van de boerin

Met Loeffen (1984) onderscheiden wij de bijdrage van de boerin in taken *in* het bedrijf en taken *voor* het bedrijf.

Gemiddeld werkt de boerin op het melkveebedrijf ruim 21 uur per week mee *in* het bedrijf. De variatie in deze bijdrage is evenwel groot: er zijn vrouwen die helemaal niet "achter" (= op het bedrijf) komen, anderen maken meer dan 40 uur per week. Dit hangt sterk af van de arbeidsbehoefte van het bedrijf, die het grootst is waar de boerin 35 tot 50 jaar oud is. Volgens Loeffen is de arbeidsbehoefte terug te voeren op 'financiële noodzaak' als centrale factor voor de verklaring van de variatie in bedrijfsparticipatie van de boerin (boerinnen werken ook meer mee naarmate het bedrijfsinkomen lager is). Hoewel persoonlijke interesse niet systematisch als factor in de analyse was betrokken, zijn er zowel uit dit onderzoek als uit een opiniepeiling (Giesen, 1984) aanwijzingen - op basis van uitspraken van boerinnen - dat ook deze factor een belangrijke rol speelt in de omvang van het bedrijfswerk. Het schoonmaken van het

melkgerei en de melkkamer alsmede het verzorgen van de kalveren zijn de belangrijkste vaste taken voor de boerin. Een kleiner deel is ook betrokken bij het melken. Naast vaste taken hebben boerinnen ook inspringtaken die op allerlei terreinen kunnen liggen. De taken *voor* het bedrijf nemen gemiddeld 3,5 uur per week in beslag. Het gaat hierbij vooral om taken als het bijhouden van de boekhouding en het doen van bedrijfsboodschappen, maar ook het telefoneren voor het bedrijf en dergelijke. Overigens, wat ook de bijdrage van de boerin is in en voor het bedrijf, de huishoudelijke en gezinstaken komen vrijwel volledig voor haar rekening.

Naast genoemde taken rondom het bedrijf is de boerin in het onderzoek van Loeffen naar eigen zeggen in de besluitvorming ten aanzien van bedrijfszaken duidelijk betrokken als overlegpartner. De uiteindelijke beslissing ligt desgevraagd vooral bij de man, zeker waar het gaat om technische bedrijfsaangelegenheden.

Positie boerin ter discussie

Hoewel de boerin met name sinds de jaren zestig vaak een onmisbare rol speelt in het voortbestaan van het bedrijf, werd dit zowel door beleidsinstanties als de agrarische bevolking zelf, lange tijd als iets vanzelfsprekends beschouwd. Haar bijdrage bleef zodoende in feite onzichtbaar. Dit zou mede kunnen verklaren waarom het landbouwkundig onderzoek lange tijd voornamelijk was gericht op het bedrijfshoofd.

Sinds de jaren tachtig echter zien wij dat de veranderende opvattingen ten aanzien van de positie van de vrouw in de samenleving als geheel, samengevat in het begrip emancipatie, in een versneld tempo ook in de landbouw beginnen door te dringen. Boerinnen worden zich, hierin gestimuleerd door hun organisaties, meer en meer bewust van hun rol op het bedrijf en willen hiervoor maatschappelijke erkenning en waardering, concreet in de vorm van een eigen beroepsstatus met de erbij behorende rechten en plichten (5).

De aandacht voor de verbetering van de positie van de boerin werd ook een beleidsaangelegenheid. Een aanzet vormde het rapport Loon Naar Werken (1986), waarin onder meer een inventarisatie werd gemaakt van de positie van de boerin op juridisch en fiscaal gebied, op het gebied van de sociale verzekeringen en op het gebied van scholing en opleiding. De wetenschappelijke aandacht

voor de positie van de boerin kreeg gestalte in een landelijke werkgroep Boerinnenstudies. Ook op EEG-niveau is de positie van de boerin actueel (6).

Het streven naar verbetering van de positie van de boerin op institutioneel niveau staat niet los van het streven naar verbetering hiervan in de concrete werksituatie op het bedrijf en in de relatie tot de man. Opvattingen en wensen van de boerin veranderen, het rolpatroon en de medezeggenschap op het bedrijf staan ter discussie. Zo willen jongere en hoger opgeleide boerinnen - wat ook hun bedrijfsparticipatie is - meer zeggenschap in de bedrijfsbeslissingen (Loeffen, 1984) en hebben zij gemiddeld meer 'egalitaire' sekserolopvattingen dan hun oudere en lager opgeleide collega's (Zwart, 1990). Bovendien toont laatstgenoemde studie aan dat de boerin meer 'egalitaire' rolopvattingen heeft dan haar man, hetgeen ook uit een Amerikaans onderzoek onder boerenechtparen werd geconstateerd (Wilkening, 1981) (7).

De veranderende opvattingen en wensen van de boerin en de weerstanden hiertegen kunnen fricties en spanningen geven binnen het boerengezin, iets waar ook door anderen op wordt gewezen (Rosenblatt en Anderson, 1981). Het feit dat boer en boerin zoals vermeld zowel een werk-, ouder- als echtrelatie hebben is hierbij een complicerende factor.

3.4 Samenvatting

De werksituatie op een boerenbedrijf draagt een eigen karakter dat afwijkt van die in grootschalige organisaties. In de afgelopen decennia is die werksituatie op het boerenbedrijf sterk veranderd onder meer door structurele, financieel-economische en sociale veranderingen. De bedrijven zijn groter geworden alsmede de schulden bij de bank. Het werk is fysiek minder zwaar, maar de psychische druk is groter geworden. Een belangrijke ontwikkeling in het kader van onze studie is dat de vroegere 'werkgemeenschap' is verdwenen en dat verdere individualiseringsprocessen hebben gemaakt dat boer en boerin in de dagelijkse werksituatie meer op elkaar zijn aangewezen voor steun, hulp en communicatie.

Deze samenwerking is des te kwetsbaarder als zich hierin problemen voordoen. Zeker nu de positie van de boerin ter

discussie staat kunnen spanningen en fricties optreden die het optimale functioneren van beide partners belemmeren. Een optimale onderlinge werkverhouding en taakverdeling is des te meer van belang in de huidige tijd. Immers, de ontwikkelingen die op het ogenblik in versneld tempo plaatsvinden in de agrarische sector, stellen hoge eisen aan het aanpassingsvermogen van boer en boerin, en maken een flexibele reactie noodzakelijk.

In hoeverre daadwerkelijk sprake is van spanningen in de werksituatie en werkverhoudingen van boer en boerin, valt nog te bezien. In het volgende hoofdstuk zal worden bekeken wat hierover reeds 'hard' gemaakt is op grond van empirisch onderzoek.

4. STRESS BIJ BOEREN EN BOERINNEN: EEN LITERATUUROVERZICHT

De sociaalwetenschappelijke aandacht voor spanningen en problemen op het boerenbedrijf is schaars, zowel in ons land als daarbuiten. In de jaren zeventig verscheen voor het eerst een enkele studie, een trend die zich in het afgelopen decennium voortzette. Deze recent ontluikende aandacht is niet toevallig. Leidden boerengezinnen in het verleden een weliswaar fysiek zwaar maar relatief kalm bestaan, tegenwoordig worden zij geconfronteerd met een reeks van veranderingen die zij het hoofd moeten bieden. Het vorige hoofdstuk heeft dit genoegzaam duidelijk gemaakt.

In dit hoofdstuk wordt de beschikbare literatuur besproken voor zover deze licht werpt op bronnen van stress in het werk en de werkverhoudingen van boer en boerin in relatie tot beider welbevinden (1). Studies die aandacht besteden aan de arbeidsinhoud en fysieke werkomgeving blijven buiten beschouwing (2). Wel kan stressliteratuur over de buitenshuis werkende gehuwde niet-agrarische vrouw nuttige inzichten bieden. Immers, zowel de buitenshuis werkende gehuwde vrouw als de boerin hebben naast hun traditionele rol van huisvrouw, echtgenote en (vaak ook) moeder, een extra rol: de een door haar werkkring buitenshuis, de ander door haar 'werkkring' in het bedrijf. (Voor een overzicht van de stressliteratuur met betrekking tot de landbouw zie Giesen, 1987).

Opgemerkt dient te worden dat de beschikbare literatuur over stress op het boerenbedrijf zeer uiteenlopend van aard is en varieert van onderzoeksrapporten tot publikaties in erkende vaktijdschriften. Sommige publikaties bevatten slechts summiere informatie over het onderzoek: de theoretische onderbouwing, meting en psychometrische gegevens worden niet altijd expliciet vermeld, hetgeen de interpretatie bemoeilijkt.

In het navolgende wordt eerst ingegaan op empirische bevindingen rondom stress en welbevinden van de boerin. Daarna doen wij hetzelfde met betrekking tot de boer. Afzonderlijk zullen tot slot enkele studies worden behandeld waarin het boerenechtpaar centraal staat.

4.1. Bronnen van stress bij de boerin

De literatuur over de vraag naar de werksituatie van de boerin en werkverhoudingen met de man is geordend rond vier thema's: bedrijfsparticipatie, bedrijfsparticipatie in relatie tot het zelfbeeld, rolpatroon en financiële context.

Bedrijfsparticipatie
Participeren in het bedrijf impliceert voor de boerin een dubbele belasting: het vervullen van meerdere rollen. Wij hebben hierop in het voorgaande reeds gewezen. De enige studie waarin werd onderzocht in hoeverre deze belasting schadelijk is voor het welbevinden, is die van Berkowitz en Perkins (1984, 1985). De resultaten wijzen uit dat het niet zozeer de dubbele belasting is, maar veeleer de sociale context waarin de boerin werkt die van invloed is op haar welbevinden. Een toelichting. De auteurs informeerden bij 126 boerinnen op Amerikaanse melkveebedrijven via een gestructureerde vragenlijst naar de omvang van hun bedrijfs- en huishoudelijke taken, alsmede naar de mate waarin zij rolconflict (strijdige eisen tussen meerdere rollen) en steun van de echtgenoot (voornamelijk gemeten als concrete hulp) ervaarden. Het effect van deze factoren op stress-symptomen (psychische en lichamelijke klachten) staat in het (vertaalde) padmodel in figuur 4.1.

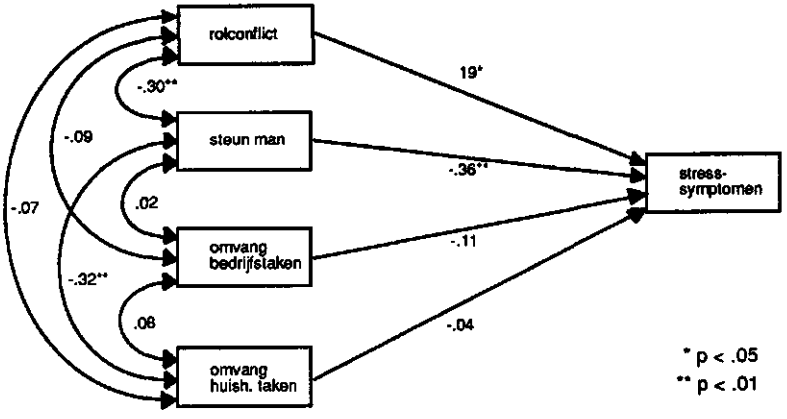

Figuur 4.1. Het padmodel van Berkowitz en Perkins (1984)

Duidelijk wordt uit de figuur dat het hebben van *meerdere rollen* op zichzelf niet schadelijk is voor het welbevinden (ook niet bij samenvoeging van alle rollen, zie Berkowitz en Perkins, 1985). Het effect van *rolconflict* op de stressklachten was weliswaar statistisch significant maar gering. De *steun van de man* komt als belangrijkste factor naar voren voor het verklaren van het welbevinden van de boerin. Bovendien bleek voorts dat de negatieve effecten van rolconflict verdwenen naarmate de boerin meer steun ervaarde van haar man, een klassiek buffereffect dus. Enkele methodologische problemen bij de interpretatie van genoemde resultaten mogen niet onvermeld blijven. Geen informatie werd gegeven over psychometrische kenmerken van de gebruikte schalen. Bovendien werden steun en rolconflict meer als stressreactie gemeten. Immers, gevraagd werd naar de mate van *tevredenheid* over de hulp van de man en naar de mate waarin men zich *zorgen* maakte over een gebrek aan aandacht voor verschillende rolgebieden.

De onderzoeksliteratuur van gehuwde vrouwen met een werkkring buitenshuis - dus ook vrouwen met een dubbele belasting - biedt op dit gebied niet veel aanvullende informatie. De bevindingen zijn inconsistent: sommigen vinden geen effect van de dubbele belasting of het rolconflict op het psychisch en lichamelijk welbevinden, anderen constateren een negatief effect (zie voor een overzicht Haw, 1982; Veerman en Verheijen, 1984; Warr en Parry, 1982). Deze inconsistente bevindingen zijn volgens deze auteurs vooral toe te schrijven aan het feit dat de groep buitenshuis werkende gehuwde vrouwen niet voldoende gedifferentieerd wordt benaderd. Veerman en Verheijen (1984) wijzen - op basis van schaarse aanwijzingen uit de literatuur - op het belang van een aantal factoren die betrokken dienen te worden in de analyse, wil men een goed beeld krijgen van de vraag wat het hebben van een werkkring betekent voor gehuwde vrouwen. Ten behoeve van ons onderzoek onder boerinnen is het nuttig te bezien welke factoren dit zoal zijn. Daarbij volstaan wij met het geven van een opsomming. Om te beginnen wijzen zij op het belang van de aard van het werk en de werkomgeving, zoals de omvang van het werk in uren, het niveau van het werk en de kwaliteit van de sociale relaties in het werk. Voorts is de thuissituatie van belang: het aantal en de leeftijd van de kinderen, de houding van de echtgenoot tegenover haar

werkkring en de steun van de echtgenoot. Tot slot zijn ook factoren die bij de vrouw zelf liggen van belang, zoals haar eigen motivatie, de redenen voor het buitenshuis werken (financiële redenen, eigen houding en motivatie, en dergelijke) en de manier waarop zij omgaat met spanningen en problemen. Terwijl de stand van de kennis bij de start van ons onderzoek ten aanzien van het belang van genoemde factoren in het geval van de buitenshuis werkende vrouw nog beperkt was, bestaat inmiddels voor enkele van deze factoren wat meer empirische onderbouwing. Bij de bespreking van onze onderzoeksresultaten in hoofdstuk 7 zal hierbij - voor zover relevant - aansluiting worden gezocht.

Keren wij vanuit deze aandachtspunten terug naar het boerinnenonderzoek, dan kan worden geconstateerd dat in het onderzoek van Berkowitz en Perkins enkele van de genoemde punten zijn terug te vinden: de omvang van de bedrijfs- en huishoudelijke arbeid, alsmede de steun van de man zijn naast rolconflict expliciet in de analyse betrokken. In ons onderzoek zullen daarnaast ook andere factoren aandacht krijgen. Het voordeel van ons onderzoek - en dat van Berkowitz en Perkins - is dat de groep onderzochte vrouwen goed is afgebakend: het gaat om boerinnen op melkveebedrijven.

Bedrijfsparticipatie en zelfbeeld

Het verrichten van beroepsarbeid wordt in onze cultuur - behalve als middel van bestaan - tevens beschouwd als van belang voor de bepaling en bevestiging van de eigen identiteit, en daarmee voor de versterking van het zelfbeeld; het geeft een doel en structuur aan het leven, ook voor vrouwen (zie o.a. Jahoda, 1979; Kahn, 1981). Hoezeer dit geldt, blijkt wel uit onderzoek onder mensen die werkloos geworden zijn (Jahoda, 1982; Kahn, 1981; Warr, 1989).

Wanneer wij de bedrijfsparticipatie van de boerin beschouwen als beroepsarbeid, dan zou men verwachten dat dit evenzeer een positief effect heeft op haar zelfbeeld. Systematische studies hiernaar zijn nog niet voorhanden. Evenwel, onderzoek waarbij gehuwde vrouwen met een werkkring buitenshuis worden vergeleken met huisvrouwen, laten bij voortduring zien dat eerstgenoemden een positiever zelfbeeld en gevoel van eigenwaarde hebben dan laatstgenoemden (zie voor een overzicht Veerman en Verheijen, 1984). De verklaring is eenduidig: de huisvrouwenrol biedt - vooral tegenwoordig - weinig mogelijkheden voor bevrediging. De huisvrouw

bevindt zich in een relatief geïsoleerde positie. Maatschappelijke status en waardering voor haar werk ontbreken. En het is juist deze onbevredigende, geïsoleerde positie die het zelfvertrouwen van deze vrouwen ondermijnen, en die zich kan vertalen in allerlei psychische en lichamelijke klachten. Dit zogenaamde 'huisvrouwensyndroom' is reeds veelvuldig in de literatuur beschreven (zie voor enkele recente Nederlandse bronnen o.a. Bauduin, 1980; Gijsbers van Wijk en Van Vliet, 1989).

Rolpatroon

Fricties rondom de rolverdeling tussen boer en boerin liggen in het interpersoonlijke vlak. Immers, man en vrouw moeten hierover samen tot overeenstemming komen.

Zoals eerder vermeld staat de positie van de boerin op het bedrijf meer en meer ter discussie; de opvattingen lijken te veranderen. Wanneer de wensen van de boerin niet gerealiseerd worden, kan dit een bron van spanningen vormen en het algeheel welbevinden verlagen. De onderzoeksliteratuur levert hiervoor unaniem bevestiging, in het bijzonder waar het gaat om de betrokkenheid bij beslissingen.

Zo constateren Berkowitz en Perkins (1985) dat boerinnen die een gebrek aan overeenstemming met de man over haar bedrijfsrol en medezeggenschap aangaven, meer klachten rapporteerden, zoals gespannenheid en slapeloosheid (zie ook Berkowitz en Hedlund, 1979; Hedlund en Perkins, 1979).

Hertsgaard en Light (1984) vermelden in een summier verslag van een vragenlijst-onderzoek onder 760 Amerikaanse boerinnen dat degenen die aangaven betrokken te zijn in de besluitvorming ten aanzien van het bedrijf duidelijk minder angstigheid, depressiviteit en vijandigheid rapporteerden dan degenen die niet hierbij betrokken waren. Eerste gegevens uit een onderzoek onder 140 Canadese boerenechtparen (Walker, Walker en MacLennan, 1986) lijken dit beeld te bevestigen: een van de bronnen van spanningen die werd genoemd was het niet serieus genomen werden als partner in het bedrijf.

Een sociologische studie onder 408 Ierse boerengezinnen (Hannan en Katsiaouni, 1978) toonde aan dat de boerin ontevredener was over de rolverdeling en de steun van de man op bedrijven waar het rolpatroon een 'gescheiden' karakter droeg (rolgebieden

van boer en boerin zijn strikt gescheiden, en de beslissingsmacht ligt bij de man) dan op bedrijven met een meer 'egalitair' rolpatroon.

In paragraaf 4.3 komen wij op het thema rolpatroon en welbevinden nader terug bij de bespreking van onderzoek onder boerenechtparen.

Financiële context

In hoofdstuk 3 hebben wij laten zien dat het werken op een boerenbedrijf uit de aard der zaak gebeurt in een financiële context die door allerlei omstandigheden aan schommelingen onderhevig kan zijn, en - zeker als men grote schulden heeft bij de bank - de druk waaronder boer en boerin werken kan verhogen. Dat dit vervolgens schadelijk is voor het welbevinden lijkt een triviale waarheid. Toch is de onderzoeksliteratuur, althans wat de boerin betreft, hierover niet eenduidig.

Hertsgaard en Light (1984) vonden in hun reeds genoemde studie géén samenhang tussen het inkomensniveau en psychische klachten. De interpretatie hiervan wordt echter bemoeilijkt daar geen informatie werd gegeven over de ondergrens van het opgegeven inkomensniveau. In het geciteerde onderzoek van Berkowitz en Perkins (1985) werd evenmin een relatie gevonden tussen indicatoren van de financiële situatie (inkomen, omvang schulden, bruto opbrengsten) en het welbevinden. Het probleem bij de interpretatie hier is echter dat de financiële situatie niet zelfstandig maar als onderdeel van een andere maat (complexiteit van het bedrijf) was opgenomen.

Twee bronnen wijzen juist op het bedreigende karakter van financiële problemen. Cary en Weston (1978) constateerden in hun degelijk opgezette Australische onderzoek naar de gevolgen van een plotselinge inkomensdaling door een crisis in de melkveehouderij, dat niet alleen de 121 onderzochte boeren, maar ook hun echtgenotes een duidelijke toename in gerapporteerde psychische klachten (gevoelens van angstigheid, depressiviteit en vijandigheid) lieten zien. In exploratief materiaal van een 'workshop' waaraan in totaal ruim 500 Canadese boerinnen hadden deelgenomen (Jensen, 1978; 1979; 1982) werd het bestaan van financiële problemen als belangrijkste stressor genoemd (gevolgd door familiale/relationele en werkgerelateerde stressoren). Precieze relaties met symptomen van stress konden evenwel door de aard van het materiaal niet worden

bepaald.

In paragraaf 4.3 bij de bespreking van onderzoek onder boerenechtparen, komen wij terug op de invloed van financiële problemen.

4.2 Bronnen van stress bij de boer

De beschikbare onderzoeksliteratuur voor zover deze inzicht geeft in de werkverhoudingen van boer en boerin in relatie tot het welbevinden van de boer, heeft betrekking op twee thema's: de bedrijfsparticipatie van de boerin en de financiële context. Over het rolpatroon in relatie tot het welbevinden van de boer afzonderlijk, is geen literatuur voorhanden.

Bedrijfsparticipatie boerin

Slechts één onderzoek is beschikbaar waarin enige eerste informatie wordt gepresenteerd over de relatie tussen de bedrijfsparticipatie van de boerin en het welbevinden van de boer. In dit geval een Nederlands onderzoek, namelijk dat van Welles en Defares (1983), waaruit onze studie mede is voortgekomen. Op grond van hun studie lijkt bedrijfsparticipatie van de boerin in ieder geval geen positief effect te hebben op het welbevinden van de boer.

Welles en Defares onderzochten - op basis van een aangepaste versie van het Michiganmodel - de gevolgen van de geschetste structurele, financiële en sociale veranderingen in de melkveehouderij (hoofdstuk 3) voor het welbevinden van het bedrijfshoofd (3). Indicatoren voor het (on)welbevinden waren voor het merendeel van psychologische aard: psychische klachten (depressiviteit, angstigheid, geïrriteerdheid) en lichamelijke klachten, het gevoel het werk niet aan te kunnen en somberheid over de toekomst. Daarnaast werd gebruik gemaakt van enkele objectieve fysiologische stressmaten: de bloeddruk en de hartslag.

Een van de deelaspecten die in de studie werd betrokken was de omvang van de bedrijfsarbeid van de boerin (uitgedrukt in uren) in relatie tot het welbevinden van de man. De bevindingen waren opmerkelijk: op bedrijven waar de boerin veel uren meewerkte, rapporteerde de boer gemiddeld meer lichamelijke klachten en depressiviteit, had hij meer het gevoel het werk niet aan te kunnen,

en was hij somberder gestemd over de toekomst. Omdat dit een correlationeel verband betrof kon over de verklaring van het resultaat in termen van oorzaak en gevolg geen uitspraak worden gedaan. Dat er sprake zou zijn van een direct effect is niet zo waarschijnlijk. Bevindingen uit de niet-agrarische literatuur over de invloed van het buitenshuis werken van de gehuwde vrouw op het welbevinden van de man, wijzen bijvoorbeeld vrij eenduidig op het ontbreken van een verband tussen beide (zie een meta-analyse van een aantal studies door Fendrich, 1984 en een onderzoek van Keith en Schafer, 1984). Veeleer ligt het voor de hand een verklaring te zoeken bij de houding van de boer en boerin tegenover de bedrijfsparticipatie van de boerin. Wat het eerste betreft geeft een studie van Ross, Mirowsky en Huber (1983) enige aanwijzingen. Zij constateerden in hun onderzoek onder niet agrarische echtparen dat hoe afwijzender de man staat tegenover het buitenshuis werken van zijn echtgenote, des te meer depressieve klachten hij rapporteerde. Of dit ook voor *de boer* zo ligt wanneer het gaat om het meewerken van zijn vrouw in het bedrijf is een interessante vraag. In ons onderzoek zal dit nader worden onderzocht.

Er is nog een andere verklaring mogelijk van de genoemde bevinding uit het onderzoek van Welles en Defares. Er kan namelijk sprake zijn van een schijnverband. Hiervoor zijn in dezelfde onderzoeksgegevens aanknopingspunten voorhanden. Een van de symptomen voor stress was namelijk 'het gevoel het werk niet aan te kunnen'. Bij nadere beschouwing van de samenstellende items van deze variabele (o.a. 'het gevoel dat u nooit klaar bent met werken') lijken deze sterk op de wijze waarop in het algemeen juist de *stressor* aangeduid als 'roloverlading' (of werkbelasting) wordt gemeten. Het bestaan van een schijnrelatie kan dan als volgt beargumenteerd worden: de boerin werkt meer mee omdat de man het werk niet aankan, en dit laatste heeft op zichzelf reeds een negatief effect op het welbevinden van de boer. Deze veronderstelling wordt in ons onderzoek nader getoetst. Overigens werd in de studie van Welles en Defares geen verband gevonden tussen de bedrijfsparticipatie en bedrijfskenmerken, zoals het aantal melkkoeien. Of er evenmin een verband met de financiële situatie werd gevonden, wordt niet vermeld.

Financiële context
In tegenstelling tot de bevindingen bij de boerin, laat de onderzoeksliteratuur die betrekking heeft op de boer, geen twijfels bestaan over het negatieve effect van financiële problemen op het persoonlijk welbevinden.

In het genoemde Australische onderzoek van Cary en Weston (1978) bleek de plotselinge inkomensdaling onder melkveehouders duidelijk psychische klachten met zich mee te brengen. Overigens bleek bij verdere analyse - waarbij stresstheoretische inzichten van Lazarus centraal stonden - dat degenen die mogelijkheden zagen om de crisis te hanteren ('coping ability', zie hoofdstuk 2), deze als minder bedreigend inschatten, en daarmee ook minder psychische klachten lieten zien.

De financiële situatie van het bedrijf vormde in het onderzoek van Welles en Defares (1983) verreweg de belangrijkste bron van spanningen: hoe meer financiële problemen er waren (vooral liquiditeitsproblemen), des te meer stress-symptomen werden aangetroffen bij de onderzochte boeren: zij rapporteerden onder meer angstigheid, depressiviteit en somberheid over de toekomst. De situatie bleek extra bedreigend voor boeren die 'traditionele' waarden en doelen onderschreven (zuinig leven, zo min mogelijk geld aan het bedrijf onttrekken, en dergelijke). Ook hier speelt dus de subjectieve interpretatie van de situatie een belangrijke rol in het uiteindelijke effect op het welbevinden.

4.3 Vergelijking van stress bij boer en boerin

Hierboven werd aandacht besteed aan de problemen van boer en boerin afzonderlijk. Als maten voor welbevinden was hierbij vrijwel steeds sprake van subjectief gemeten stress-symptomen, een enkele keer ook van objectieve fysiologische indicatoren.

In deze paragraaf behandelen wij tot slot nog enkele studies onder boeren*echtparen*. Deze zijn daarom belangrijk omdat ze een vergelijking tussen de partners in reacties op bepaalde situaties mogelijk maken. De te bespreken studies zijn alle afkomstig uit het buitenland, voor het merendeel de Verenigde Staten. Het gaat hierbij om studies waarbij '(huwelijks)tevredenheid' als criterium werd gehanteerd. Deze maat mag evenwel niet vereenzelvigd worden

met psychisch en lichamelijk welbevinden, ook al is het zeer aannemelijk dat het welbevinden voortkomt uit 'huwelijkstevredenheid'. De studies zijn in twee thema's onder te brengen: enerzijds het rolpatroon, anderzijds de financiële context.

Rolpatroon

De twee studies die betrekking hebben op het rolpatroon in relatie tot huwelijkstevredenheid bevestigen het hierboven reeds geconstateerde belang van een gelijke participatie in de beslissingen voor de boerin, hoewel ook voor de boer het effect positief lijkt te zijn.

Wilkening (1981) constateerde in zijn beschrijvende studie onder 180 Amerikaanse boerenechtparen (zie ook hoofdstuk 3) dat de boerin ontevredener was over de huwelijksrelatie dan de man. Dat wil zeggen zij rapporteerde minder tevredenheid met de taakverdeling en het beslissingspatroon en met de ontvangen steun van de man (concrete hulp en hulp bij emotionele problemen). Op de derde indicator voor huwelijkstevredenheid - affectieve aspecten van de relatie - werd echter geen verschil gevonden. De gevonden verschillen waren vooral duidelijk ten aanzien van het beslissingspatroon: ongeveer twee keer zoveel boerinnen als boeren gaven aan dat zij ontevreden waren over de manier waarop beslissingen werden genomen.

Op basis van dezelfde steekproef en hetzelfde materiaal constateerde Linn (1983) dat de veronderstelling dat een meer 'egalitair' (symmetrisch) taakverdelings - en beslissingspatroon een grotere huwelijkstevredenheid met zich meebrengt dan een 'gescheiden' rolpatroon, niet zonder meer werd bevestigd. Alleen ten aanzien van het *beslissingspatroon* waren de bevindingen consistent: gezamenlijk beslissen over huishoudelijke en bedrijfsaangelegenheden droeg voor zowel boer als vrouw bij aan de huwelijkstevredenheid. Voor het *taakverdelingspatroon* was deze relatie veel minder duidelijk. Zo liet het samen verrichten van bedrijfstaken geen effect zien op de huwelijkstevredenheid van beide partners. Het delen van huishoudelijke en gezinstaken had alleen onder bepaalde voorwaarden een positief effect, en bovendien niet altijd voor beide partners.

Of de gevonden resultaten ook worden gerepliceerd indien psychisch en lichamelijk welbevinden als maat wordt gebruikt in plaats van tevredenheid, zal in ons onderzoek geëxploreerd worden. De studies van zowel Wilkening als Linn kunnen worden beschouwd

als een aanvulling op het eerder besproken onderzoek onder boerinnen (paragraaf 4.2).

Financiële context
Financiële problemen lijken alleen wanneer ze crisisachtige vormen aannemen voor boer en boerin dezelfde effecten te hebben. Van de mildere financiële problemen lijkt voor de boer meer bedreiging uit te gaan dan voor de boerin.

In het reeds genoemde Australische onderzoek van Cary en Weston (1978) werd gemiddeld geen duidelijk verschil gevonden tussen de onderzochte boeren en hun echtgenotes in gerapporteerde psychische klachten. Wel waren de boerinnen door de ontstane verslechterde situatie gemiddeld ontevredener over het boerenberoep dan de boeren (4).

Enkele resultaten uit de genoemde studie van Wilkening (1981) laten zien dat duidelijk meer boerinnen dan boeren (52% tegenover 33%) aangaven tevreden te zijn over het inkomen. Bovendien - en mogelijk als een verklaring hiervoor - zagen meer boerinnen dan boeren (63% tegenover 44%) het boerenberoep eerder als een levenswijze dan als een puur zakelijke onderneming. Omgekeerd zagen meer boeren dan boerinnen (44% tegenover 20%) het boerenberoep eerder als een puur zakelijke onderneming dan als een levenswijze. Evenwel het onderzoek van Wilkening had *niet* betrekking op een crisissituatie zoals het onderzoek van Cary en Weston. Wellicht hadden in dat geval de door hem ondervraagde boerinnen een ander reactiepatroon vertoond.

Voorlopige, kwalitatieve gegevens uit het eerder genoemde Canadese onderzoek van Walker et al. (1986) laten zien dat het bestaan van financiële problemen een van de belangrijkste bronnen van stress vormde voor de boer. De financiële druk was des te sterker bij een ervaren gebrek aan controle (door de rol van de overheid en dergelijke). Voor de boerin waren financiële problemen ook belangrijk, hoewel zij daarnaast meer dan de boer bronnen van stress aangaf in de interpersoonlijke en gezinssfeer. Algemeen wijzen de gegevens uit dat de boeren meer gepreoccupeerd waren met bedrijfsgerelateerde stressoren, de boerinnen meer met relationele en gezinsstressoren.

Financiële problemen kunnen ook doorwerken in de relatie. In een onderzoek onder 29 Amerikaanse boerenechtparen exploreerden

Rosenblatt en Keller (1983) de vraag of de druk als gevolg van een slechte financiële situatie op de onderlinge verhoudingen inwerkte. Daarvoor kozen zij een vragenlijst die wederzijdse beschuldiging voor de ontstane problemen beoogde te meten. De resultaten laten zien dat hoe slechter de financiële situatie was des te meer boer en boerin elkaar verwijten maakten voor de ontstane problemen.

4.4 Conclusies en implicaties voor eigen onderzoek

Het gehele veld van onderzoek naar stress rondom de werkverhoudingen van boer en boerin in relatie tot het persoonlijk welbevinden overziend, moeten wij constateren dat de literatuur op dit gebied zeer schaars is of inhoudelijk weinig diepgaand. De meeste gegevens komen bovendien uit het overzeese buitenland. Niettemin heeft dit overzicht, door ook literatuur over stress bij buitenshuis werkende gehuwde vrouwen erin te betrekken, belangrijke aanknopingspunten opgeleverd voor ons eigen onderzoek. Zeker is dit het geval in het licht van de eerder besproken stresstheoretische noties en de uitgangspunten van het Michiganmodel. Wij zullen de bevindingen kort samenvatten.

Voor de *boerin* blijken de volgende factoren in ieder geval van belang te zijn: de feitelijke omvang van de bedrijfsrol, rolproblemen als gevolg hiervan, effecten op het zelfbeeld, de steun van de man en de financiële context. Vanwege de geconstateerde variatie in de bedrijfsparticipatie van de boerin (zie hoofdstuk 3) ligt het voor de hand ook de achtergrond hiervan in de analyse te betrekken, analoog aan de genoemde suggestie van Veerman en Verheijen (1984) voor onderzoek onder buitenshuis werkende gehuwde vrouwen. Een geïntegreerde aanpak hierbij lijkt zeer gewenst, om een goed beeld te krijgen van het relatieve belang van verschillende factoren. Het model van Berkowitz en Perkins (1984) vormde een aanzet.

Wat betreft de consequenties van de bedrijfsparticipatie van de boerin voor het welbevinden van de *boer*, ontbreekt de kennis in feite nog nagenoeg. Vooralsnog ligt het niet voor de hand om een direct effect van haar bedrijfsrol op stressverschijnselen bij haar man te veronderstellen. Eerder lijkt het zinvol achterliggende factoren zoals werkdruk en financiële problemen in de analyse te betrekken. Houding en opvattingen van de boer maar ook van de boerin zullen

bovendien evenzeer meespelen, wanneer wij een goed beeld willen krijgen van de effecten van bedrijfsparticipatie van de boerin op het welbevinden van de boer.

De besproken literatuur laat bovendien zien hoe belangrijk het is beide partners in het onderzoek te betrekken. Op sommige aspecten reageren zij anders, op andere hetzelfde. Het belang van het betrekken van beide partners speelt onder meer waar het gaat om veranderende rolopvattingen en het rolpatroon. De besproken studies hanteerden evenwel voornamelijk (huwelijks)tevredenheid als criterium. In ons onderzoek worden - aansluitend op de traditie in het werkstressonderzoek - psychologische stressmaten als criterium gehanteerd.

Resumerend willen wij in ons onderzoek, dat in de volgende hoofdstukken wordt beschreven, een stap voorwaarts maken ten opzichte van de bestaande inzichten door:

- een geïntegreerde aanpak waarin verschillende factoren in de analyse worden betrokken (althans bij onze hoofdvragen);
- expliciet rekening te houden met uitgangspunten van het Michiganmodel en met algemene stresstheoretische noties;
- zowel boer als boerin in de analyse te betrekken;
- naast subjectieve stressoren ook zoveel mogelijk objectieve aspecten van de werksituatie in kaart te brengen.

5. ONDERZOEKSOPZET

De achterliggende hoofdstukken vormen de algemene achtergrond voor ons eigen onderzoek naar werkverhoudingen en welbevinden van boer en boerin. Een uiteenzetting werd gegeven van stress-theoretische uitgangspunten en van de Michiganbenadering van organisatiestress. Voorts werd een schets gegeven van relevante kenmerken van de werksituatie van boer en boerin. Een overzicht van de onderzoeksliteratuur rondom spanningsbronnen en welbevinden op het boerenbedrijf vormde de afsluiting van dit eerste deel van de studie. Het navolgende *tweede deel* van de studie is gewijd aan ons eigen empirisch onderzoek. Hoe hebben wij dit onderzoek opgezet en wat zijn de uitkomsten?

In dit hoofdstuk gaat het om 'de aanpak'. Eerst wordt de vraagstelling van het onderzoek nader uitgewerkt en worden de verwachtingen geformuleerd. Hierna beschrijven wij de gebruikte meetinstrumenten. De criteria op grond waarvan de respondenten werden gekozen en de manier waarop zij werden benaderd voor deelname aan het onderzoek, is het onderwerp van de volgende paragraaf. Wij vervolgen met een schets van de procedure van de dataverzameling. Tot slot wordt een verantwoording gegeven van de gekozen statistische analysemethoden.

Bij de beslissingen omtrent de opzet van het onderzoek hebben tevens verkenningen in het veld een rol gespeeld. Om te beginnen werd op acht melkveebedrijven met boer en boerin afzonderlijk een gesprek gevoerd over de beleving van hun leef- en werksituatie (zie voor een verslag Giesen, 1985). In deze gesprekken kon tevens worden nagegaan in hoeverre ons type onderzoek uitvoerbaar zou zijn, welke mogelijke problemen zich bij het afzonderlijk enquêteren van boer en boerin kunnen voordoen, et cetera. Ook activiteiten als het geven van lezingen tijdens studiedagen van boerinnengroepen en het bezoeken van bijeenkomsten van standsorganisaties waren nuttig in dit verband.

5.1 Vraagstelling en verwachtingen

Bij het formuleren van verwachtingen rondom de hoofdvraagstelling van boer en boerin hebben de onderscheiden elementen uit het Michiganmodel (zie hoofdstuk 2), bestaande inzichten uit de werkstress-literatuur en die uit de agrarische stressliteratuur, alsmede verkenningen in het veld een rol gespeeld.

5.1.1. Hoofdvraagstelling rond de boerin

De hoofdvraagstelling rond de boerin luidt: *wat is de consequentie van het meewerken van de boerin in het bedrijf voor haar geestelijk en lichamelijk welbevinden?*
Voor het beantwoorden van deze vraag worden de volgens de voorgaande hoofdstukken belangrijkste factoren hieronder geëxpliciteerd, telkens voorzien van verwachtingen die wij koesterden omtrent de betekenis van elke factor.

1. De feitelijke bijdrage van de boerin aan het bedrijfswerk.

> *Verwachting*:
> Naarmate de boerin een grotere bijdrage levert aan het bedrijfswerk, versterkt dit haar gevoel van eigenwaarde. Op zijn beurt heeft een positief gevoel van eigenwaarde een positief effect op het geestelijk en lichamelijk welbevinden.

Het eerste deel van deze verwachting is gebaseerd op bevindingen uit onderzoek onder buitenshuis werkende gehuwde vrouwen waarover in hoofdstuk 4 werd gerapporteerd. Het tweede deel - effect van gevoel van eigenwaarde op welbevinden - wijst op het gevoel van eigenwaarde als persoonskenmerk ('coping resource'), een aspect dat algemeen als een belangrijke voorwaarde voor het welbevinden wordt beschouwd.

2. Achterliggende factoren die de omvang van de bedrijfsarbeid van de boerin bepalen.

In de vraag of meewerken in het bedrijf positief dan wel negatief uitwerkt op het welbevinden van de boerin, zal ook meespelen wat

de redenen zijn van haar bijdrage aan het bedrijfswerk. Om greep te krijgen op deze achterliggende factoren hebben wij ons laten inspireren door Van de Vliert (1983). Hij heeft de factoren die het rolgedrag bepalen theoretisch nader uitgewerkt en zich daarbij mede laten leiden door Duijker's notie van de meervoudige gedetermineerdheid van het menselijke gedrag. Drie determinanten van rolgedrag worden door Van de Vliert onderscheiden: het behoren, het willen en het kunnen (1). Hoewel deze factoren bij hem betrekking hebben op concreet rolgedrag in werksituaties (binnen organisaties), zijn ze goed bruikbaar om de factoren te traceren die de omvang van de bedrijfsarbeid van de boerin (beschouwd als rolgedrag) verklaren. Wij geven er evenwel een eigen invulling aan. De drie onderscheiden factoren zijn de volgende.

Behoren verwijst naar normatieve opvattingen over een bepaald rolgedrag. In het geval van de boerin kozen wij de eigen rolopvattingen van de boerin ten aanzien van haar bedrijfsparticipatie. Het zijn geïnternaliseerde normen, normen die in het eigen waardensysteem zijn opgenomen.

Willen verwijst naar de motiverende kracht om het rolgedrag ook uit te voeren. Volgens Van de Vliert zijn onder meer eigen rolopvattingen hier een voorbeeld van. Rolopvattingen vallen daarmee onder behoren én willen. Daarnaast maakt naar ons oordeel bevrediging van persoonlijke behoeften (intrinsieke motivatie) tevens deel uit van dit willen (zie ook hoofdstuk 3).

Kunnen verwijst naar materiële of immateriële randvoorwaarden voor het uitvoeren van het rolgedrag. Wij hebben deze in het geval van de boerin beperkt tot het in staat zijn om mee te werken, niet belemmerd worden door de gezinssituatie.

Deze drie onderscheiden factoren zijn echter niet voldoende om het rolgedrag van de boerin - de omvang van de bedrijfsarbeid - mee te verklaren. Immers, hoe past de (financiële) noodzaak, die door Loeffen (1984) als centrale factor naar voren werd gebracht, hierin? Besloten werd dit *moeten* als een afzonderlijke factor mee te nemen (2).

Onze verwachting is dat het samenspel van deze vier factoren het uiteindelijke rolgedrag van de boerin verklaren.

3. De uit de bedrijfsparticipatie van de boerin voortvloeiende rolproblemen.

> *Verwachting:*
> Naarmate de boerin een grotere bijdrage levert aan het bedrijfswerk, ervaart zij meer rolproblemen in de vorm van roloverlading en rolconflict.

Zoals wij eerder zagen (hoofdstuk 3), komt een eventuele bedrijfsbijdrage van de boerin bovenop haar reeds bestaande verantwoordelijkheden: de huishoudelijke en gezinstaken. Met andere woorden, bedrijfsparticipatie zal verhoging van de werkdruk en tevens rolconflict met zich meebrengen. Factoren die in het Michiganmodel als belangrijke stressoren worden genoemd.

4. De mate van steun van de echtgenoot, de boer.

> *Verwachting:*
> Steun van de echtgenoot verhoogt het geestelijk en lichamelijk welbevinden van de boerin, met name door een positief effect op het gevoel van eigenwaarde.

In de literatuur over werkstress wordt veelal een positief effect van steun uit de omgeving op het eigen welbevinden aangetoond. Uit boerinnenonderzoek blijkt voorts het belang van steun van de echtgenoot (Berkowitz en Perkins, 1984). Weinig expliciet onderzocht in de werkstress-literatuur - laat staan in studies onder boerinnen - is de veronderstelling dat het positieve effect van steun mede *via* een positief effect op het gevoel van eigenwaarde, van invloed is op het welbevinden, zoals in hoofdstuk 2 werd geopperd.

> *Verwachting:*
> Steun van de echtgenoot vermindert de ervaring van rolproblemen.

In de algemene werkstress-literatuur zijn er aanwijzingen dat het ervaren van rolproblemen afgezwakt wordt naarmate men meer steun uit de omgeving ontvangt. De samenhang die Berkowitz en Perkins (1984) in hun boerinnenonderzoek vonden tussen steun van de man en rolconflict kan hier eveneens op wijzen, maar de richting van deze samenhang is niet als zodanig getoetst.

Verwachting:
Steun van de echtgenoot vermindert de negatieve effecten van rolproblemen op het geestelijk en lichamelijk welbevinden.

Over het bestaan van dit zogenaamde buffer-effect van steun, zijn de bevindingen alles behalve eenduidig, ook al werd in het onderzoek van Berkowitz en Perkins wel een buffereffect geconstateerd.

5. De financiële situatie op het bedrijf.

De financiële situatie kan een rol spelen in de verklaring van de bedrijfparticipatie van de boerin (zie punt 1), maar ook enkele andere effecten worden verwacht.

Verwachting:
Financiële problemen hebben een negatief effect op het welbevinden van de boerin.

Hoewel dit een voor de hand liggende verwachting is, zijn de bevindingen uit de agrarische onderzoeksliteratuur niet eenduidig: sommige onderzoekers vonden geen duidelijk effect (zie hoofdstuk 4).

Verwachting:
Financiële problemen versterken het ervaren van roloverlading. Dit geldt zeker in situaties waarbij de boerin een substantiële bijdrage levert aan het bedrijfswerk.

Deze verwachting is vanuit een stresstheoretisch gezichtspunt aannemelijk: financiële problemen veranderen de 'appraisal' van de werkdruk, zoals ook uitspraken van boerinnen aangeven.

Opmerking. De hierboven onder punt 1 tot en met 5 besproken verwachtingen horen bij elkaar - voor zover het om hoofdeffecten gaat - als onderdeel van een structuurmodel, dat geschat en getoetst zal worden met behulp van de LISREL analyse methode. De verwachtingen die betrekking hebben op voorwaardelijke effecten (zoals het buffereffect met steun) - in statistische termen interactie-effecten - worden afzonderlijk geanalyseerd. Op de verantwoording van deze aanpak komen wij in paragraaf 5.5 terug.

5.1.2 Hoofdvraagstelling rond boer

De hoofdvraagstelling rond de boer luidt: *wat is de consequentie van het meewerken van de boerin in het bedrijf voor het geestelijk en lichamelijk welbevinden van de boer?*
Deze vraag past in zoverre niet in het traditionele werkstress-onderzoek vanuit de Michigan benadering, dat hier niet primair wordt onderzocht of de *eigen* werkproblemen van de boer een bron van spanningen zijn, maar de vraag of het feit dat de *boerin* participeert in het bedrijf een bron van spanningen vormt.

Ook ter beantwoording van deze vraag hebben wij deelfactoren onderscheiden, samen met de erbij behorende verwachtingen. De hier behandelde onderzoeksvraag werd voor zover bekend nog niet eerder in de wetenschappelijke literatuur onderzocht. Empirische aanknopingspunten voor onze verwachtingen zijn dan ook zeer beperkt (vergeleken met de hoofdvraagstelling bij de boerin).

1. De participatie van de boerin in het bedrijf.

   Verwachting:
   De participatie van de boerin in het bedrijf heeft op zichzelf geen directe negatieve invloed op het welbevinden van de boer.

De correlatie die Welles en Defares (1983) tussen bedrijfsarbeid van de boerin en stressklachten van de boer vonden (zie Hoofdstuk 4), schrijven wij deels toe aan een schijnrelatie (er zijn derde variabelen), deels verwachten wij dat er sprake is van een negatief effect onder bepaalde voorwaarden. Hieronder volgt een concrete uitwerking van deze verwachtingen.

2. De roloverlading van de boer.

   Verwachting:
   De roloverlading van de boer verhoogt de bedrijfsparticipatie van de boerin en heeft tevens een negatief effect op het welbevinden van de boer.

Roloverlading van de boer vormt - zoals wij nog zullen zien - een van de variabelen voor het meten van 'moeten' of de noodzaak tot het meewerken van de boerin, dat, zoals eerder vermeld, als een van de verklarende factoren van de omvang van de bedrijfsdeelname

van de boerin wordt beschouwd.

3. De financiële situatie op het bedrijf.

> *Verwachting:*
> Financiële problemen hebben een negatief effect op het welbevinden en het gevoel van eigenwaarde van de boer.

Het negatieve effect van financiële problemen op het algeheel welbevinden ligt voor de hand. Het negatieve effect op het gevoel van eigenwaarde verwachten wij omdat het aannemelijk is dat een slechte financiële situatie door de boer beschouwd wordt als een teken van falen als bedrijfshoofd.

> *Verwachting:*
> Een slechte financiële situatie versterkt het ervaren van roloverlading bij de boer.

Voor een toelichting zie de paragraaf over de boerin.

4. De houding van de boer tegenover de bedrijfsparticipatie van zijn vrouw.

> *Verwachting:*
> Het verrichten van bedrijfsarbeid door de boerin heeft een negatief effect op het welbevinden van de boer als hij hier afwijzend tegenover staat, dat wil zeggen als dit niet aansluit bij zijn rolopvattingen.

Deze verwachting is gebaseerd op onderzoek naar de effecten van buitenshuis werken van vrouwen op het welbevinden van de echtgenoot (zie hoofdstuk 4).

5. De houding van de boerin tegenover haar bedrijfsparticipatie.

> *Verwachting:*
> Bedrijfsparticipatie van de boerin heeft een negatief effect op het welbevinden van de man als zij hier afwijzend tegenover staat of juist als zij heel sterk gemotiveerd is voor het bedrijfswerk.

Voor het eerste deel van deze verwachting volstaan wij met het spreekwoord: "met onwillige honden is het kwaad hazen vangen" (3). Anderzijds kan een situatie waarbij de boerin veel bijdraagt aan het

bedrijfswerk en een sterke interesse hiervoor heeft, óók als bedreigend worden ervaren. Zoals een boer tijdens een van de verkennende interviews opmerkte: "Ik heb dan het gevoel onder een baas te werken" (Giesen, 1985).

Opmerking. De onder punt 1 tot en met 3 genoemde verwachtingen maken evenals bij de boerin een geïntegreerd deel uit van een structuurmodel met hoofdeffecten, dat geschat en getoetst gaat worden met behulp van de LISREL analyse methode. De overige - voorwaardelijke - verwachtingen worden weer afzonderlijk als interactie-effecten geanalyseerd. Ook hiervoor zij verwezen naar paragraaf 5.5.

5.1.3 Verdere onderzoeksvragen

Naast bovengenoemde hoofdvraagstellingen besteden wij aandacht aan twee aanvullende onderzoeksthema's. Enerzijds betreft dit de relatie tussen het rolpatroon en opvattingen hierover in relatie tot het welbevinden. Anderzijds komt de stresshantering van boer en boerin aan bod. In ons onderzoek dragen beide thema's zoals eerder vermeld een verkennend karakter; het betreft een relatief onontgonnen terrein. Dat wil zeggen, dit onderdeel van ons onderzoek is meer gericht op hypothesevorming dan op hypothesetoetsing.

Rolpatroon, rolopvattingen en welbevinden
Bij de hoofdvraagstellingen waren wij vooral geïnteresseerd in de betekenis van het concrete participeren *in* het bedrijf, dus de min of meer met de produktie samenhangende activiteiten van de boerin. In het kader van de veranderende rolopvattingen bij boerinnen zoals geschetst in hoofdstuk 3, is het voorts interessant het rolpatroon als geheel en de opvattingen hierover in relatie tot het welbevinden van boer en boerin onder de loep te nemen.

Het *rolpatroon* verwijst naar de manier waarop boer en boerin taken en beslissingen hebben verdeeld. Voor onze boerenechtparen omvat dit naast het werk en de beslissingen op het terrein van huishouding en gezin, tevens het werk en de beslissingen op het terrein van het bedrijf. Het rolpatroon kan in meerdere of mindere

mate een 'egalitair' of symmetrisch karakter dragen. Als ene uiterste kan sprake zijn van een strikte scheiding van rolgebieden (de boerin is verantwoordelijk voor huishouding en gezin, de boer voor het bedrijf). Als andere uiterste kan sprake zijn van een volledig 'egalitair' rolpatroon (de taken worden gedeeld, zijn niet strikt gekoppeld aan boer of boerin). In hoofdstuk 4 bespraken wij onderzoeksresultaten waarbij een dergelijk rolpatroon gekoppeld was aan (huwelijks)tevredenheid als criterium. In onze studie hebben wij een ander criterium gekozen, in de lijn van het bestaande stressonderzoek. Onze vraag luidt: *Gaat een meer egalitair rolpatroon samen met meer welbevinden van boer en boerin?*

Ook de *rolopvattingen* kunnen meer of minder egalitair zijn. Een discrepantie tussen de rolopvattingen van boer en boerin kan een bron van spanningen vormen en aldus negatief uitwerken op het welbevinden. Wij onderzoeken in hoeverre hiervan sprake is door middel van de vraag: *Gaat een discrepantie tussen de rolopvattingen van boer en boerin gepaard met een toename in stressklachten?*

Stresshantering

In hoofdstuk 2 werd reeds gewezen op het belang van stresshantering, de manier waarop mensen problemen en moeilijkheden trachten de baas te worden. Juist deze stresshantering bepaalt het uiteindelijke effect op het welbevinden en de gezondheid.

Omdat niet eerder op dit terrein onder boeren en boerinnen onderzoek werd verricht, is een eerste verkenning hiervan in onze ogen zeer de moeite waard (4). Echter, om iets over de wijze van stresshantering en de effectiviteit ervan te kunnen zeggen, is het vanuit een transactioneel uitgangspunt van belang ook de aard van de situatie of het terrein waarop het probleem zich voordoet in de analyse te betrekken. Met andere woorden: stresshantering wordt vanuit deze visie niet beschouwd als een stabiel onveranderbaar persoonskenmerk.

Wij formuleerden de volgende algemene vragen:

- *Verschillen boer en boerin in stresshantering en is dit afhankelijk van het terrein waarop zich het probleem voordoet: bedrijf of gezin?*
- *Is er een samenhang tussen stresshanteringsstijl en gezondheid van boer en boerin?*
- *Welke rol spelen persoonskenmerken in stresshantering?*

5.2 Meetinstrumentarium

Het meetinstrumentarium bestaat uit een aantal gestructureerde vragenlijsten. Voordat wij deze beschrijven, is een kanttekening bij de keuze van de vragenlijsten op zijn plaats.

Voor zover de vragenlijst betrekking heeft op het meten van psychologische en stressbegrippen werd gebruik gemaakt van schalen. Bij de keuze hiervan was het streven, zoveel mogelijk gebruik te maken van bestaande gestandaardiseerde instrumenten zoals die in het Nederlandse onderzoek rondom werkstress worden gebruikt. Met name hadden wij hierbij het oog op de - uit de Michigantraditie stammende - Vragenlijst Organisatie Stress (de VOS) (zie Bergers, Marcelissen, De Wolff, 1986) (5). Helaas zijn wij in dit streven slechts ten dele geslaagd. Dit heeft onder meer te maken met het feit dat de werkcultuur op een boerenbedrijf nu eenmaal verschilt van die in grote organisaties, waarop de meeste schalen zijn gebaseerd. Uit pragmatische overwegingen werd gekozen voor de volgende oplossing. Zoveel mogelijk werden reeds bestaande schalen ongewijzigd gebruikt, uiteraard na aanpassing aan onze beroepsgroep. Daarnaast werd een deel van de bestaande schalen bewerkt, dat wil zeggen ongeschikte items werden verwijderd of geherformuleerd. Voorts werden enkele nieuwe schalen ontwikkeld. De definitieve vragenlijsten kwamen tot stand nadat ze op een aantal melkveebedrijven bij man en vrouw afzonderlijk waren getest.

In het navolgende gaan wij in op deze meetinstrumenten. Buiten algemene achtergrondgegevens, zijn de meetinstrumenten gegroepeerd rondom de in de vorige paragrafen geformuleerde onderdelen van de onderzoeksvragen. Aldus zijn de volgende groepen te onderscheiden (voor boer en boerin samengevoegd):

1. achtergrondgegevens;
2. bedrijfsparticipatie boerin;
3. achtergrond bedrijfsparticipatie boerin;
4. rolproblemen;
5. steun van echtgeno(o)t(e);
6. financiële situatie;
7. welbevinden;
8. gevoel van eigenwaarde;
9. rolpatroon;
10. rolopvattingen;
11. stresshantering.

5.2.1 Achtergrondgegevens

De achtergrondgegevens hadden betrekking op persoonlijke gegevens, gezinskenmerken en bedrijfskenmerken. Daarbij werden vragen over persoonlijke gegevens door boer en boerin beiden ingevuld, de vragen over gezinskenmerken door de boerin en die over bedrijfskenmerken door de boer.

Persoonlijke gegevens hadden betrekking op leeftijd, opleiding, afkomst, kerkelijke gezindte, gezondheidsaspecten (ziekte afgelopen jaar, onder behandeling staan van een arts, en dergelijke), (betaalde of onbetaalde) activiteiten of werkzaamheden buitenshuis (vrouw), vrije tijdsbesteding, hoeveelheid contacten met anderen, en dergelijke.

Gezinskenmerken hadden betrekking op het aantal en de leeftijd van inwonende kinderen en op de fase in de gezinscyclus.

De *bedrijfskenmerken* waarnaar werd geïnformeerd waren onder meer: de bedrijfsgrootte in termen van het aantal melkkoeien en jongvee, de oppervlakte aan cultuurgrond, het staltype en de mechanisatiegraad, de verkavelingssituatie, de feitelijke financiële situatie van het bedrijf, de arbeidsbezetting en arbeidsuren op het bedrijf, de rol van externe instanties (zoals de bedrijfsverzorgingsdienst).

5.2.2 Bedrijfsparticipatie boerin

Voor het meten van de bedrijfsparticipatie van de boerin - dus haar bijdrage aan taken in het bedrijf - werd gebruik gemaakt van twee indicatoren: het aantal gerapporteerde *arbeidsuren in het bedrijf* en het aandeel in de verantwoordelijkheid voor *bedrijfstaken*. De meting van dit laatste komt aan de orde bij de bespreking van het rolpatroon (zie paragraaf 5.2.9).

5.2.3 Achtergrond bedrijfsparticipatie boerin

Zoals eerder vermeld kunnen vier klassen van factoren in meerdere of mindere mate bepalend zijn voor de omvang van de bedrijfsparticipatie van de boerin: behoren, willen, kunnen en moeten. Deze

vier klassen zijn als volgt ingevuld:

- Behoren: rolopvattingen bedrijf (is tevens 'willen', zie hierna).
- Willen: rolopvattingen bedrijf en motivatie voor het bedrijfswerk.
- Kunnen: gezinssituatie: aantal thuiswonende kinderen, en fase in de gezinscyclus.
- Moeten: arbeidsbehoefte, roloverlading van de man (6), en de waargenomen financiële situatie.

De rolopvattingen ten opzichte van de bedrijfsparticipatie van de boerin, aangeduid als *'rolopvattingen bedrijf'*, werden gemeten met 2 items uit een zelfgeconstrueerde rolopvattingenschaal waarover wij verderop (paragraaf 5.2.10) nader komen te spreken. De respondenten werden gevraagd op een 5-punts schaal (helemaal eens - helemaal oneens) aan te geven in hoeverre zij het eens zijn met twee uitspraken (uitspraak 2 en 9) uit de volledige schaal, zie hiervoor onder andere Bijlage 7.4).

Een voorbeelditem:

"De boer behoort het werk in het bedrijf te doen, de boerin het werk in huishouding en gezin."

In verband met de hoofdvraagstelling van de boer, werd dezelfde schaal tevens aan de man voorgelegd.

Motivatie voor het bedrijfswerk verwijst naar de mate waarin de boerin interesse heeft voor het boerenwerk. Dit begrip verschilt van rolopvattingen in die zin dat het hier niet zozeer gaat om iets normatiefs, maar juist om een intrinsiek plezier in het werk ter bevrediging van bepaalde persoonlijke behoeften. Motivatie werd gemeten door een zelf geconstrueerde schaal bestaande uit 2 items. De formulering van de items is gebaseerd op uitspraken van boerinnen met wie we oriënterende gesprekken voerden. De boerinnen werden verzocht op een 5-punts schaal (helemaal eens - helemaal oneens) aan te geven in hoeverre ze het eens waren met deze uitspraken.

Een voorbeelditem:

"Ik voel me een boerin in hart en nieren".

Ter vergelijking werd eveneens met 2 zelfgeconstrueerde items de motivatie voor de huisvrouwenrol gemeten.

Een voorbeelditem:

"Ik doe niets liever dan de huishouding".

De *gezinssituatie* kan, zoals wij zagen, een belemmerende factor zijn voor de bedrijfsparticipatie van de boerin. De gezinssituatie

werd, zoals vermeld, gemeten aan de hand van het aantal thuiswonende kinderen en de fase in de gezinscyclus.

Het bepalen van de *arbeidsbehoefte* van een boerenbedrijf is een welhaast onmogelijke onderneming: het vereist een nauwkeurig inzicht in de hoeveelheid arbeidsuren die een bepaald bedrijf met een bepaalde outillage en omvang vereist. In het algemeen wordt daarom gewerkt met een formule die een globale benadering geeft van de normatieve arbeidsbehoefte. Deze maat werd eveneens door ons gehanteerd (7).

De meting van *roloverlading van de boer* komt hierna, in paragraaf 5.2.4, aan de orde.

Ook de *financiële situatie van het bedrijf* en de meting ervan komt verderop aan de orde, in paragraaf 5.2.6.

5.2.4 Rolproblemen

Rolproblemen of rolstressoren maken in het Michiganmodel deel uit van de subjectieve omgeving. In ons onderzoek is dat niet anders. Twee rolstressoren worden hier onderscheiden: roloverlading en rolconflict.

Roloverlading verwijst, zoals in hoofdstuk 2 werd vermeld, naar een gebrek aan tijd om te kunnen voldoen aan de verwachtingen van anderen of aan eigen opvattingen. In de reeds geïntroduceerde VOS is een schaal opgenomen voor het meten van roloverlading die in veel werkstress onderzoek is gebruikt en gevalideerd. Overigens wordt in de VOS niet gewerkt met het begrip roloverlading maar met het begrip overbelasting (Bergers et al., 1986). De schaal bestaat uit items die kwantitatieve én kwalitatieve roloverlading meten. Voor ons doel was alleen de *kwantitatieve* roloverlading relevant; de twee kwalitatieve items werden verwijderd. De uiteindelijke schaal bevatte aldus 8 items, aangepast voor onze respondenten. De respondent gaf op een 5-punts schaal aan hoe vaak elk item op hem of haar van toepassing was (zeer vaak - zelden).

Enkele voorbeelditems:

"Heeft u wel eens te weinig tijd om al uw werk af te krijgen?"

"Zijn er wel eens momenten dat u extra hard moet werken?"

Rolconflict verwijst hier naar het ervaren van strijdige eisen van

twee of meer rollen. Voor het meten hiervan hebben wij de schaal die Berkowitz en Perkins (1984, 1985) gebruikten in hun onderzoek onder boerinnen (zie hoofdstuk 4) vertaald en bewerkt. Drie items werden vanwege te complexe formulering verwijderd. De uiteindelijke schaal bestond uit 7 items. De respondent gaf op een 4-punts schaal aan hoe vaak de uitspraak van toepassing was (zeer vaak - zelden of nooit).

Enkele voorbeelditems:

"Hoe vaak hebt u het gevoel dat u niet voldoende aandacht kunt besteden aan het werk op het bedrijf?"

"Hoe vaak hebt u het gevoel dat u eigenlijk meer tijd zou willen besteden aan uw kinderen?"

Ter vergelijking is de schaal niet alleen aan de boerin maar ook aan de boer voorgelegd.

5.2.5 Steun van de echtgeno(o)t(e)

Het begrip steun wordt hier opgevat als de waargenomen of ervaren steun. Dit begrip is zoals eerder vermeld in de diverse studies op verschillende manieren gemeten, vrijwel steeds meerdimensioneel. Dit geldt ook voor het werkstress-onderzoek.

Wij hebben deze lijn eveneens gevolgd en hiervoor een schaal ter hand genomen, ontwikkeld door Hordijk, Muis en Van de Vliert (1983), waarbij steun in navolging van Kahn de volgende drie dimensies bevat: hulp van de ander ('aid'), bevestiging door de ander ('affirmation'), en prettige omgang met de ander ('affection'). Aanpassing en bewerking voor onze doelgroep was andermaal niet te vermijden. De bewerking bestond uit het verwijderen van zes ongeschikte items. De resterende schaal bestond uit 9 items gericht op de genoemde drie steun-dimensies. Deze zijn:

- Hulp van de ander bij problemen.
  Een voorbeelditem:
  "Ik krijg van mijn man/vrouw veel steun bij mijn werk".
- Bevestiging door de ander.
  Een (negatief geformuleerd) voorbeelditem:
  "Mijn man/vrouw heeft weinig begrip voor de problemen die ik in mijn werk tegenkom".
- Prettige omgang met de ander.
  Een voorbeelditem:

"Mijn man/vrouw toont regelmatig waardering voor het werk dat ik doe".

De respondent gaf op een 5-punts schaal (helemaal eens - helemaal oneens) aan in hoeverre hij of zij het eens is met de uitspraken.

5.2.6 Financiële situatie van het bedrijf

Bij de bespreking van de vragenlijst met betrekking tot bedrijfskenmerken werd ook de financiële situatie van het bedrijf genoemd (zie paragraaf 5.2.1). Dit betrof de feitelijke stand van zaken op dit gebied, te weten de omvang van de bedrijfswinst en het bedrag aan vreemd kapitaal.

Voor de beantwoording van onze onderzoeksvragen was evenwel vooral de *waargenomen* financiële situatie van belang. Om dit te meten werd aan boer en boerin een schaal voorgelegd met items die deels overgenomen waren uit het onderzoek van Welles en Defares (1983), deels zelf ontworpen waren, in totaal 7 items.

Enkele voorbeelditems:

" Wat vindt u van het inkomen van het afgelopen jaar?" (heel goed - heel slecht)

"Hoe vaak komt het de laatste tijd voor dat u te weinig geld overhoudt voor het gezin om van rond te komen?" (zeer vaak - zelden of nooit)

5.2.7 Welbevinden

De mate van welbevinden beschouwen wij als de mate waarin boer en boerin - in termen van de Michiganbenadering - stressreacties of gezondheidsklachten rapporteren, zoals gemeten met een klachtenlijst. Hiervoor kozen wij twee indicatoren: psychische en lichamelijke klachten. Het welbevinden is uiteraard groter naarmate men minder van deze gezondheidsklachten rapporteert. In deze studie worden beide tegengestelde aanduidingen - welbevinden tegenover gezondheidsklachten - door elkaar gebruikt.

Psychische klachten verwijzen naar gevoelens van angst, depressiviteit en agressiviteit. Voor het meten van deze variabele werd gebruik gemaakt van de schaal uit de VOS. Eén item ("onverstoorbaar") werd verwijderd. De uiteindelijke schaal bestond uit 9 items.

Gevraagd werd op een 4-punts schaal (bijna nooit - zeer vaak) aan te geven hoe vaak men zich bijvoorbeeld zenuwachtig, moedeloos of geïrriteerd voelde.

Lichamelijke klachten verwijzen naar een aantal psychosomatische klachten. Ook voor het meten van deze variabele werd gebruik gemaakt van een bestaande schaal uit de VOS. De schaal is samengesteld uit 14 items met vier antwoordcategorieën (nooit - zeer vaak). Gevraagd wordt hoe vaak men deze klachten de afgelopen maand heeft ervaren. Het gaat om klachten als hoofdpijn, extreme vermoeidheid, hartkloppingen, en dergelijke.

De schaal is gesplitst in twee scores: een score voor *regelmatige lichamelijke klachten* en een score voor *incidentele lichamelijke klachten* (8). Voor de regelmatige klachten wordt het aantal items waarop men "vaak" of "zeer vaak" heeft geantwoord, bij elkaar opgeteld. Op basis van bevindingen van Marcelissen (persoonlijke mededeling) wijzen deze klachten vooral op min of meer echte gezondheidsschade. Deze kan weliswaar veroorzaakt zijn door het werk maar hoeft er nu niet meer noodzakelijk mee samen te hangen. Voor de incidentele lichamelijke klachten wordt het aantal items met antwoord "soms" opgeteld. Deze wijzen vooral op psychosomatische situatiegebonden klachten.

5.2.8 Gevoel van eigenwaarde

Het persoonskenmerk 'gevoel van eigenwaarde' heeft een eigen plaats in ons onderzoek. Enerzijds is het - evenals de maten voor welbevinden - een afhankelijke variabele die beïnvloed kan worden door bepaalde factoren (zoals ervaren steun). Anderzijds is het een factor die zelf van invloed is op het welbevinden (psychische en lichamelijke klachten), een 'copingresource'. Gevoel van eigenwaarde verwijst naar een houding van de persoon ten opzichte van zichzelf. Volgens Rosenberg (1965) is iemand met een hoog gevoel van eigenwaarde iemand die zelfrespect heeft, zichzelf als waardevol en positief beschouwt. Hij ontwikkelde een schaal voor het meten van dit concept, die ook in ander onderzoek werd gebruikt. Wij kozen de Nederlandse vertaling van deze schaal (9). Twee items werden verwijderd. De uiteindelijke schaal bevatte 8 uitspraken. De respondenten gaven op een 5-punts schaal aan in hoeverre ze het

eens waren met deze uitspraken (helemaal eens - helemaal oneens).

Enkele voorbeelditems:

"Ik kan allerlei dingen net zo goed als de meeste andere mensen".

"Naar mijn gevoel heb ik niet veel om trots op te zijn".

5.2.9 Rolpatroon

Voor het meten van het rolpatroon werd aan boer en boerin een aantal taken met betrekking tot huishouding, gezin en bedrijf voorgelegd, alsmede een aantal beslissingen die betrekking hebben op huishoud/gezins- en bedrijfsaangelegenheden.

De keuze van de taken en beslissingen zijn voor een groot deel overgenomen uit Loeffen (1984). Evenals in haar onderzoek werden bedrijfstaken onderscheiden in taken *in* het bedrijf (in de bedrijfsgebouwen) en taken *vóór* het bedrijf (ten behoeve van het bedrijf, zoals het bijhouden van de boekhouding). Anders dan in haar onderzoek hebben wij echter de taken in het bedrijf beperkt tot de veelal dagelijks terugkerende werkzaamheden (dus zonder seizoensgebonden taken), zeker ook omdat ons onderzoek in de winterperiode plaats vond (zie Bijlage 6.1). De bedrijfsbeslissingen lagen op algeheel beleidsterrein (investeringsbeslissingen en dergelijke) (zie Bijlage 6.2).

Bij elke taak gaf de persoon aan wie hiervoor verantwoordelijk is, met 5 antwoordalternatieven (man altijd - vrouw altijd) en één of twee restcategorieën. Op dezelfde wijze werd aangegeven wie de beslissing neemt over een aantal huishoud/gezins- en bedrijfszaken, met 5 antwoordalternatieven (man beslist - vrouw beslist) en één restcategorie. Daarnaast werd aan de boerin ter invulling de volgende uitspraak voorgelegd over de beleving van haar rol in bedrijfsbeslissingen (helemaal eens - helemaal oneens):

"Ik zou willen dat ik meer invloed had op de beslissingen ten aanzien van het bedrijf".

5.2.10 Rolopvattingen

Normatieve opvattingen over hoe de taken en beslissingen tussen man en vrouw verdeeld *behoren* te zijn noemen wij rolopvattingen. Deze rolopvattingen zijn veelal internalisaties van gangbare opvattingen of normen die in de - hier agrarische - samenleving bestaan.

In de literatuur - met name de buitenlandse - zijn nogal wat schalen te vinden die rolopvattingen beogen te meten. Het zijn in feite algemene, wat genoemd wordt sekserolopvattingen. Geen van deze schalen is echter toegespitst op de toch specifieke situatie van man/vrouw verhoudingen op (agrarische) gezinsbedrijven.

Besloten werd op basis van deze schalen een eigen schaal te construeren. Voor de concrete formulering van de items hebben wij mede geput uit het genoemde boerinnenonderzoek van Loeffen (1984) en uit eigen oriënterende gesprekken met boerinnen en boeren. De uiteindelijke schaal bestaat uit 11 uitspraken over hoe volgens boer en boerin de rolgebieden tussen hun beiden verdeeld dienen te zijn (zie voor de concrete items onder andere Bijlage 7.4). Twee items uit deze schaal vormen de subschaal 'rolopvattingen bedrijf' die hierboven reeds besproken werd (paragraaf 5.2.3).

Naast de eigen rolopvattingen waren wij ook geïnteresseerd in de *gepercipieerde* rolopvattingen. Dit zijn de rolopvattingen die de persoon denkt dat de ander heeft. Informatie hierover is van belang voor een van onze onderzoeksvragen rondom rolopvattingen en verschillen hierin tussen boer en boerin (zie paragraaf 5.1.3). Voor het meten hiervan werd de rolopvattingenschaal een *tweede keer* aan boer en boerin voorgelegd met het verzoek aan te geven wat volgens de persoon de mening is van de *ander* (vrouw of man) over hoe de verdeling van taken en verantwoordelijkheden tussen hun beiden behoort te zijn.

5.2.11 Stresshantering

Voor het meten van stresshantering baseerden wij ons op de Utrechtse Coping Lijst (UCL) (Schreurs, Tellegen en Van de Willige, 1984; Schreurs, Van de Willige, Tellegen en Brosschot, 1988). Dit was ten tijde van het onderzoek (10) het enige

gevalideerde Nederlandse instrument voor het meten van stresshantering dat recht doet aan de wijzen van stresshantering zoals die ondermeer worden onderscheiden door de groep rond Lazarus.

De UCL bestaat uit 47 items. Respondenten geven aan op een 4-puntsschaal (zelden of nooit - zeer vaak) welk gedrag zij *in het algemeen* kiezen bij confrontatie met problemen of aanpassing vereisende gebeurtenissen. De UCL is een schaal waarbij stresshantering wordt beschouwd als een (weliswaar veranderbaar) persoonskenmerk, dat wil zeggen dat "...er sprake is van bepaalde voorkeuren voor copingvormen over een aantal situaties heen" (Schreurs et al., 1984, p. 114). In totaal worden 7 gedragsstijlen onderscheiden, die gemeten worden met 7 subschalen van de UCL: palliatieve reactie, afwachten/vermijden, sociale steun zoeken, actief aanpakken, depressief reactiepatroon, expressie van emoties/boosheid, geruststellende/troostende gedachten.

In ons onderzoek zijn wij onder meer geïnteresseerd in de verschillen in stresshanteringsstijl van boer en boerin op twee algemene terreinen: bedrijfsproblemen en gezinsproblemen. Het aanbieden van twee keer 47 UCL-items zou echter een onevenredige belasting van de respondenten betekenen. Besloten werd in plaats daarvan uit elke subschaal één representatief item te kiezen. Deze waren, met tussen haakjes de te meten gedragsstijl: afleiding zoeken (palliatieve reactie), afwachten (afwachten), moeilijke situaties zoveel mogelijk uit de weg gaan (vermijden), hulp of steun zoeken bij anderen (sociale steun zoeken), het probleem proberen op te lossen (actieve aanpak), de situatie somber inzien/het niet meer zien zitten (depressiet reactiepatroon), kwaad worden (expressie van emoties-/boosheid), troostende gedachten zoeken (gerusstellende of troostende gedachten) (11). De subschaal afwachten/vermijden uit de UCL werd dus uit elkaar getrokken, hetgeen verklaart waarom onze lijst niet uit 7 maar 8 items bestaat.

De lijst werd twee keer aan boer en boerin voorgelegd: de eerste keer met het verzoek aan te geven hoe vaak (zelden of nooit - zeer vaak) men in het algemeen op de aangegeven wijze reageert bij problemen of moeilijkheden in de bedrijfssfeer; de tweede keer met hetzelfde verzoek maar dan bij problemen of moeilijkheden in de gezinssfeer.

5.2.12 Overzicht meetinstrumentarium

In tabel 5.1. wordt een overzicht gegeven van de behandelde meetinstrumenten, geordend op thema. Tevens wordt aangegeven of het instrument werd voorgelegd aan de man, aan de vrouw of aan beiden.

Tabel 5.1. Overzicht meetinstrumentarium

Gevraagd aan:	M	V
Achtergrondgegevens		
Persoonsgegevens	x	x
Gezinskenmerken	-	x
Bedrijfskenmerken	x	-
Normatieve/motivationele houdingen		
Rolopvattingen (incl. subschaal 'bedrijf')	x	x
Gepercipieerde rolopvattingen	x	x
Motivatie voor bedrijfswerk	-	x
Motivatie voor het huishoudelijke werk	-	x
Financiële context		
Waargenomen financiële situatie	x	x
Rolproblemen		
Roloverlading	x	x
Rolconflict	x	x
Sociale context		
Ervaren steun partner	x	x
Welbevinden		
Psychische klachten	x	x
Incidentele lichamelijke klachten	x	x
Regelmatige lichamelijke klachten	x	x
Gevoel van eigenwaarde	x	x
Rolpatroon		
Taakverdeling huishouden	x	x
Taakverdeling gezin	x	x
Taakverdeling 'voor' bedrijf	x	x
Taakverdeling 'in' bedrijf	x	x
Beslissingspatroon huishoud/gezinszaken	x	x
Beslissingspatroon bedrijfszaken	x	x
Beleving invloed op beslissingen	-	x
Stresshanteringsstijlen		
Stresshantering gezin	x	x
Stresshantering bedrijf	x	x

5.3 Respondenten

De steekproef werd getrokken uit een populatie die aan de volgende criteria diende te voldoen:

- De respondenten hebben een hoofdberoepsbedrijf in de melkveehouderij, dat wil zeggen dat 80% of meer van de standaard bedrijfseenheden (SBE's) bestaat uit melkvee. Een SBE is een maat voor de omvang van een agrarisch bedrijf (zie hiervoor Cleveringa, 1972).
- Het bedrijf heeft 40 tot 75 melkkoeien. Dit betekent dat gekozen is voor de middelgrote bedrijven, die de grootste categorie vormen (in 1985 ruwweg 45% van het aantal bedrijven met melkvee). Kleinere en grotere bedrijven zijn uitgesloten van de steekproef. Deze beslissing werd onder meer genomen omdat wij hoofdberoepsbedrijven zochten waar de boer en eventueel de boerin de belangrijkste werkenden zijn; bedrijven dus zonder betaalde arbeidskrachten en zonder regelmatige hulp van een van de kinderen of andere familieleden. Op kleinere bedrijven zal eerder sprake zijn van een neventak of van een deeltijdbedrijf, terwijl op grotere bedrijven eerder met betaalde arbeidskrachten zal worden gewerkt.
- De melkveehouder is gehuwd en minstens 5 jaar zelfstandig bedrijfshoofd.
- De leeftijd van het bedrijfshoofd ligt tussen 30 en 48 jaar, en is gekoppeld aan het volgende criterium.
- Het bedrijfshoofd is de enige vaste mannelijke arbeidskracht die in meerdere of mindere mate wordt bijgestaan door zijn vrouw, de boerin. Bedrijven waar de opvolger hele dagen thuis meewerkt, werden dus bewust uitgesloten. Welles en Defares (1983): "Het meewerken van eigen kinderen is te zeer gebonden aan een bepaalde fase in de levensloop van de melkveehouder" (p. 122).

De werving van de respondenten verliep als volgt. Om te beginnen moest het onderzoeksgebied in geografische zin worden bepaald (12). De keuze viel op een aaneengesloten gebied dat voor een groot deel tussen 1955 en 1964 in ruilverkaveling was genomen en dat omvatte: Midden- en Westbetuwe, Bommelerwaard, Land van Maas en Waal (noord en zuid), Maaskant, oostelijke Langstraat, Land van Heusden en Altena, een deel van de Meierij (de

gemeenten Den Dungen, St. Michielsgestel, Berlicum, Heeswijk en Dinter), en de Liemers (het gebied rond Zevenaar), zoals aangegeven op onderstaande plattegrond.

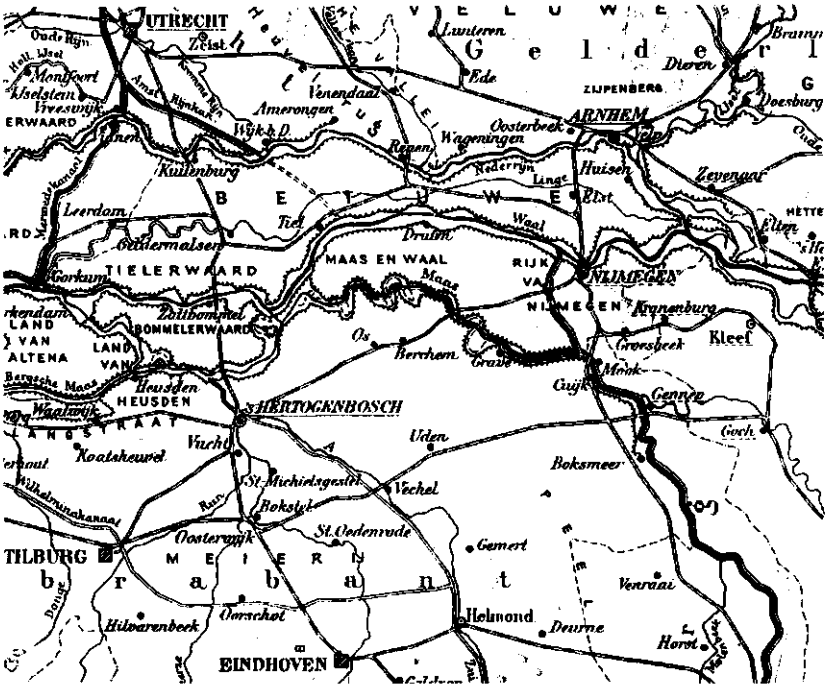

Landelijk gezien gaat het om een gebied dat als gemiddeld wordt beschouwd qua mogelijkheden voor een optimale bedrijfsvoering (te meten aan de oppervlakte cultuurgrond bij de bedrijfsgebouwen, verharding van wegen, moderniteit van bedrijfsgebouwen).

Op basis van de zogenaamde meitellingengegevens (13), voldeden in totaal 293 melkveebedrijven in het genoemde gebied aan de criteria. Deze bedrijven werden door middel van een standaardbrief aangeschreven voor het onderzoek. Hierop volgde een week later telefonisch contact voor het vastleggen van de afspraken en van de redenen voor een eventuele weigering. In hoofdstuk 6.1 zal worden ingegaan op de nonrespons en op kenmerken van de steekproef.

5.4 Procedure dataverzameling

Enquêteurs
De enquêteurs werden gerecruteerd uit doctoraalstudenten van de Landbouwuniversiteit die kort voor het onderzoek de cursus Interviewtraining hadden gevolgd. Deze studenten werden aangeschreven en uit degenen die reageerden werden de tien 'meest geschikte' personen geselecteerd (14). De uiteindelijk groep bestond uit 7 vrouwen en 3 mannen, allen 22 jaar oud.

Omdat deze enquêteurs/trices niet alleen het veldwerk uitvoerden maar ook zelf de telefonische afspraken maakten (zie boven), werd in de speciale training die zij kregen, aan deze vaardigheid eveneens aandacht besteed (15). Met de training werd beoogd zoveel mogelijk standaardisatie van de dataverzameling te realiseren.

Het veldwerk
De verzameling van de gegevens vond plaats in de periode van half januari tot half maart 1986. Hiermee werd gerealiseerd dat seizoensinvloeden werden vermeden én dat het onderzoek in het winterseizoen, het seizoen met relatief de minste arbeidspieken, kon plaatsvinden.

De aangeschreven bedrijven werden gelijkelijk verdeeld over de 10 enquêteurs/trices. Elk bedrijf werd steeds bezocht door één van hen. Uitdrukkelijk werd er zorg voor gedragen dat boer en boerin afzonderlijk en opeenvolgend de vragenlijst invulden. Elk onderdeel van de vragenlijst werd met behulp van een standaardtekst door de enquêteur/trice ingeleid, waarna de respondent zelf de vragenlijst invulde (door het omcirkelen van telkens één antwoordalternatief). Aan de formulering van de inleiding was overigens - ter verhoging van de betrouwbaarheid van de antwoorden - veel zorg besteed, met name bij schalen waarbij een kans op wenselijke antwoorden groot is (zoals de schaal voor het meten van ervaren steun van de echtgeno(o)t(e)).

Naast het deel van de vragenlijst waarvoor de enquêteur/trice een bezoek bracht aan het bedrijf, werd vooraf reeds een deel van de vragenlijst ter invulling aan boer en boerin opgestuurd. Dit deel had betrekking op algemene achtergrondgegevens van de persoon, het gezin en het bedrijf, de arbeidsbezetting en taakverdeling (16).

5.5 Statistische procedures

In deze paragraaf wordt tot slot een verantwoording en - indien nodig - uitleg gegeven van de gekozen analysetechnieken voor de beantwoording van onze vraagstellingen. Eerst gaan wij in op de zogenaamde LISREL-analyse techniek, daarna op overige technieken.

5.5.1 LISREL-analyse techniek

Voor het beantwoorden van de twee hoofdvraagstellingen - de invloed van bedrijfsparticipatie van de boerin op het eigen welbevinden en dat van haar man - kozen wij zoals reeds opgemerkt voor een modelmatige aanpak.

Een structuurmodel werd opgesteld, dat wil zeggen een model waarin theoretisch veronderstelde causale relaties tussen variabelen werd gespecificeerd, aan de hand van de verwachtingen zoals geformuleerd in paragraaf 5.1.1 en 5.1.2. Deze variabelen kunnen geobserveerde of achterliggende latente variabelen zijn. Het model werd geschat en getoetst door middel van het computerprogramma LISREL, ontwikkeld door Jöreskög en Sörböm (zie o.a. Jöreskög en Sörböm, 1985; zie ook Saris en Stronkhorst, 1984) (17). LISREL staat voor "linear structure relationship".

Anders dan de traditionele padanalyses maakt LISREL het mogelijk niet alleen effecten binnen een model te schatten, maar ook het model te toetsen (zie ook Saris en Stronkhorst, 1984). Voorts verschaft LISREL de mogelijkheid een model met latente variabelen te schatten en te toetsen. Aangezien wij van beide mogelijkheden gebruik wilden maken, lag de keuze voor LISREL voor de hand. Voorwaarde voor LISREL is dat het model enkel bestaat uit additieve (=hoofd-) effecten (dus geen interactie-effecten), uit lineaire, niet-kromlijnige verbanden tussen variabelen en uit normaal verdeelde variabelen. Bovendien dient het aantal respondenten voldoende groot te zijn. Aan al deze voorwaarden werd in ons onderzoek voldaan. In hoofdstuk 7 bij de bespreking van de resultaten zal de LISREL-analyse concreet nader worden toegelicht.

LISREL komt de laatste tijd meer in de belangstelling van onderzoekers, ook in werkstressonderzoek. Deze techniek wordt voor

het bestuderen van stress vooral in longitudinaal onderzoek toegepast (zie bijvoorbeeld Marcelissen, 1987). Hier echter is sprake van een cross-sectionele opzet. Dit brengt ons op het probleem van causaliteit in stressonderzoek.

In het algemeen zijn er meerdere wegen te bewandelen wanneer men over causaliteit binnen het stressproces een uitspraak wil kunnen doen. De meest voor de hand liggende weg is *longitudinaal* onderzoek. In de praktijk is dit evenwel vaak niet realiseerbaar; dit om tijds en budgettaire redenen. Bovendien kleven aan longitudinaal onderzoek van de chronisch bestaande werkstressoren ook methodologische problemen (zie bijvoorbeeld Kessler, 1983).

Een alternatief voor een longitudinale opzet is een *experimentele* opzet. Hierin is het mogelijk storende variabelen onder controle te houden. Echter de ecologische validiteit dient ernstig te worden betwijfeld. Het is moeilijk voor te stellen hoe psychosociale problemen in de werksituatie experimenteel, in het laboratorium, bestudeerd kunnen worden. Dit is beter mogelijk voor bestudering van stressfactoren die sterk aanspraak maken op de informatieverwerkende capaciteit van de persoon, zoals bepaalde werkomstandigheden (lawaai, monotonie).

Om deze redenen kozen wij voor een cross-sectionele opzet. Belangrijk voor het gebruik van LISREL in een cross-sectionele opzet is dat relevante variabelen die alternatieve verklaringen voor relaties binnen het model bieden, vooraf expliciet in het model worden gespecificeerd. In ons onderzoek werd een structuurmodel opgesteld waarin vanuit theoretische plausibele overwegingen veronderstellingen over relaties tussen variabelen werden geformuleerd. Uitgangspunt vormde onze vraagstelling rondom de bedrijfsparticipatie van de boerin in relatie tot het welbevinden. Door andere variabelen te betrekken die gerelateerd zijn aan de bedrijfsrol en rolproblemen van de boerin, zoals de antecedenten van bedrijfsparticipatie en de financiële en sociale context, hebben wij getracht de meest relevante factoren die een rol spelen, in de analyse te betrekken (zie andermaal paragraaf 5.1.1 en 5.1.2). Anders dan in veel werkstressonderzoek gebeurt, toetsen wij dus een geïntegreerd model en niet afzonderlijke verbanden tussen variabelen.

Evenwel, als het model op statistische en theoretische gronden standhoudt, wil dit uiteraard niet zeggen dat wij hiermee definitieve

causale relaties hebben opgespoord. Ons model moet gezien worden als een stap in de ontwikkeling van een 'theorie' over psychosociale stress in de werksituatie op een boerenbedrijf.

Een modelmatige aanpak betekent altijd een simplificatie van de werkelijkheid met zijn, in de woorden van Lazarus, "ongoing transactions between person and environment". Het procesmatige karakter van stress blijft buiten beschouwing. Als onderzoeker moet men nu eenmaal een keuze maken. Onze *onderzoeksvraag* bepaalde welke aspecten van het proces in het geding zijn. Op grond daarvan besloten wij bepaalde variabelen als onafhankelijke en andere als afhankelijke variabelen te kiezen. "The designation of variables as independent and dependent, antecedent and consequential, is merely a provisional punctiation of the ongoing stream of transactions that can be revised as needed" (Coyne en Lazarus, 1980, p. 3). In ons geval leidde dit tot het opgestelde structuurmodel voor de boerin en de boer, zoals dat in hoofdstuk 7 nader aan de orde komt. Het probleem van contaminatie door subjectieve cross-sectionele metingen van onafhankelijke en afhankelijke variabelen, dat reeds eerder als methodologisch probleem van werkstressonderzoek werd genoemd en die een vertekening in de grootte van effecten kan geven (sterkere verbanden), is hiermee nog niet geheel uit de wereld geholpen. Bij de interpretatie van de bevindingen zal hiermee rekening moeten worden gehouden.

5.5.2 Regressie-analyse

In ons onderzoek zal ook geanalyseerd worden in hoeverre sprake is van modererende effecten, vooral van ervaren steun van de partner. Een modererend effect houdt in dat het verband tussen twee variabelen varieert afhankelijk van de waarde van een derde variabele. In statistische termen gaat het om interactie-effecten.

Het bepalen van interactie-effecten binnen een LISREL-model is niet mogelijk. Wel is het mogelijk om met behulp van subgroepanalyse LISREL te gebruiken. Dat wil zeggen, men herhaalt de LISREL voor verschillende groepen van de oorspronkelijke steekproef (bijvoorbeeld ouderen en jongeren, hooggeschoolden en laaggeschoolden) waarbij relaties tussen bepaalde variabelen anders

worden gespecificeerd (zie Marcelissen, 1987). Echter, in ons geval zou dit tot te kleine groepen leiden.

Een andere, zeer gebruikelijke procedure voor het bepalen van interactie-effecten in werkstress onderzoek is de hiërarchische multiple regressie-analyse (b.v. De Jong, 1987; Marcelissen, 1987). Hiertoe wordt naast de twee voorspellers (predictoren) het produkt van beide als derde voorspeller in de regressie-vergelijking opgenomen en geanalyseerd. Een significante toename in verklaarde variantie door deze toevoeging, wijst op het bestaan van een interactie-effect. Om de richting van het effect te kunnen bepalen, wordt de regressie-analyse aangevuld met een 'breakdown'-analyse. Hiertoe worden met behulp van een mediaansplitsing de waarden van de twee voorspellers gesplitst in hoog en laag en het gemiddelde op de afhankelijke variabele berekend. Een grafische uitbeelding van deze 'breakdown'-analyse maakt inzichtelijk hoe de interactie geïnterpreteerd moet worden. In hoofdstuk 7 zal een en ander geconcretiseerd worden.

5.5.3 Overige technieken

De verdere onderzoeksvragen zoals die rondom het rolpatroon (zie paragraaf 5.1.3) werden, vanwege hun exploratieve karakter, voornamelijk op correlationeel niveau geanalyseerd. Voorts werden - paarsgewijze - t-toetsen gebruikt voor het vaststellen van verschillen tussen boer en boerin, zoals die bij de onderzoeksvragen betreffende rolopvattingen en stresshantering.

6. BESCHRIJVENDE KENMERKEN VAN HET VERZAMELDE MATERIAAL

Het presenteren van analyseresultaten van onderzoek is van weinig betekenis als niets bekend is over de aard van de steekproef en over het 'gedrag' van de respondenten ten aanzien van de gemeten variabelen.

6.1 Kenmerken van de steekproef

6.1.1 Steekproefgrootte en nonrespons

Zoals wij zagen moesten de melkveebedrijven die wij betrokken in ons onderzoek voldoen aan bepaalde criteria (zie paragraaf 5.3). In totaal voldeden hieraan 293 bedrijven in het gekozen gebied. De echtparen op al deze bedrijven werden aangeschreven. Vervolgens bleken evenwel op 62 bedrijven de criteria toch niet van toepassing. Dit had deels te maken met het feit dat de meitellingengegevens (waarop wij ons hadden gebaseerd) noodzakelijkerwijze afkomstig waren uit 1984, terwijl de selectie van de bedrijven in het najaar van 1985 plaatsvond. Wijzigingen in belangrijke kenmerken waren derhalve niet te voorzien, zeker gegeven het feit dat in de tussentijd de superheffing van kracht was geworden, een regeling die onder andere tot verandering in de bedrijfsomvang had geleid. Bovendien gaven de meitellingengegevens geen informatie over de huwelijkse staat van het bedrijfshoofd: in sommige gevallen bleek het bedrijfshoofd ongehuwd, een enkele keer gescheiden.

Van de 231 resterende echtparen waren er 169 bereid hun medewerking aan het onderzoek te verlenen. De 'nonrespons' bedroeg derhalve 62. Dit is 26,8% en zeker acceptabel, gegeven het feit dat van zowel man als vrouw de medewerking was vereist en gegeven het thema van het onderzoek.

Wat waren nu de redenen om te weigeren? De belangrijkste reden - in 47 van de 62 gevallen - bleek een gebrek aan belangstelling (1). In de resterende 15 gevallen werd als reden genoemd: ziekenhuisopname, verbouwingsdrukte, familie-omstandigheden en een enkele keer enquêtemoeheid.

Apart van de redenen voor de weigering is het methodologisch van waarde inzicht te hebben in de kenmerken van de groep weigeraars: bestaan er op belangrijke kenmerken systematische verschillen tussen deze groep en de groep niet-weigeraars? De enige bron waaruit wij in dit verband konden putten waren de meitellingengegevens. Deze verschaften ons alleen inzicht in de bedrijfsomvang (in melkkoeien en hectare cultuurgrond), de leeftijd van het bedrijfshoofd en het staltype. Informatie over een zeer belangrijk kenmerk als de financiële positie van het bedrijf was niet voorhanden. Vergelijking van het gemiddelde van de groep weigeraars met dat van de groep niet-weigeraars op genoemde kenmerken gaf geen noemenswaardig verschil te zien.

De verzameling van de onderzoeksgegevens op de 169 bedrijven vond plaats tussen half januari en half maart 1986 (2). Op drie bedrijven was het enquêteren niet optimaal verlopen; deze enquêtes werden uit het bestand verwijderd. Voor de uiteindelijke analyse van de gegevens bleven derhalve 166 boerenechtparen over.

6.1.2 Achtergrondgegevens van de persoon

De gemiddelde *leeftijd* van de onderzochte *boeren* bedroeg 42 jaar. De jongste was 32 en de oudste 50 jaar. Vergeleken met het leeftijdscriterium (tussen 30 en 48) is de grens bij de uiteindelijke groep dus iets verschoven, hetgeen niet helemaal te voorkómen was met de beschikbare meitellingengegevens. Uit zorg voor een acceptabele steekproefgrootte, werd besloten deze leeftijdscategorie tussen 32 en 50 jaar aan te houden. De gemiddelde leeftijd van de *boerinnen* in onze studie bedroeg 39,5 jaar. Deze leeftijd geeft een grotere spreiding te zien dan bij de mannen: de jongste boerin was 22, de oudste 56 jaar oud.

Het *opleidingsniveau* van de onderzochte groep vertoont het volgende beeld. (Voor frequenties zie Bijlage 6.1). Alleen lager onderwijs was doorlopen door 12% van de boeren en 14% van de boerinnen. Het vervolgonderwijs van de respondenten is sterk beroepsgericht. Van de *boeren* volgde een overgrote meerderheid een agrarische opleiding, met name op LBO niveau: 60% voltooide een lagere, 25% een middelbare agrarische school. De beroepsopleiding van de *boerinnen* zag er als volgt uit. Het grootste deel -

38% - voltooide een opleiding op LBO niveau, 25% op MBO niveau en 12% op HBO niveau. De huishoudschool is de meest gekozen opleiding. Voorts ligt de beroepsgerichte scholing bij de vrouwen vooral in de verzorgende sfeer (zoals ziekenverzorging of verpleging) of op het terrein van het onderwijs (zoals kweekschool). Een specifiek agrarische opleiding had vrijwel geen van de boerinnen: drie boerinnen voltooiden een lagere agrarische school.

In aanvulling op de genoten opleiding volgde een aantal respondenten tevens één of meer *cursussen*: in de 5 jaar voorafgaand aan het onderzoek 40% van de boeren en 45% van de boerinnen. Ten tijde van het onderzoek was ongeveer 1 op de 12 boeren en 1 op de 6 boerinnen bezig met een cursus. De gevolgde cursussen waren voor het merendeel bedrijfsgericht. Bij de boeren ging het vooral om bedrijfstechnische cursussen, bij hun echtgenotes vooral om cursussen op het gebied van bedrijfsadministratie en boekhouding.

Over de *afkomst* van de respondenten kan het volgende worden vermeld. De onderzochte melkveehouders zijn allen, op één uitzondering na, in een agrarisch milieu opgegroeid. Van hun echtgenotes is driekwart van agrarische huize. De meerderheid (80%) hiervan heeft vroeger op het ouderlijke bedrijf ervaring opgedaan in het bedrijfswerk, uiteenlopend van inspringtaken (40%) tot een zeer regelmatige bijdrage (60%). Bij de respondenten (zowel man als vrouw) die van agrarische afkomst waren, werkte de moeder vroeger veelal mee in het bedrijf. Het bedrijf waarop het echtpaar werkzaam was, was in driekwart van de gevallen het ouderlijke bedrijf van de man; op ongeveer de helft van deze bedrijven had de vrouw eigen kapitaal ingebracht. Negen bedrijven waren voorheen van de ouders van de vrouw. De overige bedrijven waren op een andere manier verkregen (koop, overname van ander familielid, en dergelijke).

Ruim twee derde van de boerinnen had voor het huwelijk een *werkkring buitenshuis*. De meerderheid beëindigde deze na het huwelijk. Eén op de drie vrouwen bleef werken. Ook deze laatste groep slonk vervolgens zodat ten tijde van het onderzoek nog slechts negen vrouwen een baan hadden, variërend van enkele uren tot (voor 4 vrouwen) meer dan 30 uur per week. Wel gaf desgevraagd een op de acht boerinnen te kennen een werkkring buitenshuis te ambiëren. Onbetaalde activiteiten buitenshuis - vrijwilligerswerk - werd door ruim 16% van de vrouwen verricht.

Tot slot de *kerkelijke gezindte* van de onderzochte groep. Ruim de helft van de echtparen is katholiek, iets minder dan de helft is protestant, enkelen zijn geen lid van een kerk.

6.1.3 Gezinskenmerken

De onderzochte huishoudens bestaan gemiddeld uit 2.75 kinderen (s.d. = 1.43), die voor het merendeel nog thuis wonen. Ruim een kwart van de huishoudens heeft jonge kinderen tot vier jaar, ruim de helft heeft schoolgaande kinderen van 4 tot 12 jaar. Buiten de aanwezigheid van eigen kinderen, is er op 10% van de bedrijven tevens sprake van inwoning van anderen, in bijna alle gevallen de (schoon)ouders.

6.1.4 Bedrijfskenmerken

De gemiddelde omvang van de bedrijven in de steekproef, uitgedrukt in aantal melk- en kalfkoeien lag op 55 en varieerde tussen 35 en 80, terwijl het oorspronkelijke criterium minder ruim was: 40 tot 75. (Hier speelt weer de reeds vermelde meitellingen-'bias'). Het aantal stuks jongvee bedroeg gemiddeld 40. De oppervlakte cultuurgrond bedroeg gemiddeld 26 hectare, en was voor het grootste deel in gebruik voor grasland. De grootte van de huiskavel lag gemiddeld op 12 hectare.

De mechanisatiegraad van het bedrijf is voor een groot deel gegeven met het staltype: ligboxenstal of grupstal. De ligboxenstal is een moderner staltype, dat algemeen gesproken een hogere mechanisatiegraad vertegenwoordigt dan een grupstal. In ons onderzoek had ruim tweederde van de melkveehouders een ligboxenstalbedrijf, de overigen een grupstalbedrijf.

Om enige indicatie te hebben van de *feitelijke* financiële positie van de bedrijven (naast de waargenomen financiële situatie), werd informatie ingewonnen over de hoogte van de bedrijfswinst over het voorgaande jaar (dus 1985) en het bedrag aan vreemd kapitaal. De gemiddelde bedrijfswinst bedroeg 40.000 gulden; op 15% van de bedrijven was de bedrijfswinst lager dan 20.000 gulden, op evenzovele bedrijven bedroeg deze meer dan 60.000 gulden. Het

gemiddelde bedrag aan vreemd kapitaal lag tussen 200 en 300 duizend gulden, op bijna 10% van de bedrijven werd volgens opgave niet met vreemd kapitaal gewerkt, op evenzovele bedrijven bedroeg dit bedrag meer dan een half miljoen. De hier gepresenteerde cijfers moeten evenwel met voorzichtigheid worden bekeken, omdat een deel van de respondenten de genoemde twee vragen niet heeft beantwoord (respectievelijk 11% en 16%). Overigens werd alleen de *waargenomen* financiële situatie (zie hoofdstuk 5.2.6) in de beantwoording van de onderzoeksvragen betrokken.

6.1.5 Arbeidsbezetting en rolpatroon

Arbeidsbezetting

Ten tijde van het onderzoek werd door de boer gemiddeld 60 tot 70 uur per week gewerkt in het bedrijf. De bijdrage van de boerin aan het bedrijfswerk bedroeg gemiddeld 10 tot 20 uur per week. Op 18 bedrijven werkte de boerin niet mee in het bedrijf, op 22 bedrijven werkte zij meer dan 30 uur per week in het bedrijf.

Voor een juridische samenwerkingsvorm tussen boer en boerin in de vorm van een maatschap bestaan op de overgrote meerderheid van de bedrijven geen plannen. Op 2 bedrijven is reeds zo'n samenwerkingsvorm ingevoerd, op 2 bedrijven heeft men hierover het besluit genomen, en op 7 bedrijven bestaan plannen in die richting.

In het onderzoek hebben wij ons - zoals aangegeven - speciaal beperkt tot die groep melkveebedrijven waar naast boer en boerin geen (schoon)ouders, eigen kinderen of vreemd personeel regelmatig meewerkten in het bedrijf. Dit sluit niet uit dat op 30% van de bedrijven kinderen wel af en toe een handje meehielpen met het werk op het bedrijf, bijvoorbeeld na schooltijd. Op een enkel bedrijf (in totaal 7 stuks) was tevens sprake van beperkte hulp van de (schoon)ouders. Het gaat hier dus in geen van de gevallen om regelmatige hulp. Fraaier ware het geweest als de steekproef ook deze - weliswaar niet-regelmatige arbeid - niet bevatte, maar deze factor is nooit geheel uit te zuiveren.

Rolpatroon
Tot het rolpatroon behoort de taakverdeling en het beslissingspatroon.

De *taakverdeling* tussen boer en boerin in *huishouding en gezin* laat een vrij traditioneel beeld zien. De huishoudelijke taken komen vooral voor rekening van de vrouw. Een klein deel van de mannen levert een bescheiden bijdrage aan een enkele taak; de overgrote meerderheid is niet betrokken bij huishoudelijke taken. Bij de gezinstaken is de betrokkenheid van de man groter, vooral wanneer er schoolgaande kinderen zijn.

In Bijlage 6.1 wordt de taakverdeling tussen boer en boerin *op het bedrijf* weergegeven, te onderscheiden in: in het bedrijf en vóór het bedrijf. Voor zover de boerin vaste taken heeft *in* het bedrijf waarvoor zij vrijwel alleen verantwoordelijk is of samen met haar man, betreffen deze met name het schoonmaken van de melkkamer en het melkgerei en het voeren en verzorgen van de kalveren. De centrale produktietaak - het melken van de koeien - valt voornamelijk onder de verantwoordelijkheid van de boer. Voorts laat de tabel zien dat een deel van de boerinnen niet regelmatig meewerkt maar meer inspringtaken heeft in het bedrijf. Voor zover de boerin vaste taken heeft *voor* het bedrijf waarvoor zij alléén verantwoordelijk is - buiten het wassen van bedrijfskleding - is deze toegespitst op het bijhouden van de boekhouding en de bedrijfsadministratie. Voor een deel van de taken is zij samen met haar man verantwoordelijk, zoals de ontvangst van leveranciers. Verder zien wij ook hier dat er boerinnen zijn die vooral inspringtaken hebben. De bedrijfstaken overziend, kan men concluderen dat in een aantal gevallen sprake is van eigen taken voor de boerin, maar ook van een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor taken, in een ander deel van de gevallen verricht de boerin alleen inspringtaken.

Voor het *beslissingspatroon* verwijzen wij naar Bijlage 6.2. Beslissingen in de *huishoudelijke en gezinssfeer* worden voor het grootste deel door man en vrouw samen genomen. De balans slaat echter iets meer door naar de kant van de vrouw, vooral waar het gaat om zaken als het bedrag aan huishoudgeld: hierover beslist de vrouw relatief vaker autonoom. Voor de *bedrijfsbeslissingen* ziet het beeld er anders uit. Deze worden duidelijk meer door de man genomen, zeker waar het gaat om zaken die met de dagelijkse bedrijfsvoering te maken hebben. Wel wordt een beslissing vooraf

vaak besproken met de vrouw. Beslissingen over grote investeringen - die uit de aard der zaak slechts af en toe aan de orde zijn - (bijvoorbeeld over nieuw- of verbouw van stallen) worden echter meestal samen genomen of besproken.

6.1.6 Maatschappelijke integratie

In een eerder hoofdstuk (zie hoofdstuk 3) werd gesteld dat boerengezinnen een relatief geïsoleerd bestaan leiden, alleen al door de veelal afgelegen ligging van het bedrijf. Zoals wij zagen, wil dit niet zeggen dat zij ook sociaal gezien geïsoleerd zijn, of dat ze geen deel hebben aan de verworvenheden van onze samenleving. Wat kan hierover worden geconcludeerd met betrekking tot onze steekproef? Om hier een beeld van te krijgen werden de volgende indicatoren gebruikt: omvang van recreatieve verblijven buiten het bedrijf, lidmaatschap van en activiteiten in verenigingen en organisaties binnen of buiten de landbouw, en tot slot de beleving en waardering van de omvang van sociale contacten.

Recreatieve verblijven buiten het bedrijf onderscheiden wij overeenkomstig het CBS in: dagtochten, korte verblijven (2 tot 4 dagen van huis) en vakantie (5 dagen of meer van huis). Vrijwel alle onderzochte echtparen maakten in het jaar voorafgaand aan het onderzoek (dus in 1985) wel eens een *dagtocht*, de meerderheid (70 %) minstens één keer tot een maximum van vijf keer. Van de onderzochte groep maakte 15% gebruik van een *kort verblijf* elders. Op *vakantie* ging 26% van de ondervraagden, hetgeen een stuk lager is dan het landelijke percentage van 60% (Bron: CBS). Ongetwijfeld speelt hierin mee dat men moeilijk afstand neemt van het bedrijf, zeker als men levende have heeft. "Je hebt levend vee, je moet dat van je af kunnen zetten, dat kan ik moeilijk", aldus een boer. Bovendien moet bij vakantie altijd een vervanger aangetrokken worden, hetgeen kosten met zich meebrengt.

Het aantal *lidmaatschappen van organisaties en verenigingen* in onze steekproef vertoont het volgende beeld. De meeste boeren zijn lid van een standsorganisatie, hoewel niet meer dan ruim de helft regelmatig de bijeenkomsten bezoekt. Boerinnen sluiten zich doorgaans aan bij een organisatie van plattelandsvrouwen. Van de onderzochte groep was dit bijna de helft, van wie de meerderheid

regelmatig de bijeenkomsten bezocht (3). Van niet-agrarische verenigingen is ruim een derde van de respondenten lid, iets meer vrouwen dan mannen. Terwijl de boerinnen relatief trouwere bezoeksters zijn van deze verenigingen, bekleden relatief meer boeren een functie in deze verenigingen.

Bekijken wij tenslotte de *sociale contacten* van de respondenten, door ons opgesplitst in contacten met familieleden, collega boeren/boerinnen in de buurt, en vrienden/vriendinnen. Daarbij waren wij niet zozeer geïnteresseerd in de feitelijke omvang van de contacten (aantallen) maar in de omvang zoals beleefd door de persoon alsmede in het belang dat de persoon hecht aan deze contacten. Ons onderzoek laat zien dat voor zover er sprake is van *intensieve* contacten, deze het meest onderhouden worden met de familie. Van de boeren heeft 15% intensief contact met de familie terwijl dit voor respectievelijk 13% en 11% van hen bestaat met de andere twee groepen. Van de boerinnen heeft 26% intensief contact met de familie, terwijl dit voor respectievelijk 8% en 13% van hen bestaat met de andere twee groepen. Bovendien hecht de boerin duidelijk meer waarde aan de familiecontacten dan de boer: 42% van de vrouwen tegenover 25% van de mannen vindt contact met de familie zeer belangrijk. Voor zover er sprake is van *weinig* sociale contacten, geldt dit vooral met collega's in de buurt: een derde van de boeren en de helft van de boerinnen heeft weinig contact met collega's in de buurt. De overigen, die de grootste groep vertegenwoordigen, zitten tussen de twee uitersten (intensief versus weinig contact) in.

6.1.7 Algemene gezondheidstoestand

Hoe is het gesteld met de mogelijk langere termijn gevolgen van spanningen en problemen (door welke oorzaak dan ook) of fysieke werkomstandigheden bij onze onderzochte groep, zich uitend in ziektegedrag, arbeidsongeschiktheid, het onder doktersbehandeling zijn, het gebruik van medicijnen?

In het jaar voorafgaand aan het onderzoek heeft een kwart van zowel de boeren als de boerinnen wel eens één of meer dagen door *ziekte* het werk aan een ander moeten overlaten. De meerderheid hiervan (70%) was in totaal tot maximaal 14 dagen ziek. Het

gemiddelde aantal ziektedagen lag voor de vrouwen hoger dan voor de mannen: 6,5 tegenover 4 dagen, hoewel dit verschil niet statistisch significant was. Deze gemiddelden liggen een stuk lager dan die van de verzuimduur van werkenden in loondienst in datzelfde jaar: het landelijke gemiddelde voor mannen lag op 15 dagen en voor vrouwen op 12 dagen (Bron: CBS). Dat de boerenechtparen relatief weinig ziektedagen rapporteren, heeft ongetwijfeld mede te maken met hun specifieke situatie. Het werk op een boerenbedrijf met levende have kan immers niet blijven liggen, en het aantrekken van een vervanger kost geld. Men zal dus minder snel toegeven aan ziekteverschijnselen.

Desgevraagd gaven 2 boerinnen en 8 boeren aan een AAW-uitkering wegens *arbeidsongeschiktheid* te ontvangen. Bij de boerin betrof het een arbeidsongeschiktheid van respectievelijk 29% en 90%, bij de boer varieerde deze van 25% tot 50%. Duidelijk meer boerinnen dan boeren waren ten tijde van het onderzoek onder *doktersbehandeling*: 22% tegenover 13%. Trekken wij er bij de vrouwen doktersbehandeling in verband met zwangerschap van af, dan nog blijft het verschil statistisch significant, iets wat overigens een algemeen verschijnsel is (zie o.a. Gijsbers van Wijk en Van Vliet, 1989). De boerinnen zijn vooral onder behandeling wegens hoge bloeddruk, gevolgd door rug- en gewrichtsklachten, met op de derde plaats klachten van psychische aard. Bij de boeren gaat het vooral om rugklachten. Het onder behandeling zijn wegens hoge bloeddruk komt bij hen niet voor. Wel waren enkelen onder behandeling voor hartklachten, daarentegen geen van de echtgenotes.

Het *medicijnengebruik* tenslotte laat het volgende beeld zien. Van de boerinnen gebruikte ruim 14% regelmatig medicijnen, van de boeren ruim 4%. Slaapmiddelen werden door 3% van de vrouwen en 0,6% van de mannen regelmatig gebruikt; kalmerende middelen door 3% van de vrouwen en ruim 1% van de mannen. Boerinnen gebruiken dus gemiddeld meer medicijnen dan boeren. Dergelijke verschillen worden in onze samenleving algemeen tussen vrouwen en mannen gevonden.

6.2 Kenmerken gebruikte schalen

Werd in het voorgaande een beschrijving gegeven van diverse kenmerken van de steekproef, in deze paragraaf beschrijven wij het 'gedrag' van de onderzochte groep op de gebruikte schalen. Dat wil zeggen: hoe hebben de boeren en boerinnen gescoord op de instrumenten voor het meten van de centrale variabelen in ons onderzoek, wat kunnen wij zeggen over de betrouwbaarheid en de validiteit. Eerst worden deze psychometrische kenmerken van de schalen behandeld. Daarna vergelijken wij de gevonden verschillen van boer en boerin onderling en met die uit onderzoek bij andere beroepsgroepen.

6.2.1 Psychometrische kenmerken van de schalen

Voordat van de schalen enige psychometrische kenmerken werden berekend, werd een *factor-analyse* uitgevoerd om een beeld te krijgen van de inhoudelijke structuur van de items van de schalen. Deze factor-analyse gaf een duidelijke factorstructuur te zien voor elk van de schalen voor het meten van roloverlading, rolconflict, ervaren financiële situatie, ervaren steun, motivatie voor het bedrijfswerk, motivatie voor het huishoudelijke werk, psychische klachten en gevoel van eigenwaarde. De schaal voor het meten van rolopvattingen gaf echter geen eenvoudig te interpreteren factorstructuur te zien. Ten behoeve van de hoofdvraagstellingen werden de twee items uit deze schaal die betrekking hadden op opvattingen over de bedrijfsparticipatie van de boerin , zoals in hoofdstuk 5 werd vermeld, als een afzonderlijke subschaal afgesplitst ('rolopvattingen bedrijf').

In tabel 6.1 worden van de schalen enkele *psychometrische kenmerken* gepresenteerd.

Tabel 6.1 Psychometrische kenmerken gebruikte schalen. Gemiddelden (gem), standaard deviaties (sd) en betrouwbaarheid (Cronbach's alpha)

	Man		Vrouw		Cronbach's alpha	
	gem	sd	gem	sd	M	V
Roloverlading	3.09	0.48	3.11	0.55	.75	.74
Rolconflict	1.74	0.47	1.85	0.57	.82	.87
Financiële sit	3.51	0.58	3.48	0.58	.83	.81
Ervaren steun	1.51	0.56	1.74	0.68	.75	.83
Motivatie bedrijf	-	-	2.29	1.02	-	.79
Motivatie huish	-	-	3.23	1.15	-	.79
Rolopvattingen	3.32	0.51	3.52	0.55	.57	.63
idem gepercipieerd	3.32	0.53	3.26	0.55	.59	.60
Rolopvat bedrijf	2.57	1.23	3.40	1.24	.64	.61
Idem gepercipieerd	2.56	1.26	2.87	1.24	.67	.54
Gevoel eigenwaarde	1.83	0.59	1.89	0.60	.70	.75
Psych klachten	1.52	0.33	1.62	0.38	.75	.81
Incid licham klach	2.75	2.60	3.02	2.75	-	-
Regelm licham klach	0.32	0.91	0.77	2.06	-	-

Inspectie van de tabel laat zien dat de meeste schalen een acceptabele *betrouwbaarheid* hebben, dat wil zeggen een alpha coëfficiënt van >.70. Alleen de schalen voor het meten van rolopvattingen zijn minder betrouwbaar.

Naast de betrouwbaarheid - een maat voor de homogeniteit van de schalen - werd de *discriminerende validiteit* bepaald. Hiertoe werden de items van meerdere schalen samen in een factor-analyse meegenomen. Er is sprake van discriminerende validiteit als de schalen zich zodanig empirisch van elkaar onderscheiden dat de verschillende factorstructuren overeenkomen met de inhoudelijke structuur van de schalen. Dit bleek voor alle schalen het geval te zijn.

Tot slot nog een opmerking over de *scheefheid* ('skewness') van de variabelen (4). Aandacht hiervoor is van belang in verband met de LISREL-analyse methode die wij gebruiken: de variabelen die in de analyse worden gebruikt, mogen niet te scheef zijn (zie ook hoofdstuk 5.5.1). Bij inspectie van de scheefheid van de variabelen in ons onderzoek constateerden wij dat deze voor vrijwel alle acceptabel genoemd kon worden: de waarden lagen tussen 0 en 1. Eén uitzondering hierop vormde de variabele 'regelmatige lichamelijke klachten': deze was erg (negatief) scheef verdeeld, zowel bij de man (skewness 4.78) als bij de vrouw (skewness 3.86). Dit ligt voor de hand vanwege het kleine aantal personen met regelmatige

klachten. Zoals reeds eerder opgemerkt (zie hoofdstuk 5.2.7) verwijst deze maat ook veeleer naar min of meer echte gezondheidsschade en is het derhalve beter om alleen de incidentele lichamelijke klachten in de analyse te betrekken.

6.2.2 Vergelijkingen van schaalgemiddelden

Wat betekenen nu de gemiddelden op de schalen zoals weergegeven in tabel 6.1? Gaat het om hoge waarden? Hoewel deze studie niet primair gericht is op de vraag *hoeveel* problemen en spanningen boer en boerin hebben, is een oriënterende vergelijking interessant. Wij vergelijken de gemiddelden van boer en boerin onderling en met andere beroepsgroepen.

Voor de vergelijking tussen boer en boerin *onderling* is een paarsgewijze t-toets uitgevoerd op de schalen waarbij dit mogelijk was. In tabel 6.2 zijn de resultaten van de t-toets gepresenteerd.

Tabel 6.2 Resultaten paarsgewijze t-toets voor verschillen tussen gemiddelden op variabelen van boer en boerin.

	Mannen		Vrouwen		
	gem	sd	gem	sd	t-waarde
Roloverlading	3.09	0.48	3.11	0.55	-0.41
Rolconflict	1.74	0.47	1.85	0.57	-2.29*
Financiële situatie	3.51	0.58	3.48	0.58	1.03
Ervaren steun	1.51	0.56	1.74	0.68	-3.88***
Rolopvattingen	3.32	0.51	3.52	0.55	-4.63***
Rolopvatting bedrijf	2.57	1.23	3.40	1.24	-7.82***
Gevoel v eigenwaarde	1.83	0.59	1.89	0.60	-0.97
Psychische klachten	1.52	0.33	1.62	0.38	-2.77**
Incid lich klachten	2.75	2.60	3.02	2.75	-0.93
Regelm lich klachten	0.32	0.91	0.77	2.06	-2.57**

* = p ≤.05 ** = p ≤.01 *** = p ≤.001

Zoals de tabel laat zien, rapporteert de boerin vergeleken met de boer meer rolconflict, minder steun van de ander, duidelijk meer 'egalitaire' rolopvattingen, meer psychische klachten en meer regelmatige lichamelijke klachten.

Vergelijking met *andere beroepsgroepen* is alleen mogelijk voor

zover dezelfde meetinstrumenten zijn gebruikt. Voor de *boer* is vergelijkingsmateriaal beschikbaar bestaande uit gegevens uit een periodiek geneeskundig onderzoek van een Bedrijfsgezondheids Dienst waaraan diverse beroepsgroepen deelnamen. Deze beroepsgroepen waren ondergebracht in zeven functie-categorieën (zie Bergers et al., 1986). Hiervan kozen wij er drie voor vergelijking met de boeren:

- beleidsfuncties, waaronder beleidsvoerende en leidinggevende functies bij overheidsbedrijven, zelfstandige bedrijfshoofden, bedrijfsleiders;
- kommerciële functies, zoals directeuren groothandel, bedrijfsleiders detailhandel;
- uitvoerders, waaronder automonteurs, timmerlieden, metaalbewerkers, schilders.

Op vier variabelen was vergelijking tussen de boeren en deze drie groepen mogelijk: roloverlading, psychische klachten, incidentele en regelmatige lichamelijke klachten. De resultaten staan in tabel 6.3.

Tabel 6.3 Vergelijking tussen boeren en andere beroepsgroepen op stressoren en stressreacties

	Boeren (N=166)		Vergelijkingsgroepen 1)		
	gem	sd		gem	sd
Roloverlading	3.09	0.48	B	3.19	0.42
			K	3.00	0.45
			U	2.61	0.48
Psychische klachten	1.52	0.33	B	1.68	0.31
			K	1.75	0.37
			U	1.78	0.41
Incid licham klachten	2.75	2.60	B	2.99	2.76
			K	3.70	3.23
			U	3.76	3.45
Regelm licham klachten	0.32	0.91	B	0.28	0.88
			K	0.47	0.91
			U	0.74	1.53

B = beleidsfuncties (N= 150)
K = kommerciële functies (N= 90)
U = uitvoerders (N=1290)

1) Bron: Bergers et al. (1986)

Het beeld dat uit deze vergelijking naar voren komt, is dat de boeren er niet slecht van af komen: in het algemeen scoren zij vergeleken met de andere drie groepen lager op deze variabelen. Het meest zijn de scores van de boeren nog vergelijkbaar met die van de beleidsfuncties.

Voor de *boerin* hebben wij een vergelijking kunnen maken met de gegevens uit een niet gepubliceerd onderzoek onder een groep middenstandsvrouwen: meewerkende echtgenotes in groentewinkels (Lichtenberg, 1987). In dit onderzoek was namelijk een belangrijk deel van de door ons gebruikte schalen *exact* overgenomen. In tabel 6.4 staan de gemiddelden van de betreffende schalen weergegeven.

Tabel 6.4 Vergelijking tussen boerinnen en middenstandsvrouwen op stressoren en stressreacties

	Boerinnen N=166		Middenstands-vrouwen 1) N=40	
	gem	sd	gem	sd
Roloverlading	3.11	0.55	3.69	0.61
Rolconflict	1.85	0.57	2.34	0.72
Weinig ervaren steun	1.74	0.68	1.46	0.67
Laag gevoel v eigenwaarde	1.89	0.60	1.51	0.61
Psychische klachten	1.62	0.38	1.68	0.40
Incidentele lich klachten	3.02	2.75	2.85	2.12
Regelmatige lich klachten	0.77	2.06	1.48	2.06

1) Meewerkende echtgenotes in groentewinkelbedrijf
Bron: Lichtenberg (1987)

De tabel laat een paar opvallende resultaten zien. Deels lijken de boerinnen er *beter* aan toe te zijn dan de middenstandsvrouwen: zij rapporteren minder roloverlading, rolconflict en regelmatige lichamelijke klachten (5). Deels lijken de boerinnen er *slechter* aan toe te zijn dan de middenstandsvrouwen: zij ervaren minder steun van de man, rapporteren een lager gevoel van eigenwaarde alsmede meer incidentele lichamelijke klachten dan de vergelijkingsgroep. Zoals de tabel laat zien, geldt voor de variabelen 'ervaren steun' en 'gevoel van eigenwaarde' anders dan voor de overige variabelen, dat een hoger gemiddelde gelezen dient te worden als minder steun respectievelijk een lager gevoel van eigenwaarde.

7. RESULTATEN

Nu een beeld is geschetst van de onderzochte boerenechtparen en van andere zaken, komen wij toe aan de bespreking van de resultaten die een antwoord moeten geven op de onderzoeksvragen zoals in hoofdstuk 5.1 geformuleerd.

De bevindingen zijn als volgt geordend. Eerst worden de hoofdvraagstellingen behandeld: de vraag wat het effect is van de bedrijfsparticipatie van de boerin op haar eigen welbevinden (paragraaf 7.1) en op dat van haar man, de boer (paragraaf 7.2). Vervolgens komen de twee overige onderzoeksvragen aan bod. In paragraaf 7.3 gaan wij in op de resultaten rondom rolpatroon en opvattingen hierover in relatie tot het welbevinden van boer en boerin. In paragraaf 7.4 worden de bevindingen over de wijzen van stresshantering van boer en boerin behandeld.

7.1 Resultaten hoofdvraagstelling boerin

In hoofdstuk 5.1 werd een aantal verwachtingen geformuleerd rond de vraag betreffende de consequenties van het meewerken in het bedrijf voor het welbevinden van de boerin. Voor zover deze verwachtingen betrekking hebben op hoofdeffecten, horen ze bij elkaar als elementen van een structuurmodel. Dit theoretische model werd geschat en getoetst met behulp van het computerprogramma LISREL.

Eerst wordt een uitleg gegeven van het structuurmodel en de LISREL-analyse (zie ook hoofdstuk 5.5.1). Deze uitleg is tevens van toepassing op het structuurmodel dat ten behoeve van de beantwoording van de hoofdvraagstelling rond de boer werd opgesteld. Vervolgens worden de bevindingen rondom de analyse van het structuurmodel gepresenteerd, gevolgd door de resultaten van de interactie-effecten. Aan het einde worden de bevindingen van de hoofdvraagstelling van de boerin besproken en samengevat.

7.1.1 Uitleg structuurmodel

De verwachtingen die werden geformuleerd over de consequenties van het meewerken van de boerin in het bedrijf voor het eigen welbevinden (zie hoofdstuk 5.1.1) zijn - voor zover ze betrekking hebben op hoofdeffecten - terug te vinden in figuur 7.1, een structuurmodel dat geschat en getoetst wordt met behulp van LISREL. Bij de opstelling van de onderlinge relaties tussen factoren in dit model hebben wij ons mede laten leiden door de veronderstelde keten in het Michiganmodel. Wij hebben gekozen voor een structuurmodel met *latente* variabelen (aangegeven door een ovaal om elke variabele). Dit zijn niet-geobserveerde onderliggende concepten, die gemeten worden door de zogenaamde manifeste variabelen of indicatoren. Met behulp van een latente structuur analyse is het mogelijk om te werken met meerdere manifeste variabelen per latente variabele. In ons model gold dit voor twee van de variabelen:

- De omvang van de rol van de vrouw in het bedrijf, gemeten met 'aantal uren' en 'hoeveelheid taken in het bedrijf';
- Gezondheidsklachten van de boerin, gemeten met 'psychische klachten' en 'lichamelijke klachten'.

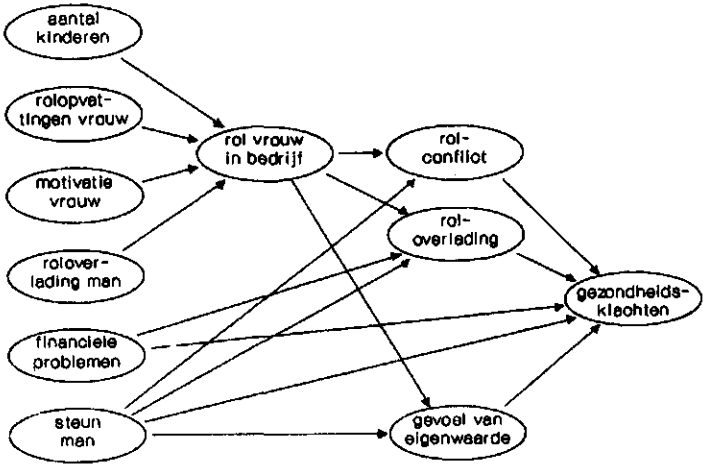

Figuur 7.1 Structuurmodel vrouw

Ten behoeve van de overzichtelijkheid wordt hier volstaan met de weergave van de latente variabelen.

Het model dient van links naar rechts te worden gelezen. Helemaal links staan de *exogene* variabelen. Deze worden zo genoemd omdat zij wel een invloed kunnen hebben op de overige variabelen rechts ervan, maar over de aard van hun onderlinge samenhang wordt geen uitspraak gedaan. De *endogene* variabelen zijn alle overige variabelen in het model: de te verklaren variabelen. Zij kunnen verklaard worden door andere endogene variabelen of door exogene variabelen. Endogene variabelen kunnen dus zowel invloed hebben op als beïnvloed worden door andere endogene variabelen in het model, zoals dit in figuur 7.1 bijvoorbeeld voor de variabele roloverlading geldt. De richting van de veronderstelde effecten in het model wordt gespecificeerd met behulp van pijlen. In ons geval zijn de pijlen de verwachtingen zoals geformuleerd in hoofdstuk 5.1.1.

De LISREL analyse methode maakt het mogelijk om zowel de sterkte van de veronderstelde effecten tussen de latente variabelen te schatten als om het model te toetsen. Dat gebeurt als volgt.

De *sterkte* van de *geschatte* effecten worden uitgedrukt in gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten of padcoëfficiënten (in figuur 7.2 de waarden boven de pijlen). De padcoëfficiënten tussen exogene en endogene variabelen worden gamma-coëfficiënten genoemd, die tussen endogene variabelen onderling beta-coëfficiënten. De invloed van de ene variabele op de andere kan direct zijn maar ook indirect (in het model bijvoorbeeld van ervaren steun van de man rechtstreeks maar ook via het gevoel van eigenwaarde op het welbevinden). Het *totale effect* is dan de combinatie van directe en indirecte effecten. Bij de bespreking van de analyse resultaten van het model in figuur 7.2 zal hiernaar meerdere malen verwezen worden.

De *toetsing* van het theoretische structuurmodel met behulp van LISREL houdt in dat nagegaan wordt in hoeverre het model de empirische data (de correlatiematrix van de data, zie verderop) goed beschrijft. Deze 'fit' van het model wordt uitgedrukt in een chi^2 grootheid. De bijbehorende p-waarde geeft de toevalskans van deze statistiek weer. Daarbij geldt anders dan gewoonlijk: hoe *hoger* deze p-waarde is, des te beter het model past (oftewel des te beter de

'fit' van het model). Hiermee wordt het mogelijk uit eventueel alternatieve modellen het best passende model te kiezen.

In het navolgende gaan wij in op de resultaten van de LISREL-analyse uitgevoerd op het structuurmodel in figuur 7.1.

7.1.2 Resultaten structuurmodel boerin

Voorstap in de analyse: verklaring omvang bedrijfsparticipatie
In figuur 7.1 valt op dat slechts vier van de zeven variabelen die verondersteld werden de omvang van de bedrijfsparticipatie van de boerin te verklaren (zie hoofdstuk 5.1.1, punt 2), in het structuurmodel zijn opgenomen. Onze opzet was namelijk van deze zeven variabelen alleen die in het model te betrekken, die daadwerkelijk een bijdrage leveren aan de verklaring van de bedrijfsrol van de boerin. Om dit te bereiken werd een voorstap in de analyse ingebouwd. Deze bestond uit een LISREL-analyse waarbij de padcoëfficiënten van bedoelde zeven variabelen op de bedrijfsparticipatie van de boerin werden geschat.

Uit deze analyse kwam naar voren dat hiervan vier variabelen significant bijdroegen aan de omvang van de bedrijfsrol van de boerin. In volgorde van belangrijkheid: 1) de motivatie voor het bedrijfswerk, 2) de 'rolopvattingen bedrijf' van de boerin, 3) het aantal thuiswonende kinderen en 4) de roloverlading van de man. Met andere woorden: hoe sterker de boerin gemotiveerd is voor het bedrijfswerk, hoe meer egalitair haar rolopvattingen zijn ten aanzien van het meewerken in het bedrijf, hoe minder thuiswonende kinderen er zijn en hoe meer roloverlading haar man heeft, des te groter is haar bedrijfsparticipatie (1). Deze variabelen werden in het uiteindelijke model opgenomen, zie figuur 7.2 hieronder. De overige drie variabelen - te weten de fase in de gezinscyclus, de waargenomen financiële situatie van het bedrijf, en de arbeidsbehoefte van het bedrijf - dragen geen van alle significant bij aan de omvang van de bedrijfsarbeid van de boerin. Deze werden dan ook, met uitzondering van de financiële situatie, niet in de verdere LISREL-analyse betrokken (2).

Bevindingen analyse structuurmodel
In het model van figuur 7.2 worden de bevindingen van de LISREL-analyse (vanaf de voorstap) gepresenteerd. Uit oogpunt van duidelijkheid zijn de niet-significante paden weggelaten. Hetzelfde gebeurde met de correlaties tussen de exogene variabelen (die overigens niet significant waren of lager dan .23). Voorts is het model zodanig gepresenteerd dat de richting eenduidig is. Dat wil zeggen, dat afwijkingen ten opzichte van de plus- en mintekens van de correlatiematrix (Bijlage 7.1) kunnen optreden.

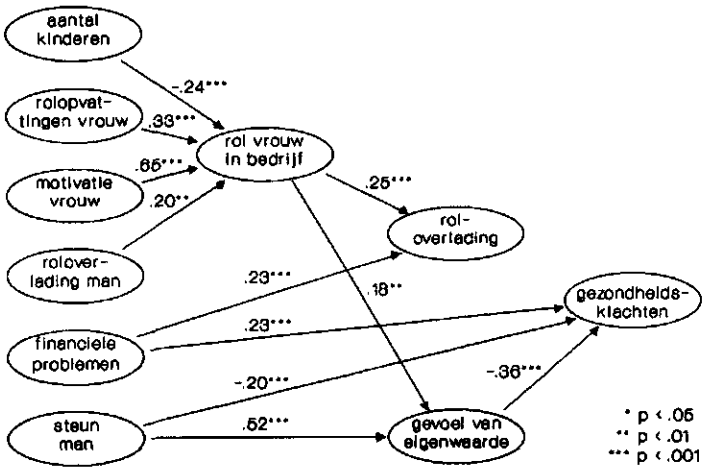

Figuur 7.2 Resultaten structuurmodel vrouw

De fit van het model in figuur 7.2 is voldoende: de Chi^2 (df 50) is 63.28 (p = .10) (3). Het model kan dus niet verworpen worden. Wel maakt vergelijking met figuur 7.1 duidelijk, dat de structuur die wij veronderstelden, niet helemaal intact is gebleven. De variabele rolconflict is uit het model verdwenen. Voorts bleken enkele veronderstelde effecten niet significant.

Om te beginnen: waarom is *rolconflict* uit het model verdwenen? Bij de stap in de LISREL-analyse van het model waarbij 'rolconflict' werd ingevoerd zoals verondersteld (zie figuur 7.1.), ontstond een veel te lage 'fit'. Een verklaring kon liggen in het feit dat geen specificatie was gemaakt in het model over hoe roloverla-

ding en rolconflict zich tot elkaar verhouden. Dit bleek onterecht, daar bij inspectie van de correlatiematrix namelijk een zeer duidelijke correlatie bleek te bestaan tussen beide variabelen ($r = .70$, $p < .001$). Het model moest dus worden bijgesteld. Om te beginnen leek het ons theoretisch plausibel te veronderstellen dat beide variabelen indicatoren van één latente variabele waren. Evenwel factor-analyse gaf hiertoe weinig aanleiding: de items van beide variabelen laadden duidelijk op verschillende factoren. Een alternatieve verklaring bood een inhoudelijke inspectie van de items van de schalen waarmee beide variabelen gemeten waren. Rolconflict, zoals door ons gemeten, leek bij nadere inspectie van de items tevens een evaluatie door de boerin van haar roloverlading (als gevolg van meerdere rollen) te omvatten en niet alleen het ervaren van strijdige eisen op zich. Het diende zich dus mede aan als een gevolg: hard moeten werken leidt tot het gevoel tekort te schieten. Om deze reden werd besloten de variabele rolconflict uit het model te verwijderen, hoewel de gevonden samenhang wel informatief is. Overigens dient vermeld te worden dat - los van het model - de samenhang tussen de omvang van de bedrijfsparticipatie van de boerin en het ervaren van rolconflict, hoewel significant, slechts zwak is, en dat er wel een samenhang werd gevonden tussen rolconflict en gezondheidsklachten (4).

Voor het overige kunnen wij de bevindingen uit figuur 7.2 als volgt samenvatten.

Naarmate de boerin een grotere *bijdrage* levert aan het *bedrijfswerk* heeft zij overeenkomstig de verwachting een hoger gevoel van eigenwaarde, en daarmee indirect op het welbevinden. Het totale effect van haar bedrijfsparticipatie op gezondheidsklachten is echter vrijwel nihil (.05). Anderzijds verhoogt het meewerken in het bedrijf, zoals verwacht, tevens de ervaren *roloverlading*, hoewel ook dit effect niet zeer sterk is.

Op haar beurt heeft *roloverlading* in strijd met de verwachting geen noemenswaardig effect op gezondheidsklachten van de boerin.

De waargenomen *steun van de man* had overeenkomstig onze verwachting een relatief sterk positief effect op het gevoel van eigenwaarde van de boerin, en had indirect dus minder gezondheidsklachten tot gevolg. Daarnaast heeft steun een rechtstreeks positief effect op het welbevinden van de boerin. Het totale effect van steun op het welbevinden was .39. Echter, het ervaren van

roloverlading werd niet beïnvloed door de waargenomen van de man.

Naast het reeds eerder vermelde gegeven dat de ervaren *financiële situatie* geen effect had op de omvang van de bedrijfsarbeid van de boerin, werden de andere twee veronderstelde effecten wél gevonden: hoe meer financiële problemen, des te meer roloverlading en des te meer gezondheidsklachten de boerin rapporteerde.

Tot slot werd het *gevoel van eigenwaarde* van de boerin zoals vermeld niet alleen beïnvloed door andere variabelen maar had het op zijn beurt overeenkomstig de verwachting, een gunstig effect op het welbevinden van de boerin: er was sprake van minder gezondheidsklachten.

Verbetering van de 'fit' van het model

Vanuit *statistische* overwegingen zou men kunnen zoeken naar alternatieve modellen die beter 'passen' op de data, dat wil zeggen een betere representatie vormen van de correlatiematrix zoals weergegeven in Bijlage 7.1. Immers, zoals wij zagen is de p-waarde van de toetsingsgrootheid (chi^2) weliswaar voldoende, maar aan de lage kant. Vanuit *theoretische* overwegingen - de ideeën die wij ten tijde van het onderzoek hadden over de onderlinge relaties tussen de variabelen, zeker gezien vanuit onze specifieke vraagstelling - zouden deze alternatieve modellen echter niet erg plausibel zijn. Bovendien zou een werkwijze waarbij willekeurig allerlei modellen uitgeprobeerd worden totdat een optimale 'fit' ontstaat, uit methodologisch oogpunt onjuist zijn: het gevaar van kapitaliseren op kans ontstaat (5).

Wel werden twee submodellen van het model in figuur 7.2 getoetst: één model met uitsluitend psychische klachten als indicator voor gezondheidsklachten, het andere met uitsluitend incidentele lichamelijke klachten als indicator voor gezondheidsklachten. Wij besloten hiertoe omdat de latente variabele 'gezondheidsklachten' eigenlijk volledig werd gemeten door de variabele 'psychische klachten' (coëfficiënt van 1.0) terwijl de variabele 'incidentele lichamelijke klachten' slechts een coëfficiënt van .39 had. De LISREL-analyse leverde in beide gevallen een iets betere 'fit' op: de chi^2 werd 47.91 (df = 40, p = .18) respectievelijk 47.37 (df = 40, p = .17). Voorts gaf het *psychische klachten model* nagenoeg geen

wijziging te zien. Het *lichamelijke klachten model* gaf echter wel duidelijke veranderingen te zien:

- het directe effect van ervaren steun op gezondheidsklachten van de boerin werd verwaarloosbaar klein (gamma = -.06);
- het effect van de financiële situatie op gezondheidsklachten werd eveneens verwaarloosbaar klein (gamma = .03).

Met andere woorden: van de ervaren steun en de waargenomen financiële situatie bleek alleen een duidelijke invloed uit te gaan op het *psychisch* welbevinden, niet op het *lichamelijk* welbevinden van de boerin. De overige padcoëfficiënten bleven vrijwel gelijk.

7.1.3 Discussie structuurmodel boerin

De analyse van het structuurmodel laat zoals vermeld enkele onverwachte resultaten zien. Op mogelijke verklaringen hiervoor gaan wij kort in (6).

Om te beginnen is het opvallend dat *roloverlading* geen noemenswaardig effect heeft op psychische en lichamelijke klachten bij de boerin. Dit is in strijd met uitgangspunten en bevindingen uit de organisatiestress literatuur (hoofdstuk 2.6.). Kennelijk spelen in de interpretatie (of 'appraisal') van de hoeveelheid werk bij de boerin andere factoren.

Een ervan is de financiële context. Hard werken is op zichzelf geen probleem, zeker niet op een boerenbedrijf waar het min of meer inherent is aan de situatie. De negatieve effecten van een overladen rol zijn eerder toe te schrijven aan de druk die van financiële problemen uit gaat: deze verhogen de 'appraisal' van de werkdruk en verminderen het psychische welbevinden, zoals ons model laat zien.

Voorts lijkt er sprake te zijn van een indirect effect van roloverlading op klachten, namelijk via het gevoel tekort te schieten (onze maat voor 'rolconflict'). Wij kunnen dit als volgt begrijpen. De omvang van de ervaren roloverlading van de boerin is slechts voor een klein deel toe te schrijven aan het meewerken in het bedrijf; ook andere taakgebieden, vooral die in huishouding en gezin dragen hieraan bij. Het hebben van deze diverse verplichtingen verklaart wellicht het sterke verband tussen roloverlading en 'rolconflict'. En het is dit gevoel tekort te schieten ten opzichte van de diverse

rolgebieden dat het ervaren van gezondheidsklachten verhoogt. Met andere woorden: als roloverlading ervaren wordt als een gevoel tekort te schieten, dan heeft dit een negatief effect op het welbevinden. Overigens moet worden benadrukt dat de omvang van het meewerken in het bedrijf op *zichzelf* slechts in beperkte mate verantwoordelijk is voor het ervaren van roloverlading of rolconflict. In de volgende paragraaf zullen wij zien hoe andere factoren hier ook een rol in spelen.

Het duidelijk positieve effect van ervaren *steun van de man* op het welbevinden van de boerin sluit aan bij de bevindingen van Berkowitz en Perkins (1984), en recenter ook bij die van Keating (1987). Niet duidelijk is echter waarom steun van de man geen preventieve werking heeft op het ervaren van rolproblemen. Er werd noch met roloverlading, noch met rolconflict een samenhang gevonden. Een mogelijke verklaring is dat ervaren steun van de man bij min of meer chronische werkproblemen alleen effectief is als het gaat om hele concrete steun, steun toegespitst op de aard van de stressor. Aanwijzingen hiervoor biedt het onderzoek van Berkowitz en Perkins (1984). Steun van de echtgenoot had in die studie nagenoeg alleen betrekking op (tevredenheid met) concrete hulp en deze had, aldus gemeten wél een samenhang met rolconflict. Onze steunmaat is daarentegen meerdimensioneel, waarbij waargenomen behulpzaamheid van de man in het werk een van de dimensies vormde. Echter, bij nadere analyse werden evenmin correlaties gevonden tussen de items van deze steundimensie en het ervaren van rolconflict en roloverlading bij onze boerinnen. In combinatie met het duidelijke effect van de steun van de man op het gevoel van eigenwaarde wijst dit erop dat de door ons gemeten steun veel breder van inhoud is. Verderop bij de bespreking van de interactie-effecten komen wij hierop terug.

Tot slot is het opvallend dat zowel gebrek aan steun van de man als financiële problemen alleen een effect hebben op *psychische klachten*, niet op lichamelijke klachten. Deze bevinding is niet eenvoudig te verklaren. Mogelijk speelt een rol dat van de lichamelijke klachten alleen de meer milde, incidentele klachten in de analyse zijn betrokken, niet de regelmatige lichamelijke klachten. Wellicht bieden onze resultaten bevestiging van het bestaan van een keten in stressreacties van psychische klachten naar lichamelijke klachten, zoals dit door Van Dijkhuizen (1980) werd geconstateerd.

In hoofdstuk 8 worden de bevindingen, zoals het duidelijke positieve effect van ervaren steun op gevoel van eigenwaarde en algeheel welbevinden, in een algemener kader geplaatst. Nu gaan wij bezien in hoeverre interactie-effecten tussen variabelen in het model het additieve structuurmodel relativeren of aanvullen.

7.1.4 Resultaten interactie-effecten boerin

In aanvulling op de LISREL-analyse, die alleen additieve of hoofdeffecten bepaalt, behandelen wij in deze paragraaf de bevindingen voor zover die betrekking hebben op het bestaan van interactie-effecten.

In het stresstheoretische paradigma zoals onder andere uitgewerkt in de Michiganbenadering, wordt aangenomen dat sociale ondersteuning en persoonskenmerken op verschillende 'momenten' in het stressproces een modererende werking kunnen uitoefenen (zie hiervoor hoofdstuk 2.6). Dat wil zeggen dat het effect van een stressor op stressklachten mede afhankelijk is van sociale ondersteuning en bepaalde persoonskenmerken. In statistische termen: er kan sprake zijn van interactie-effecten.

Wij onderzoeken in hoeverre er sprake is van dergelijke effecten in het model van de boerin, door middel van een multiple regressie-analyse, aangevuld met een breakdown-analyse. In paragraaf 5.5.2 werden deze technieken uiteengezet. Wij zullen ze hier kort herhalen. Een interactie-effect wordt bepaald door het produkt van de twee voorspellers als derde term in de regressie-vergelijking op te nemen. Een significante toename van de verklaarde variantie (R^2) door toevoeging van deze term duidt op het bestaan van een interactie-effect. Vervolgens maakt een grafische weergave van een breakdown-analyse de interpretatie van de richting van het interactie-effect mogelijk.

Eerst zal worden ingegaan op interactie-effecten met ervaren steun, daarna met de persoonskenmerken 'rolopvattingen bedrijf' en 'motivatie voor het bedrijfswerk'.

Ervaren steun

De vraag was in hoeverre in het model van de boerin van het ervaren van steun van de echtgenoot een *buffer*effect uitgaat.

Concreet onderzochten wij in hoeverre:

- het negatieve effect van bedrijfsparticipatie door de boerin (uitgedrukt in aantal bedrijfsuren) op roloverlading en rolconflict minder is naarmate zij meer steun van haar man ervaart;
- het negatieve effect van financiële problemen, roloverlading en rolconflict op psychische en incidentele lichamelijke klachten van de boerin minder is naarmate zij meer steun van haar man ervaart.

Twee opmerkingen. Terwijl de financiële context in het model een exogene plaats heeft, hebben wij ook een interactie-effect met deze stressor bepaald. Verder hebben wij rolconflict, dat uit het structuurmodel is verdwenen (figuur 7.2), toch bij de bepaling van interactie-effecten opgenomen, teneinde vergelijking met roloverlading mogelijk te maken. Daarbij dient voor ogen te worden gehouden dat beide variabelen (rolconflict en roloverlading) sterk samenhingen.

In tabel 7.1 worden de resultaten weergegeven van de regressie-analyse voor het bepalen van interactie-effecten met ervaren steun (produkttermen).

Tabel 7.1 Resultaten regressie-analyse voor interactie-effecten met ervaren steun bij de vrouw

Onafhankelijke variabelen		Afhankelijke variabelen	Toename R^2	F df=3,162
uren vrouw	x steun man	roloverlading	.01	2.28
uren vrouw	x steun man	rolconflict	.00	0.35
financ sit	x steun man	psych klachten	.04	8.03**
roloverlad	x steun man	psych klachten	.02	4.64*
rolconflict	x steun man	psych klachten	.01	1.27
financ sit	x steun man	licham klachten	.01	1.27
roloverlad	x steun man	licham klachten	.04	7.38**
rolconflict	x steun man	licham klachten	.04	7.80**

* = p ≤ .05 ** = p ≤ .01

Inspectie van de tabel laat zien dat de helft van de berekende interactie-effecten - vier van de acht - significant is. In hoeverre wijzen deze effecten nu op het bestaan van een *buffer*effect van

ervaren steun, zoals veelal verondersteld wordt? Hiertoe bekijken wij de resultaten van de breakdown analyse, die hieronder grafisch zijn afgebeeld.

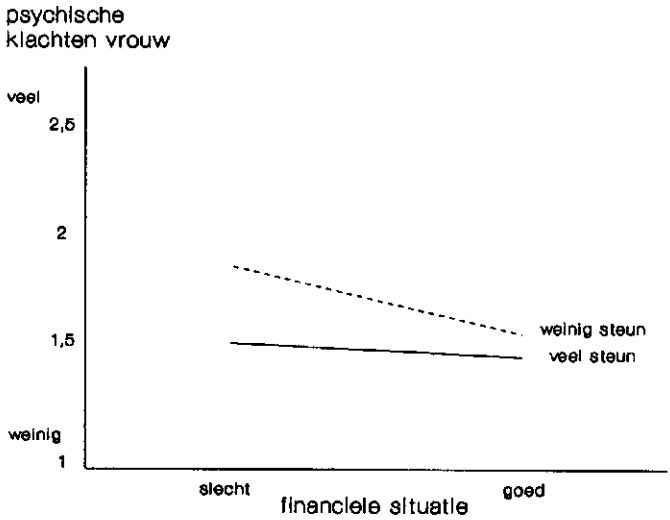

Figuur 7.3 Grafische weergave interactie-effect

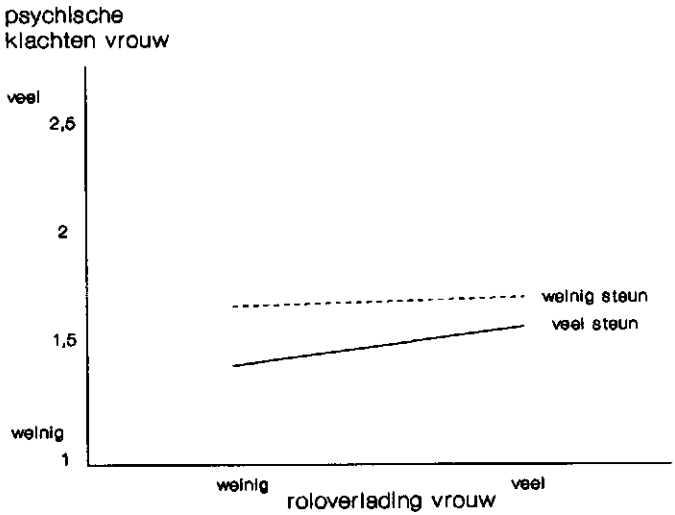

Figuur 7.4 Grafische weergave interactie-effect

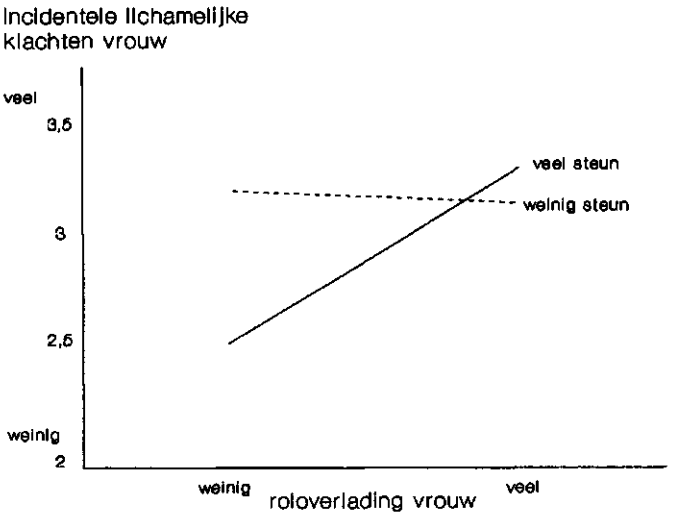

Figuur 7.5 Grafische weergave interactie-effect

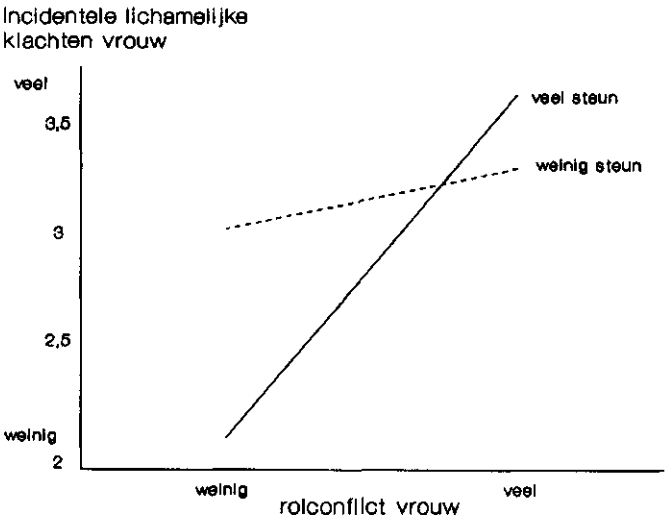

Figuur 7.6 Grafische weergave interactie-effect

De vier grafieken staan de volgende interpretaties toe (7):

- Een *slechte financiële situatie* leidt in mindere mate tot psychische klachten als de boerin *veel steun* van de man ervaart. Een klassiek buffer-effect.
- Niet veel maar juist *weinig roloverlading* in combinatie met *veel steun* van de man gaat gepaard met vermindering van psychische klachten bij de boerin. Geen klassiek buffer-effect, maar een omgekeerd buffer-effect. Evenwel wordt zoals de tabel laat zien slechts 2% van de variantie verklaard.
- Ook hier weer: *weinig roloverlading* in combinatie met *veel steun* van de man gaat gepaard met vermindering van lichamelijke klachten. Opnieuw is hier sprake van een omgekeerd buffereffect.
- Bij rolconflict treedt hetzelfde patroon op: *weinig rolconflict* in combinatie met *veel steun* van de man gaat gepaard met vermindering van lichamelijke klachten. Andermaal een omgekeerd buffereffect.

Concluderend kunnen wij stellen dat er van de gevonden interactie-effecten slechts één klassiek buffer-effect werd gevonden. Voor het overige werd óf geen enkel effect gevonden óf - in strijd met de theorie - een omgekeerd buffer-effect. Wij komen hierop nog nader terug.

Persoonskenmerken

Met betrekking tot interactie-effecten met persoonskenmerken in het model ging het ons om de vraag in hoeverre het effect van bedrijfsparticipatie van de boerin (uitgedrukt in aantal bedrijfsuren) op roloverlading, rolconflict en gevoel van eigenwaarde, mede afhankelijk is van de motivatie van de boerin voor het bedrijfswerk en haar rolopvattingen in deze (ook hier werd de variabele rolconflict mede in de analyse betrokken).

Opnieuw werd een multiple regressie-analyse uitgevoerd, met als interactieterm het produkt van de predictoren. De resultaten worden in tabel 7.2 gepresenteerd.

Tabel 7.2 Resultaten regressie-analyse voor interactie-effecten met rolopvattingen en motivatie van de vrouw

Onafhankelijke variabelen	Afhankelijke variabelen	Toename R^2	F df=3,162
uren x motivatie	roloverlading	.01	2.45
uren x rolopvatting (bedr)	roloverlading	.01	1.23
uren x motivatie	rolconflict	.00	0.60
uren x rolopvatting (bedr)	rolconflict	.04	7.41**
uren x motivatie	eigenwaarde	.00	0.04
uren x rolopvatting (bedr)	eigenwaarde	.05	9.71**

* = p ≤.05 ** = p ≤.01

Zoals de tabel laat zien zijn twee van de zes berekende interactie-effecten significant, dit is een derde. Voor de interpretatie van deze effecten raadplegen wij de grafische weergave van de breakdown-analyse, zie figuur 7.7 en 7.8.

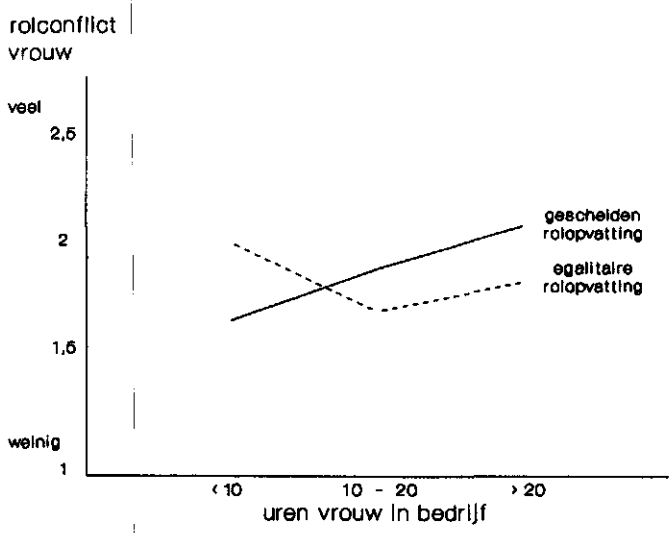

Figuur 7.7 Grafische weergave interactie-effect

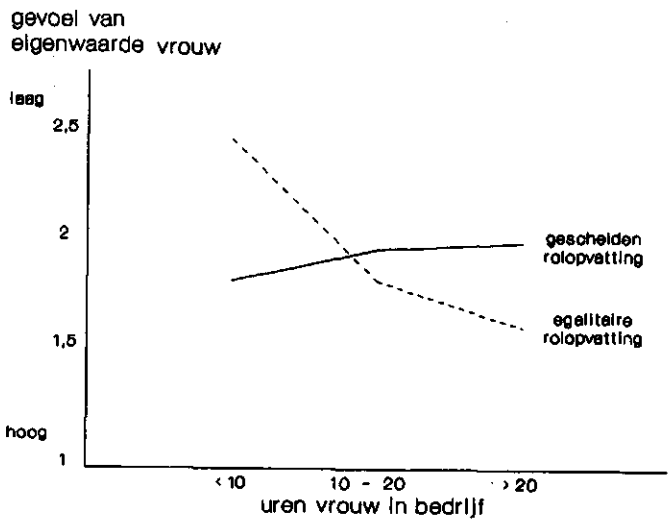

Figuur 7.8 Grafische weergave interactie-effect

De grafieken wijzen het volgende uit:

- Een boerin die *veel meewerkt* in het bedrijf ervaart vooral rolconflict als ze *'gescheiden'* rolopvattingen heeft. Een boerin die *weinig* meewerkt ervaart vooral rolconflict als ze *'egalitaire'* rolopvattingen heeft, hoewel het beeld minder duidelijk is. Met andere woorden: rolconflict is er vooral als de eigen opvattingen niet aansluiten bij de feitelijke bedrijfsparticipatie.
- Een boerin met *'egalitaire'* rolopvattingen die *niet* participeert in het bedrijf heeft een *lager* gevoel van eigenwaarde dan zij die - met dezelfde rolopvattingen - *wel* participeert in het bedrijf. Met andere woorden: het is belangrijk voor het gevoel van eigenwaarde dat boerinnen die een positieve attitude hebben tegenover de eigen bedrijfsparticipatie, dit ook daadwerkelijk kunnen realiseren.

Samenvattend laten deze resultaten zien dat, voor zover er interactie-effecten zijn, dit alleen met rolopvattingen het geval is. Hiervan betekent alleen het interactie-effect op gevoel van eigenwaarde een nuancering van het hoofdeffecten model (figuur 7.2). Immers, rolconflict maakte geen deel meer uit van het model.

De motivatie voor het bedrijfswerk had vreemd genoeg geen interactie-effect in het model (8).

7.1.5 Discussie interactie-effecten boerin

De bepalingen van de interactie-effecten laten enkele resultaten zien die een nadere verklaring behoeven. Eerst behandelen wij de niet-verwachte bevindingen omtrent ervaren steun, vervolgens die omtrent persoonskenmerken.

Waarom ging van ervaren *steun van de echtgenoot* een beschermend of buffereffect uit bij financiële problemen, maar niet bij rolproblemen? Waarom was er in het laatste geval - voor zover er een interactie-effect bestond - zelfs sprake van een omgekeerd buffereffect, een effect dat indruist tegen alle gangbare veronderstellingen? Laten wij beginnen bij dit laatste: het bestaan van een omgekeerd buffereffect van de steun van de man ingeval de boerin rolconflict en roloverlading ervaart. Als wij ervan uit mogen gaan dat hier geen sprake is van toeval, is een verklaring voor dit resultaat niet direct voorhanden. Een enkele keer wordt een dergelijk effect ook in de organisatiestress-literatuur gevonden, maar dan bij andere stressoren en andere stressreacties, en hiervoor werd evenmin een verklaring gevonden (o.a. Buunk, Van Yperen, Janssen, 1988). Het feit dat ervaren steun van de echtgenoot - zoals eerder vermeld - tevens geen samenhang laat zien met deze stressoren, maar wel met het gevoel van eigenwaarde en het algehele welbevinden, wijst er op dat ervaren steun hier vooral op een algemene positieve betrokkenheid op elkaar wijst. Dit verklaart ook waarom wél bij financiële problemen een buffereffect van steun aanwezig was. Immers, financiële problemen zijn - anders dan rolproblemen - extra bedreigend, daar ze de bestaanszekerheid in gevaar kunnen brengen. Hoe gemakkelijk een dergelijke situatie tot onderlinge spanningen en verwijten tussen boer en boerin kan leiden, lieten Rosenblatt en Anderson (1983) zien (zie hoofdstuk 4). Het ligt dan voor de hand dat de bedreiging die van financiële problemen uitgaat, minder zal zijn als de onderlinge verhouding steunend is.

Ten aanzien van de interactie-effecten die werden bepaald met de *persoonskenmerken* - motivatie voor het bedrijfswerk en

rolopvattingen ten aanzien van het meewerken in het bedrijf - stuiten wij eveneens op onduidelijkheden. Waarom werden alleen bij rolopvattingen interactie-effecten gevonden, en niet bij de motivatie van de boerin? Waarom leverde een discrepantie tussen *rolopvattingen* en de feitelijke bedrijfsrol wel problemen op (een verlaagd gevoel van eigenwaarde), terwijl een discrepantie tussen de bedrijfs*motivatie* en de feitelijke bedrijfsrol geen problemen liet zien? Een verklaring is niet eenvoudig te geven, of het zou moeten zijn dat met de bedrijfsmotivatie van de boerin iets anders werd gemeten dan wij beoogden. Vooralsnog zien wij geen aanleiding om hier van uit te gaan.

Een ander punt is dat interactie-effecten met rolopvattingen niet consistent werden aangetoond. Zoals vermeld werden twee van dergelijke effecten gevonden. *Enerzijds* is het vooral voor boerinnen met 'egalitaire' rolopvattingen van belang dat zij deze opvattingen ook daadwerkelijk kunnen realiseren: hun gevoel van eigenwaarde is hoger als zij kunnen participeren in het bedrijf. Voor vrouwen met 'gescheiden' rolopvattingen - zij die dus van mening zijn dat zij niet behoren mee te werken in het bedrijf - is een dergelijk effect nagenoeg afwezig. Interessant is dat dit beeld overeenkomsten vertoont met bevindingen uit niet-agrarisch onderzoek naar de houding van gehuwde vrouwen ten opzichte van de eigen beroepsarbeid (Ross et al., 1983). In dat onderzoek kwam naar voren dat nagenoeg de meeste depressiviteit (als maat voor stressklachten) werd aangetroffen bij diegenen die enkel de huisvrouwenrol vervulden terwijl zij de voorkeur gaven aan een werkkring. Dus omgekeerd hadden degenen met een werkkring terwijl zij de voorkeur gaven aan de huisvrouwenrol minder depressieve klachten. *Anderzijds* laat onze analyse zien dat boerinnen die in het bedrijf werken vooral rolconflict ervaren als haar rolopvattingen er niet op aansluiten. Met roloverlading wordt dit effect evenwel niet gevonden. Een verklaring kan liggen in het feit dat aan roloverlading veel minder een normatief oordelend aspect is verbonden dan aan rolconflict. Rolconflict zoals door ons gemeten verwijst eerder naar een gevoel van tekortschieten, en dat hier opvattingen aan verbonden zijn, ligt tamelijk voor de hand.

7.1.6 Samenvatting hoofdvraagstelling boerin

In het voorgaande werd een verklaringsmodel met hoofdeffecten geschat en getoetst, aangevuld met een analyse van interactie-effecten. Dit ter beantwoording van de vraag wat de consequenties zijn van het meewerken van de boerin in het bedrijf voor het eigen welbevinden. Wij vatten de resultaten hier nog een keer samen waarbij de resultaten van hoofd- en interactie-effecten geïntegreerd worden besproken.

Om te beginnen wijzen de resultaten uit dat participeren in het bedrijf een - hoewel bescheiden - positief effect heeft op het gevoel van eigenwaarde van de boerin. Dit is vooral het geval wanneer haar rolopvattingen hierop aansluiten.

Weliswaar verhoogt een substantiële bedrijfsbijdrage van de boerin in beperkte mate het optreden van roloverlading, maar van deze stressor gaat op zichzelf nauwelijks een negatief effect uit op het welbevinden. Wel lijkt een overladen rol voor de boerin te betekenen dat zij hierdoor tekortschiet ten opzichte van de verschillende rolverplichtingen die zij heeft. En dit gevoel - dat reëel of niet reëel is en waarin rolopvattingen meespelen - werkt negatief uit op het welbevinden.

De kwaliteit van de sociale context waarbinnen de boerin werkt - zoals gemeten door middel van de ervaren steun van de echtgenoot - is de belangrijkste factor voor haar welbevinden en gevoel van eigenwaarde. Echter steun van de man beschermt de boerin niet tegen het optreden van rolproblemen of de negatieve gevolgen ervan.

Dit beschermende effect van steun van de man geldt wel wanneer er sprake is van financiële problemen. Daarnaast hebben financiële problemen een negatief effect op het psychisch welbevinden en versterken ze het ervaren van roloverlading.

Naast de sociale context is een positieve zelfevaluatie, gemeten in de vorm van het gevoel van eigenwaarde, een belangrijke voorwaarde voor het algeheel welbevinden.

Concluderend betekenen de gevonden resultaten een belangrijke aanvulling en verfijning van de bestaande schaarse boerinnenliteratuur. Met Berkowitz en Perkins (1984) en recenter ook Keating (1987) toont ons onderzoek aan hoe belangrijk een steunende echtgenoot voor het welbevinden van de boerin is. De bufferfunctie

van waargenomen steun van de echtgenoot die Berkowitz en Perkins vonden ingeval van rolconflict, werd in ons onderzoek niet gerepliceerd, hetgeen verklaard lijkt te worden uit een verschil in conceptualisering van het steunbegrip. Verder heeft ons onderzoek evenals Berkowitz en Perkins een negatief effect laten zien van rolconflict op het welbevinden, alhoewel in ons onderzoek dit concept neutraler was gemeten. Bij nader inzien zijn wij evenwel minder gelukkig met de manier waarop 'rolconflict' in ons onderzoek, in navolging van Berkowitz en Perkins, werd gemeten. De sterke samenhang met de variabele roloverlading lijkt er op te wijzen dat rolconflict mede lijkt voort te komen uit roloverlading. Dat wil zeggen, deze variabele verwijst ook naar het gevoel tekort te schieten, hetgeen meer een evaluatie van roloverlading inhoudt. Anders dan bij de reeds genoemde auteurs maar in overeenstemming met Cary en Weston (1978) ging in ons onderzoek voor de boerin wel een - hoewel niet erg sterke - bedreiging uit van financiële problemen. Maar in aanvulling hierop vonden wij dat dit negatieve effect voor een groot deel teniet gedaan wordt door een steunende echtgenoot. Een belangrijke aanvulling op de bestaande literatuur is voorts dat ook het inzicht - weliswaar in beperkte mate - is vergroot in de rol van persoonsgebonden factoren zoals de rolopvattingen. Tot slot heeft het betrekken van het persoonskenmerk 'gevoel van eigenwaarde' het ook mogelijk gemaakt de bedrijfsparticipatie van de boerin in de sfeer van 'beroepsarbeid' te vergelijken met dat van buitenshuis werkende gehuwde vrouwen. Tevens hebben wij laten zien hoezeer dit gevoel van eigenwaarde voor de boerin afhankelijk is van de relatie met de man en hoe het op zijn beurt van algemeen belang is voor het welbevinden.

De door ons gekozen aanpak - het schatten en toetsen van een structuurmodel - vormt onzes inziens een nuttige aanzet tot het komen tot meer inzicht in de negatieve én positieve aspecten van bedrijfsparticipatie van de boerin. De gevonden interactie-effecten geven weinig aanleiding om het structuurmodel als weerlegd af te doen. Ze hebben het structuurmodel versterkt, maar tevens enigszins genuanceerd. Hierbij dient te worden bedacht dat de interactie-effecten niet als onderdeel van het model waren geanalyseerd.

In hoofdstuk 8 zullen de bevindingen in een algemeen kader uitgebreider aan de orde komen.

7.2 Resultaten hoofdvraagstelling boer

In deze paragraaf gaan wij in op de vraag in hoeverre de bedrijfsparticipatie van de boerin al dan niet een bron van spanningen vormt voor de boer en daarmee wellicht schadelijk is voor zijn welbevinden en gevoel van eigenwaarde. Voor de beantwoording van deze vraag werd dezelfde aanpak gekozen als bij de boerin:

- Eerst werd een structuurmodel geschat en getoetst met behulp van de LISREL-analyse methode;
- Vervolgens werd met behulp van een hiërarchische multiple regressie analyse in aanvulling hierop het bestaan van interactie-effecten onderzocht.

Aan het einde volgt een discussie en samenvatting van de resultaten.

7.2.1 Resultaten structuurmodel boer

In figuur 7.9 wordt het structuurmodel gepresenteerd dat is gebaseerd op eerder geformuleerde verwachtingen (zie hoofdstuk 5.1.2). Voor uitleg van de technische aspecten van het model, verwijzen wij naar paragraaf 7.1.1.

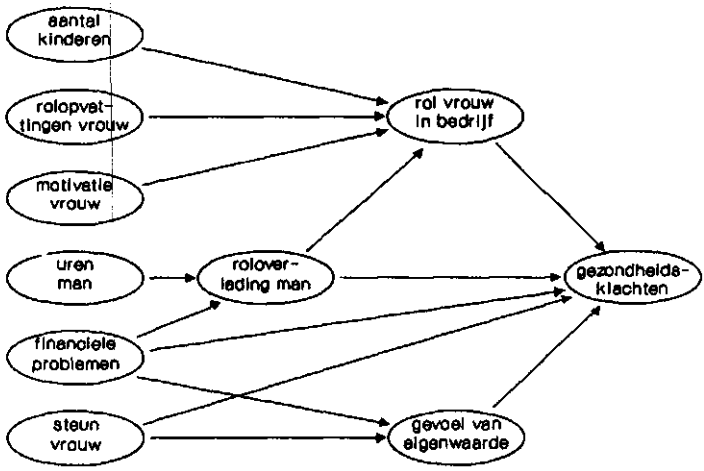

Figuur 7.9 Structuurmodel man

Een korte toelichting. Het veronderstelde model van de boer vertoont duidelijke overeenkomsten met dat van de boerin. Dit is niet toevallig: in beide modellen staat immers de bedrijfsparticipatie van de boerin in relatie tot het welbevinden centraal. Ook het model van de boer is weer opgebouwd uit latente variabelen, waarbij ook weer alléén de bedrijfsparticipatie van de boerin en gezondheidsklachten (van de boer) met twee indicatoren werden gemeten en de overige variabelen met één indicator. De structuur van het model van de man is evenwel iets anders dan bij de vrouw: roloverlading van de man heeft in het model een endogene - te verklaren - plaats gekregen. Wellicht ten overvloede zij opgemerkt dat alle variabelen in het model - met uitzondering van het aantal thuiswonende kinderen, de rolopvattingen, motivatie en rol van de vrouw in het bedrijf - bij de *man* werden gemeten.

Zoals reeds vermeld, is de LISREL-analyse bedoeld voor het toetsen van een theoretisch model, alsmede voor het schatten van de sterkte van de effecten (padcoëfficiënten) tussen variabelen in het model. Wat laat deze LISREL-analyse nu zien? Hiertoe bekijken wij het model in figuur 7.10.

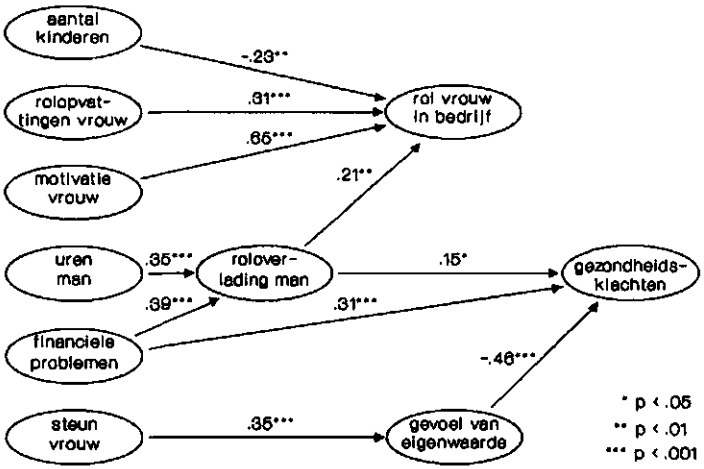

Figuur 7.10 Resultaten structuurmodel man

Uit oogpunt van overzichtelijkheid zijn ook hier weer de niet-significante paden weggelaten. Hetzelfde gebeurde met de correlaties tussen de exogene variabelen (die niet significant waren of lager dan .22). Het model is weer zo gepresenteerd dat de richting eenduidig is. Dat wil zeggen, dat afwijkingen ten opzichte van de plus- en mintekens van de correlatiematrix (bijlage 7.2) kunnen optreden.

Om te beginnen biedt het model een goede 'fit' van de data, dat wil zeggen van de correlatiematrix zoals weergegeven in Bijlage 7.2. De 'fit', uitgedrukt in de chi^2 (df = 52) is 40.70, met een p-waarde van .87 (9). Het model kan dus niet worden verworpen. Vergelijking van het model in figuur 7.9 met dat in figuur 7.10 laat zien dat enkele veronderstelde effecten niet werden gevonden. Wij kunnen de resultaten als volgt samenvatten.

De *bedrijfsparticipatie van de boerin* heeft geen duidelijk direct effect op de gezondheid van de boer, voor zover er een effect bestaat, is deze overigens negatief (beta = .11).

Roloverlading van de boer had overeenkomstig de verwachting een - weliswaar vrij zwak - negatief effect op het eigen welbevinden. Daarnaast was het effect van deze variabele op de omvang van de bedrijfsarbeid van de boerin reeds bekend (zie model boerin, figuur 7.2). Het totale effect van roloverlading op gezondheidsklachten van de boer (directe en indirecte effecten samen) is overigens niet erg hoog: .19.

Financiële problemen versterkten zoals verwacht zowel het ervaren van roloverlading als het ervaren van gezondheidsklachten. Daarbij was het totale effect op gezondheidsklachten relatief sterk: .39. In feite is dit - buiten het gevoel van eigenwaarde - het sterkste pad in het model van de man. Echter, niet gevonden werd een negatief effect van financiële problemen op het gevoel van eigenwaarde van de boer.

De *steun van de echtgenote* had overeenkomstig de verwachting een duidelijke positieve invloed op het gevoel van eigenwaarde van de boer, maar geen direct positief effect op het welbevinden. Het totale effect (directe en indirecte effecten samen) van de ervaren steun op het welbevinden van de boer was gering: .16.

Ook voor de boer gold dat *het gevoel van eigenwaarde* zoals verondersteld niet alleen werd beïnvloed door andere variabelen, maar tevens zelf duidelijk van belang was voor het algehele welbevinden van de boer.

Toetsing alternatieve modellen
Evenals bij de boerin werden bij de boer twee alternatieven van het eindmodel getoetst: een model met alleen 'psychische klachten' als indicator voor gezondheidsklachten en een model met alleen 'incidentele lichamelijke klachten' als indicator van gezondheidsklachten. Ook hier bleek namelijk de latente variabele vooral gemeten te worden door 'psychische klachten' (met een coëfficiënt van .96), in mindere mate door 'incidentele lichamelijke klachten' (coëfficiënt van .43). De toetsing gaf een lichte toename van de 'fit' van het model te zien: de chi^2 (df=43) daalde tot respectievelijk 31.32 en 31.23 (p = .91). Voorts bleven in het *psychische klachten* model de padcoëfficiënten gelijk of daalden miniem. In het *incidentele lichamelijke klachten* model veranderden enkele coëfficiënten evenwel duidelijk:

- het effect van financiële problemen op gezondheidsklachten van de boer werd vrijwel verwaarloosbaar (gamma = .03);
- Het positieve effect van het gevoel van eigenwaarde op het welbevinden van de boer daalde, maar bleef duidelijk significant (beta = .29);
- het effect van roloverlading op gezondheidsklachten van de boer nam toe (beta = .21).

De overige padcoëfficiënten bleven nagenoeg gelijk. Uit deze wijzigingen kan als belangrijkste conclusie worden getrokken dat - evenals bij de boerin - de waargenomen financiële problemen enkel op de *psychische* gezondheid van de boer een negatief effect heeft.

7.2.2 Discussie structuurmodel boer

Het structuurmodel van de boer werd primair opgesteld om te toetsen of het *meewerken van de vrouw* in het bedrijf al dan niet een duidelijk effect heeft op het welbevinden van de boer. Overeenkomstig onze verwachting laat de analyse zien dat er geen duidelijk effect bestond. Voor zover bedrijfsdeelname van de boerin een effect had, was dit negatief. Belangrijker waren, zoals verwacht, de achterliggende roloverlading van de man, en meer nog de financiële context, ofschoon hier nauwelijks van 'wegverklaren' van het negatieve verband tussen de bedrijfsparticipatie van de boerin en het welbevinden van de boer kan worden gesproken. Het bedoelde

verband is immers niet erg sterk, al is het wel significant.

In het onderzoek van Welles en Defares (1983) was de samenhang tussen het meewerken van de boerin en gezondheidsklachten bij de boer iets sterker dan bij ons. Onze bevindingen wijzen uit dat de samenhang die Welles en Defares vonden, niet kan worden toegeschreven aan de bedrijfsparticipatie van de boerin op zichzelf. Verderop gaan wij in op het bestaan van mogelijke voorwaardelijke effecten (paragraaf 7.2.3).

Anders dan concrete bedrijfsarbeid van de vrouw heeft de ervaren *steun van de vrouw* een positief effect, maar alleen op het gevoel van eigenwaarde, en aldus alleen indirect op het welbevinden van de boer. Een direct effect op het welbevinden ontbrak en het totale effect op welbevinden was significant maar gering. Dit sluit aan op een bevinding in het eerder aangehaalde onderzoek van Keating (1987). Zij vond zelfs geen enkel effect van steun van de boerin op het welbevinden van de boer. In die studie waren beide variabelen op dezelfde wijze gemeten als in het onderzoek van Berkowitz en Perkins (1984). Steun was dus gemeten als tevredenheid met vooral concrete hulp. In combinatie met onze bevinding dat een steunende echtgenote alleen via het gevoel van eigenwaarde het welbevinden van de boer versterkt, lijkt dit erop te duiden dat deze factor een bepaalde betekenis heeft voor de boer. In de algemene beschouwing in hoofstuk 8 zal dit nader worden uitgewerkt, mede in het licht van andere bevindingen en bevindingen met betrekking tot de boerin.

Niet direct inzichtelijk is waarom *financiële problemen* bij de boer alleen het ervaren van gezondheidsklachten versterkte, maar niet een verlaging van het gevoel van eigenwaarde te zien gaf. Dit laatste werd echter wél verwacht, vanuit de gedachte dat financiële problemen mede gekoppeld zijn aan het functioneren als bedrijfshoofd: het zou een teken van falen zijn. Zou het ontbreken van een effect op het gevoel van eigenwaarde er wellicht op wijzen dat de oorzaak van financiële problemen door de boeren extern geattribueerd werd, bijvoorbeeld door de schuld te leggen bij de overheid? Deze veronderstelling is niet ondenkbaar, daar de onderzochte groep reeds te maken had met de superheffing, een produktiebeperkende maatregel die van overheidswege was opgelegd (zie hoofdstuk 3). Een maatregel ook waarover typisch geen persoonlijke controle mogelijk is. Een enkele aanwijzing uit onze onderzoeksgegevens lijkt

deze veronderstelling te bevestigen. Het bleek namelijk dat degenen die de superheffing als een onrechtvaardige maatregel zagen of als een maatregel die de bedrijfsontwikkeling belemmerde, meer financiële problemen aangaven (10). Over de vraag in hoeverre het hebben van financiële problemen desondanks ook als een persoonlijk falen wordt beschouwd, kan hiermee evenwel geen uitsluitsel worden gegeven. Bij de navolgende bespreking van de interactie-effecten, komen wij op dit punt terug.

7.2.3 Resultaten interactie-effecten boer

In hoofdstuk 5.1.2 werden, naast de hierboven besproken hoofd-effecten, ook een aantal verwachtingen geformuleerd vanuit de gedachte dat bedrijfsparticipatie van de boerin slechts onder bepaalde voorwaarden een negatieve uitwerking heeft op het welbevinden van de boer. In statistische termen: er werden interactie-effecten tussen bepaalde variabelen verondersteld. Toetsing van het bestaan van deze effecten is het onderwerp van deze paragraaf. Voor het bepalen van interactie-effecten werd exact dezelfde methode gekozen als bij de boerin: een hiërarchische multiple regressie-analyse met een productterm voor het interactie-effect (zie ook hoofdstuk 5.5.2).

Concreet onderzochten wij, in termen van gemeten variabelen, in hoeverre bedrijfsparticipatie van de boerin (uitgedrukt in haar bedrijfsuren) een negatief effect heeft op het gevoel van eigenwaarde, en het psychisch en lichamelijk welbevinden van de boer, gegeven zijn eigen rolopvattingen, en de rolopvattingen plus de motivatie van de boerin. Tevens werd nagegaan in hoeverre dit negatieve effect bestaat, gegeven de aard van de financiële situatie en de omvang van de roloverlading van de boer.

In tabel 7.3 staan de bevindingen van de regressie-analyse voor het bepalen van interactie-effecten weergegeven. De tabel laat zien dat er van de 15 berekende interactie-effecten slechts drie significant waren.

Tabel 7.3 Resultaten regressie-analyse voor interactie-effecten bij de man

Onafhankelijke variabelen	Afhankelijke variabele	Toename R^2	F df=3,162
uren vr x rolopvat man	eigenwaarde	.01	0.94
uren vr x motivatie vr	„	.01	1.84
uren vr x rolopvat vr	„	.00	0.50
uren vr x finan situatie	„	.01	1.33
uren vr x roloverlading	„	.00	0.00
uren vr x rolopvat man	psych klachten	.00	0.11
uren vr x motivatie vr	„	.03	4.39*
uren vr x rolopvat vr	„	.00	0.12
uren vr x finan situatie	„	.06	12.17***
uren vr x roloverlading	„	.02	3.91*
uren vr x rolopvat man	licham klachten	.00	0.02
uren vr x motivatie vr	„	.01	2.07
uren vr x rolopvat vr	„	.01	1.42
uren vr x finan situatie	„	.01	1.01
uren vr x roloverlading	„	.00	0.01

* = p ≤.05 ** = p ≤.01 *** = p ≤.001

Voor de interpretatie van deze effecten, bekijken wij figuur 7.11 tot en met 7.13, de grafische weergave van een breakdown-analyse.

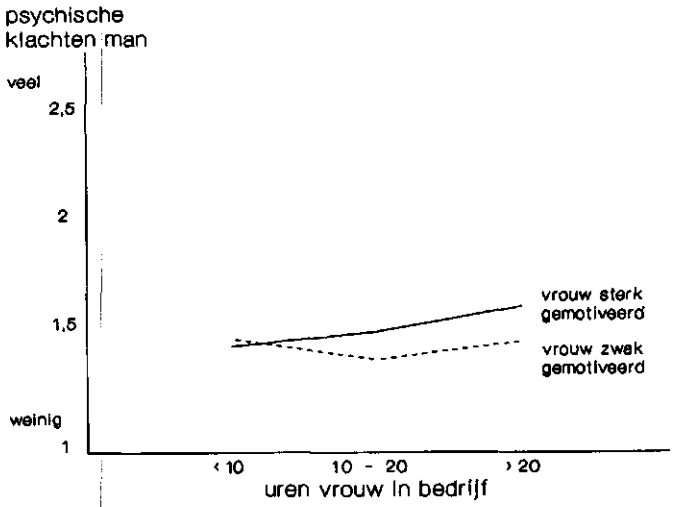

Figuur 7.11 Grafische weergave interactie-effect

Figuur 7.12 Grafische weergave interactie-effect

Figuur 7.13 Grafische weergave interactie-effect

De drie grafieken tonen aan dat de boer *meer* psychische klachten rapporteerde indien de boerin *veel* meewerkte in het bedrijf

in combinatie met:
- een *sterke* motivatie van haar kant voor het bedrijfswerk;
- een *slechte* financiële situatie;
- *veel* roloverlading of werkdruk bij de man.

Hiervan is het effect met de financiële situatie het sterkst, met roloverlading heel zwak.

In het geheel vallen de volgende punten op. Voor zover er interactie-effecten zijn, werken deze alleen uit op het *psychisch* welbevinden van de boer. Tevens levert de houding van de boer tegenover de bedrijfsparticipatie van zijn vrouw, althans zoals door ons gemeten (rolopvattingen), geen duidelijke bijdrage aan de verklaring (11). Voorts doen de rolopvattingen van de boerin er niet toe, maar wel haar motivatie (12).

Buffer-effect van ervaren steun

Tot slot werd tevens onderzocht in hoeverre bij de boer het negatieve effect van financiële problemen en roloverlading op zijn psychische en lichamelijke welbevinden wordt 'gebufferd' door de ervaren steun van de echtgenote.

De resultaten van de regressie-analyse met interactie-effecten (produktterm) staan in tabel 7.4.

Tabel 7.4 Resultaten regressie-analyse voor interactie-effecten met steun bij de man

Onafhankelijke variabelen		Afhankelijke variabelen	Toename R^2	F df=3,162
financ sit	x steun vr	psych klachten	.03	5.62*
roloverlad	x steun vr	„	.02	3.26
financ sit	x steun vr	lich klachten	.01	1.88
roloverlad	x steun vr	„	.00	0.33

* = p ≤.05 ** = p ≤.01 *** = p ≤.001

De analyse laat zien dat van de vier berekende interactie-effecten met steun, er slechts één significant was, een kwart dus. Figuur 7.14 hieronder laat zien hoe dit effect geïnterpreteerd moet worden.

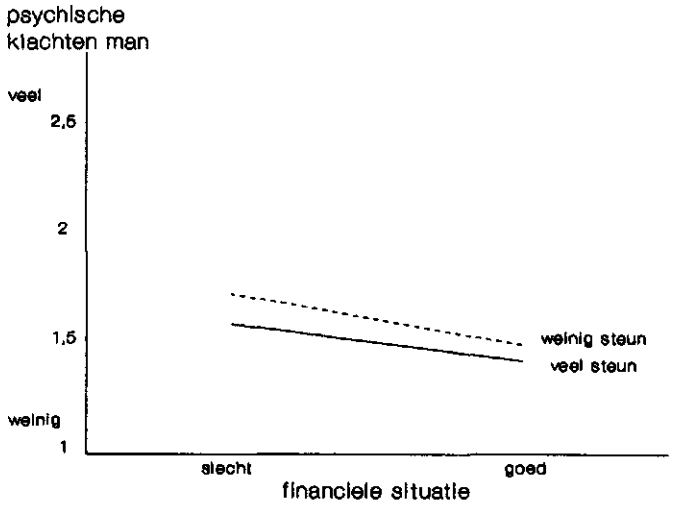

Figuur 7.14 Grafische weergave interactie-effect

Uit de grafiek blijkt - weliswaar zeer zwak - dat een slechte financiële situatie in mindere mate tot psychische klachten leidde als de boer veel steun van zijn vrouw kreeg. Een klassiek buffer-effect dus.

7.2.4 Discussie interactie-effecten boer

Onze veronderstelling dat het meewerken van de boerin slechts onder bepaalde voorwaarden tot stressklachten bij de man leidt, is niet consistent gevonden. Slechts enkele interactie-effecten waren significant.

Om te beginnen is het verrassend dat van de *houding van de boer* tegenover de bedrijfsparticipatie van de boerin geen invloed lijkt uit te gaan. Dit sluit niet aan bij onze verwachtingen. Bovendien wijkt dit af van bevindingen uit niet-agrarisch onderzoek naar de houding van de man tegenover de beroepsarbeid van zijn vrouw. Zo werd in hoofdstuk 4 melding gemaakt van het onderzoek van Ross et al. (1983), waarin gevonden werd dat mannen die afwijzend stonden tegenover de beroepsarbeid van de vrouw meer depressiviteit rapporteerden. Het is niet aannemelijk dat het gebruik van 'rolopvattingen' zoals door ons gekozen voor het meten van de

genoemde houding ongeschikt is, ook al is de schaal niet erg betrouwbaar. Wel is het mogelijk dat van louter een discrepantie tussen de rolopvattingen van de boer en de feitelijke bedrijfsparticipatie van de boerin op zichzelf niet voldoende bedreiging uitgaat voor de boer. Met andere woorden, wil deze situatie bedreigend zijn, dan is er meer nodig, zoals concretere bronnen van spanningen. Voor deze verklaring biedt onze analyse enkele aanknopingspunten.

Zo constateerden wij dat waar de bedrijfsparticipatie van de boerin groot was in combinatie met financiële druk (in beperkte mate ook in combinatie met werkdruk), de boer meer stressklachten rapporteerde. Zoals wij zagen waren financiële problemen op zichzelf reeds de belangrijkste bron van stress voor de boer, en een situatie waarin het gevoel van persoonlijke controle als gering kan worden ervaren (zie ook Walker et al., 1986). Wanneer in een dergelijke situatie bovendien de vrouw veel meewerkt in het bedrijf, verhoogt dit de druk voor de man, wellicht omdat dit het gevoel nog eens versterkt dat hij faalt, dat hij niet succesvol is als bedrijfshoofd (ondanks het feit dat de oorzaken extern kunnen liggen). Ook al uitte dit zich niet in een verlaging van het gevoel van eigenwaarde. Een andere bevinding is in dit verband eveneens van belang: op bedrijven waar de boerin veel meewerkte, rapporteerde de boer meer psychische klachten indien zij sterk gemotiveerd was voor het bedrijfswerk, ook al is dit effect niet erg sterk. De bedreiging in dit geval bestaat er waarschijnlijk in dat de boer zich in zijn functie van bedrijfshoofd voelt aangetast. Evenwel ook hier zou het vooral voor de hand hebben gelegen dat zijn gevoel van eigenwaarde was geschaad, hetgeen niet het geval bleek.

Vooralsnog hebben onze gegevens weinig expliciete aanknopingspunten opgeleverd over de rol die de houding van de boer speelt in de interpretatie van het meewerken van de boerin. Deze onbevredigende stand van zaken wordt nog eens versterkt door de onduidelijke en inconsistente bevindingen rond de *houding van de boerin*. Ook deze zijn niet duidelijk en consistent. Terwijl van een sterke *motivatie* van de meewerkende boerin, zoals vermeld, wél een bedreiging lijkt uit te gaan voor de boer, is het niet zo dat wanneer het omgekeerde het geval is - namelijk een gebrek aan motivatie bij de meewerkende boerin - dit een probleem vormt voor de boer. In feite bevestigt dit laatste nog eens temeer dat vooral van een sterk

gemotiveerde boerin, iemand die zich sterk betrokken voelt bij het boerenwerk, een bepaalde bedreiging uitgaat. Vandaar ook wellicht de bevinding dat van meewerkende boerinnen wier *rolopvattingen* niet aansluiten bij haar feitelijke bedrijfswerk, voor de man geen bedreiging uit gaat: rolopvattingen zijn minder dwingend en concreet dan een sterke betrokkenheid bij het bedrijfswerk.

Tot slot geven de bevindingen omtrent het buffereffect van *steun van de vrouw* aanleiding tot enig commentaar. Het patroon lijkt sterk op dat van de boerin: er werd alleen een klassiek buffereffect gevonden waar het de financiële situatie betrof, en alleen weer op psychische klachten, hoewel het effect minder sterk was dan bij de boerin. Bij roloverlading werd geen enkel effect gevonden. Wellicht is dezelfde verklaring als bij de boerin hier van toepassing.

7.2.5 Samenvatting hoofdvraagstelling boer

In het voorgaande werd een verklaringsmodel met hoofdeffecten geschat en getoetst, aangevuld met een analyse van verondersteldе interactie-effecten, ter beantwoording van de vraag wat de consequenties zijn van de bedrijfsparticipatie van de boerin voor het welbevinden van de boer. Vooral deze laatstgenoemde, voorwaardelijke effecten werden verondersteld. Wij vatten de resultaten hier nog een keer samen, waarbij de hoofd- en interactie-effecten geïntegreerd worden besproken.

Van het meewerken van de boerin in het bedrijf gaat op zichzelf geen duidelijk effect uit op het welbevinden van de boer. Voor zover er een dergelijk effect bestaat, is dit onder bepaalde condities. Condities, die waarschijnlijk zijn terug te voeren op de houding en opvattingen van de man, hoewel onze analyses hiervoor geen expliciete bevestiging heeft opgeleverd. De belangrijkste conditie is de aanwezigheid van financiële problemen, in mindere mate ook een sterk gemotiveerde boerin en nog beperkter ook de werkdruk van de boer. Alleen in deze situaties versterkt een substantiële bijdrage van de boerin aan het bedrijfswerk het optreden van stressklachten bij de boer.

Terwijl dus van een substantiële *bedrijfsparticipatie* van de boerin onder bepaalde voorwaarden een *negatief* effect uitgaat, heeft het

ervaren van *steun* van de boerin een - hoewel gering - *positief* effect op het welbevinden van de boer, namelijk via een positief effect op het gevoel van eigenwaarde. Van de ervaren steun van de vrouw gaat geen beschermende werking uit op de negatieve gevolgen van roloverlading van de boer.

Wel helpt een steunende echtgenote in geringe mate de negatieve gevolgen van financiële problemen te verzachten. De financiële situatie van het bedrijf is overigens de belangrijkste stressor voor de boer, iets wat ook in eerdere bevindingen (Welles en Defares, 1983) naar voren kwam. Tevens versterkt het ervaren van financiële problemen het ervaren van een andere stressor: de werkdruk of de roloverlading van de boer.

Naast de financiële stressor, is het gevoel van eigenwaarde als persoonskenmerk een belangrijke factor in het verklaren van het algeheel welbevinden van de boer.

Concluderend kunnen wij stellen dat onze analyse heeft laten zien dat het door Welles en Defares (1983) gevonden verband tussen het meewerken van de boerin in het bedrijf en stressklachten bij de boer, op zichzelf niet als een causaal verband moet worden beschouwd, ook al is niet op alle fronten duidelijkheid verschaft. Vooral hebben wij moeite gehad met het expliciet in beeld brengen van opvattingen en houdingen van de boer, die de waardering van een substantiële bedrijfsparticipatie van zijn vrouw, en daarmee het effect op zijn welbevinden, zouden kunnen verklaren.

7.3 Rolpatroon, rolopvattingen en welbevinden

In het voorgaande lag de nadruk vooral op de vraag wat de consequenties zijn van het meewerken van de boerin *in* het bedrijf (dus in de stallen) voor haar welbevinden en dat van de boer. In deze paragraaf staat het rolpatroon als geheel - de manier waarop taken en beslissingen op verschillende terreinen zijn verdeeld - en de opvattingen hieromtrent in relatie tot beider welbevinden centraal (zie ook paragraaf 5.1.3). Het gaat hierbij om een verkenning van deze problematiek, die wellicht de bevindingen uit de vorige paragrafen aanvult en die als basis dient voor meer specifieke onderzoeksvragen.

Eerst behandelen wij de samenhang tussen het rolpatroon en

het welbevinden. Vervolgens komt de samenhang tussen de rolopvattingen en het welbevinden aan de orde. Het geheel wordt afgesloten met een korte discussie en een samenvatting.

7.3.1 Resultaten rolpatroon en welbevinden

Zoals eerder vermeld, kan het rolpatroon in meerdere of mindere mate een 'egalitair' of symmetrisch karakter dragen, met als ene uiterste een strikte scheiding van rolgebieden, als andere uiterste juist een volledig 'egalitair' of symmetrisch patroon op alle rolgebieden. Op een boerenbedrijf beslaan de rolgebieden: taken in de huishouding, het gezin, het bedrijf (te onderscheiden in: 'voor het bedrijf' en 'in het bedrijf'), alsmede het beslissingspatroon ten aanzien van huishoud/gezins- en bedrijfsaangelegenheden. In hoofdstuk 6 werd reeds een beschrijving gegeven van het rolpatroon in de door ons onderzochte groep (13).

Speciaal zijn wij geïnteresseerd in de vraag: in welke mate een meer *egalitair rolpatroon* positief dan wel negatief voor beider welbevinden genoemd kan worden. Ter beantwoording van deze vraag werden eerst de taakverdelings- en beslissingsitems zoals door ons gebruikt, in egalitaire zin gehercodeerd overeenkomstig de benadering van Linn (1983) (14). Vervolgens werden op basis van een factor-analyse negen rolgebieden onderscheiden waarvan daarna de somscores werden berekend (15).

De correlatiematrix van het aldus ontstane - vanaf nu kortweg te noemen 'egalitaire rolpatroon' (dus de mate waarin de verschillende rolgebieden egalitair verdeeld zijn) - is in Bijlage 7.3 te vinden, voor respectievelijk man en vrouw (16). Hierna werd dit 'egalitaire rolpatroon' gecorreleerd met het gevoel van eigenwaarde, met psychische klachten alsmede met lichamelijke klachten. De resultaten staan in tabel 7.5 (17).

Tabel 7.5 Correlaties tussen egalitair gehercodeerde rolpatroon en stressklachten man en vrouw

	gevoel van eigenwaarde	psych. klachten	incidentele licham. klachten
Man			
huishoudelijke taken	-.08	.08	.11
verzorgen kleine kinderen	-.10	-.07	-.01
verzorgen/opvoeden oudere kk	.07	.04	.04
beslissingen huishoud. zaken	-.01	.02	.08
taken in het bedrijf	-.16*	-.02	-.06
taken voor het bedrijf	-.03	.01	-.01
(bedrijfs)administrat. taken	-.03	-.09	-.14*
regelmatige bedrijfsbeslissingen	-.08	.01	-.04
incidentele bedrijfsbeslissingen	-.12	.01	-.11
Vrouw			
huishoudelijke taken	-.09	-.01	.05
verzorgen kleine kinderen	-.03	.09	.09
verzorgen/opvoeden oudere kk	-.09	-.03	-.03
beslissingen huishoud. zaken	-.10	-.13*	-.00
taken in het bedrijf	-.02	-.07	-.12
taken voor het bedrijf	.03	-.10	-.04
(bedrijfs)administrat. taken	.00	-.11	-.06
regelmatige bedrijfsbeslissingen	-.13*	-.18**	-.06
incidentele bedrijfsbeslissingen	-.09	-.22**	-.08

* = p ≤.05 ** = p ≤.01 *** = p ≤.001

Welk beeld komt nu uit deze tabel naar voren? Bij de *boer* blijkt een meer egalitair rolpatroon niet duidelijk en niet consistent verband te houden met het gevoel van eigenwaarde of het psychisch en lichamelijk welbevinden. Voor zover er een samenhang is, is deze echter positief. Bij de *boerin* is het beeld vrij consistent. Dat wil zeggen, voor zover er een positief verband is, wordt deze alleen op het terrein van *beslissingen* gevonden. Het betrokken worden in de beslissingen, in het bijzonder ten aanzien van bedrijfszaken, verhoogt het welbevinden van de boerin. De verbanden zijn evenwel vrij gering.

Het belang van het betrokken worden bij bedrijfsbeslissingen voor het welbevinden van de boerin wordt tevens vanuit andere gegevens bevestigd. Zo constateerden wij dat naarmate de boerin minder deelgenoot werd gemaakt in de bedrijfsbeslissingen, zij sterker de wens hiertoe te kennen gaf (18). Naarmate deze wens

sterker was had de boerin tevens meer psychische klachten ($r = .31$, $p < .001$) en een lager gevoel van eigenwaarde ($r = .25$, $p < .001$), maar ook ervaarde zij gemiddeld minder steun van de man ($r = .38$, $p < .001$). Dit laatste - steun van de man - sluit weer aan bij de bevinding dat naarmate beslissingen meer gedeeld werden, de boerin meer steun van haar man ervaarde; dit gold overigens ook ten aanzien van beslissingen in de privésfeer. Bij de man vinden wij dit patroon (met betrekking tot steun) ook terug, maar in minder sterke mate (19).

7.3.2 Resultaten rolopvattingen en welbevinden

Ging het in het bovenstaande om het rolpatroon, hier gaan wij in op normatieve opvattingen die boer en boerin hebben over deze rolverdeling tussen beiden. De vraag is: gaat een discrepantie tussen rolopvattingen van boer en boerin gepaard met meer stressklachten? In het volgende wordt eerst ingegaan op verschillen in rolopvattingen tussen boer en boerin, daarna op de samenhang hiervan met stressklachten.

Man/vrouw verschillen in rolopvattingen
Om een zo scherp mogelijk beeld te krijgen van een discrepantie in rolopvattingen, werden twee soorten verschillen berekend:
- het verschil tussen de eigen rolopvattingen van man en vrouw;
- het verschil tussen de eigen rolopvattingen en de gepercipieerde rolopvattingen van de ander (zie ook hoofdstuk 5.2.10).

Vooral deze tweede bepaling is voor ons doel van belang. Immers, wil een discrepantie een bron van spanningen en conflicten zijn (en dus schadelijk voor het welbevinden) dan moet dit ook als zodanig waargenomen worden door de persoon.

Gekozen werd voor een paarsgewijze t-toets. Deze werd uitgevoerd zowel op het niveau van de hele (rolopvattingen) schaal, als op individueel item niveau. Dit laatste is bedoeld om een beeld te krijgen van de gebieden waarop de discrepantie zich specifiek voordoet. In tabel 7.6 staan de resultaten van de t-toets voor de hele schaal weergegeven. De gemiddelden dienen zodanig gelezen te worden dat hogere waarden wijzen op meer 'egalitaire' rolopvattingen.

Inspectie van de tabel leert ons dat de boerin over het algemeen meer 'egalitaire' rolopvattingen heeft dan de boer. Bovendien heeft de boerin ook volgens haar eigen perceptie meer egalitaire rolopvattingen dan haar man. Daarentegen zijn er volgens de perceptie van de man geen duidelijke verschillen in rolopvattingen tussen hem en zijn vrouw.

Tabel 7.6 Man/vrouw verschillen in rolopvattingen

	gem	sd	t-waarde
rolopvattingen man	3.32	0.51	-4.63***
rolopvattingen vrouw	3.52	0.55	
rolopvattingen man	3.32	0.51	0.10
gepercipieerde rolopvattingen vrouw	3.32	0.53	
rolopvattingen vrouw	3.52	0.55	8.35***
gepercipieerde rolopvattingen man	3.26	0.55	

* = p <.05 ** = p <.01 *** = p <.001

Voor de t-toets analyse op individueel item-niveau hanteren wij alleen de vergelijking tussen de eigen en de gepercipieerde rolopvattingen. Deze zijn in Bijlage 7.4 en 7.5 weergegeven. Wat komt uit deze analyse naar voren? Om te beginnen is het beeld bij de *boer* niet consistent: op vijf van de elf uitspraken dicht hij zichzelf meer egalitaire rolopvattingen toe dan zijn vrouw, op vijf andere uitspraken dicht hij juist zijn vrouw meer egalitaire rolopvattingen toe dan zichzelf. De verschillen zijn evenwel te klein om hieraan veel waarde te hechten. Bij de *boerin* is het beeld wel consistent: de boerin dicht zichzelf op tien van de elf uitspraken meer egalitaire rolopvattingen toe dan haar man. Hiervan zijn er zes duidelijk significant. Deze hebben wij in tabel 7.7 bij elkaar gezet.

In deze tabel geldt voor alle items met uitzondering van item 4: hoe hoger het gemiddelde, des te minder is men het eens met de uitspraak; voor item 4 geldt het omgekeerde. De schaalwaarden van

de items lopen van 1 tot 5.

Zoals de tabel laat zien heeft de boerin vooral meer egalitaire rolopvattingen dan haar man op de volgende terreinen: in hoeverre het bedrijfswerk en het bijstaan van haar man tot haar rol behoort (item 2, 7, 9), in hoeverre zij zich hoort te bemoeien met belangrijke zaken (item 3 en 10) en in hoeverre het huishoudelijke werk het terrein behoort te zijn van beiden samen (item 4).

Tabel 7.7 Verschil tussen eigen (E) en waargenomen (W) rolopvattingen, zoals aangegeven door de boerin
Alleen items met significante verschillen

			gem	sd	t-waarde
2	De boer behoort het werk op het bedrijf te doen, de boerin het werk in huishouding en gezin	E	3.34	1.40	4.78***
		W	2.86	1.47	
3	De boerin dient zich niet met de bedrijfsvoering te bemoeien, ook al werkt zij mee in het bedrijf	E	4.38	1.03	4.10***
		W	3.99	1.38	
4	Boer en boerin behoren het werk in de huishouding zoveel mogelijk samen te delen	E	2.54	1.35	3.98***
		W	2.10	1.28	
7	Voor de boerin behoort het bijstaan van haar man op het bedrijf belangrijker te zijn dan een eigen baan buitenshuis	E	2.04	1.45	2.97**
		W	1.73	1.32	
9	De boerin behoort *alleen* wanneer het niet anders kan, in het bedrijf mee te werken	E	3.46	1.52	5.87***
		W	2.89	1.52	
10	De boerin praat mee over belangrijke beslissingen, maar de *uiteindelijke beslissing* hoort bij haar *man* te liggen	E	2.78	1.59	3.23**
		W	2.49	1.59	

* = p≤.05 ** = p≤.01 *** = p≤.001

Nu zou men verwachten dat *jongere* en *hoger opgeleide* boeren en boerinnen meer egalitaire rolopvattingen hebben dan ouderen en lager opgeleiden. Resultaten van een stepwise multiple regressie analyse over de hele schaal laten echter zien dat dit vooral het geval is bij de boerin, minder duidelijk bij de boer. De rolopvattingen worden bij de boerin voor 19% verklaard door leeftijd en

opleiding, waarbij opleiding het belangrijkste aandeel in de verklaarde variantie heeft. Wellicht interessant om te vermelden: de meer egalitaire rolopvattingen van jongere en hoger opgeleide boerinnen hadden met name betrekking op 6 items uit de schaal, namelijk item 2, 3, 4, 6, 9 en 10. De rolopvattingen worden bij de boer voor 6% verklaard door leeftijd en opleiding; hier heeft de leeftijd het belangrijkste aandeel. De meer egalitaire rolopvattingen van jongere boeren had betrekking op item 3 en 7 van de schaal.

Rolopvattingen en welbevinden
Nu geconstateerd is dat er discrepanties bestaan tussen rolopvattingen van boer en boerin, kan men zich afvragen in hoeverre dergelijke discrepanties - daar ze verondersteld worden een bron van spanningen te zijn - gepaard gaan met stressklachten.

Om dit vast te stellen werden absolute verschilscores tussen eigen en gepercipieerde rolopvattingen op elk afzonderlijk item van de schaal berekend. Vervolgens werd elke discrepantie *afzonderlijk* gecorreleerd met het gevoel van eigenwaarde, en met psychische en lichamelijke klachten. De analyse laat op slechts enkele items - bij zowel man als vrouw - significante resultaten zien, hoewel het duidelijkst bij de boerin (20). Veel waarde kunnen wij hieraan niet hechten. Nu zou men kunnen redeneren dat spanningen groter zullen zijn als zich niet op één maar op diverse terreinen meningsverschillen (= discrepantie tussen rolopvattingen) voordoen. Om dit te onderzoeken werd de *som* van de absolute verschilscores op alle rolopvattingenitems gecorreleerd met genoemde stressreacties. De uitkomsten zijn ook nu echter niet erg overtuigend: hoewel er - vooral bij de boerin - wel een tendens is in de verwachte richting, bereikten geen van de correlaties een significant niveau. De hoogste correlatie tussen de totale discrepantie en stressklachten bestond met psychische klachten bij de boerin: $r = .11$, $p = .07$.

7.3.3 Discussie rolpatroon/rolopvattingen

Stond in paragraaf 7.1 en 7.2 de bedrijfsparticipatie van de boerin centraal, in 7.3 werd in meer algemene zin het rolpatroon en de rolopvattingen van boer en boerin onder de loep genomen. Het niveau waarop wij dit deden kan aangeduid worden met de term

'exploratief'. Wij zullen de bevindingen kort bespreken in het licht van de bestaande literatuur. Eerst gaan wij in op de bevindingen rond het rolpatroon, daarna op die rond de rolopvattingen.

Rolpatroon

Het belang van zeggenschap in de beslissingen voor het welbevinden van de *boerin* bevestigt wat uit de eerder besproken buitenlandse boerinnenliteratuur naar voren kwam (zie hoofdstuk 4). Dat dit effect voor de *boer* niet optrad, ligt voor de hand. Immers de uitgangspositie van de boer en de boerin is niet gelijk. Voor de boer betekent het delen van de beslissingen het afstaan van 'macht' (het alternatief is dat hij alleen beslist). Voor de boerin betekent het delen van de beslissingen het verkrijgen van 'macht' (het alternatief is dat zij niet meebeslist). Met andere woorden: het delen van beslissingen zou door de man ervaren kunnen worden als een achteruitgang, voor de vrouw als een vooruitgang, iets wat zich zou kunnen uitdrukken in een negatief respectievelijk positief effect op het welbevinden. Echter, alleen het laatste werd gevonden: meer welbevinden bij de boerin. Bij de man had het delen van beslissingen geen negatief, maar ook geen positief effect.

In aansluiting hierop hield het delen in de beslissingen een positief verband met de ervaren wederzijdse *steun*, ook al was het effect duidelijk sterker voor de boerin dan voor de boer. Een dergelijk positief effect van een betrokkenheid in de beslissingen op de interpersoonlijke relatie - bij ons gemeten als de mate van steun - sluit aan op de bevindingen van Linn (1983) (zie hoofstuk 4). Volgens Linn is dit effect er omdat het samen bespreken en zoeken van oplossingen de intimiteit en kameraadschappelijkheid tussen de partners vergroot, de persoonlijke controle over ontwikkelingen in bedrijf en gezin versterkt, en de keuze van oplossingen optimaliseert (ieder draagt zijn eigen kennis aan). Het belang van medezeggenschap in de beslissingen voor de onderlinge verhoudingen en de controle over de situatie wordt ook in de algemene werkstress literatuur gevonden voor werkenden in grote organisaties (zie o.a. Jackson, 1983; voor een overzicht zie Parkes, 1989).

Intrigerend is de vraag of de medezeggenschap in de beslissingen voor de *boerin* een positief effect heeft op het welbevinden vanwege een positief effect op de interpersoonlijke verhouding (in de vorm van ervaren steun) *of* ook vanwege een

verhoging van de controle over de situatie. Met andere woorden: gaat het bij de boerin om de relatie met de man of ook om het dragen van medeverantwoordelijkheid? Van dit laatste zou bijvoorbeeld sprake zijn wanneer boerinnen die meebeslissen financiële problemen anders evalueren dan boerinnen die niet meebeslissen (en daarmee een ander effect van deze stressor op gezondheidsklachten laten zien). Evenwel, statistische analyse van ons materiaal leverde geen significante verschillen op tussen beide groepen. Evenmin hadden financiële problemen een ander effect op het welbevinden van de boer wanneer de boerin meebesliste. Op grond hiervan kunnen we voorlopig stellen dat het delen in de beslissingen voor de boerin vooral van belang is vanwege een positief effect op de verhouding met haar man.

Rolopvattingen

Onze studie bevestigt bevindingen uit andere agrarische studies dat boerinnen meer egalitaire rolopvattingen aanhangen dan boeren. Ons onderzoek levert echter een interessante nuancering op. Immers, volgens de eigen percepties wordt dit verschil bij de boerin bevestigd, maar *niet* bij de boer: hij ervaart kennelijk weinig discrepantie tussen eigen rolopvattingen en die van zijn vrouw.

Hoe moeten wij dit verklaren? Het is denkbaar dat de man niet goed op de hoogte is van de opvattingen van zijn vrouw. Echter meer voor de hand ligt het dat hier sprake is van selectieve waarneming, een defensiemechanisme die ontkenning van bestaande verschillen inhoudt om de status quo te kunnen handhaven, zoals uit de literatuur onder andere echtparen naar voren komt (zie o.a. Komter, 1985). In termen van stresshantering kunnen wij ook spreken van een vorm van vermijding. De uitkomst dat een discrepantie tussen de opvattingen van boer en boerin in het algemeen geen verontrustend negatieve samenhang vertoont met stressklachten sluit hier wellicht op aan. Immers, dit resultaat kan erop wijzen dat op de meeste terreinen deze discrepantie in de realiteit (nog) niet of niet meer een punt van discussie is: de verschillen zijn er, maar de boerin heeft erin berust of heeft het als een vanzelfsprekendheid aanvaard. Zonder hier verder diep op door te willen gaan, kunnen verklaringen eveneens liggen in een verschil in conflicthantering tussen man en vrouw (zie o.a. Komter, 1985; Schaap, 1990).

7.3.4 Samenvatting rolpatroon/rolopvattingen

Hierboven werd een verkennende analyse gemaakt van de relatie tussen enerzijds het rolpatroon en het welbevinden en anderzijds de rolopvattingen en het welbevinden van boer en boerin.

De resultaten laten met betrekking tot het *rolpatroon* zien, dat alleen een egalitair beslissingspatroon, niet een egalitair taakverdelingspatroon, positieve effecten te zien geven; en dan nog alléén maar bij de boerin. Zij geeft een hoger welbevinden te zien naarmate zij meer betrokken wordt bij beslissingen (vooral in bedrijfsaangelegenheden). Het delen van beslissingen gaat bovendien samen met meer ervaren steun, vooral bij de boerin. Voorts hangt de boerin duidelijk meer egalitaire *rolopvattingen* aan dan de boer. Het ervaren van een discrepantie tussen eigen opvattingen en die van de ander geeft eigenlijk niet meer dan een tendens tot meer stressklachten te zien. Egalitaire rolopvattingen komen wij vooral tegen bij jongere en hoger opgeleide boerinnen; bij de boeren is dit verband veel minder duidelijk.

Concluderend hebben wij met de hier gepresenteerde inzichten omtrent rolpatroon, rolopvattingen en welbevinden van boer en boerin interessant materiaal in handen. Het grote verschil met veel 'gewone' echtparen is dat boerenechtparen het niet alleen eens moeten worden over het rol- en beslissingspatroon rondom huishouding en gezin, maar ook over dat ten aanzien van het bedrijf, oftewel ten aanzien van de werkrelatie. En anders dan 'gewone' echtparen hebben hun rolopvattingen ook betrekking op hun werkrelatie. Onnodig is het erop te wijzen hoe gecompliceerd dit de verhoudingen kan maken. In hoofdstuk 8 zal op een en ander nader worden teruggekomen.

7.4 Stresshantering bij boer en boerin

In de voorafgaande paragrafen van hoofdstuk 7 hebben wij ons in grote lijnen bezig gehouden met de relatie tussen bronnen van spanningen en problemen in de werkverhoudingen van boer en boerin en de consequenties hiervan voor het welbevinden.

In deze afsluitende paragraaf worden enkele resultaten besproken met betrekking tot 'stresshantering', oftewel de manier

waarop boeren en boerinnen met spanningen en problemen omgaan en deze trachten de baas te worden (zie hoofdstuk 2 voor de theorie, hoofdstuk 5.1.3 voor de onderzoeksvragen). Dit belangrijke maar complexe thema staat in deze studie enigszins op zichzelf.

Eerder (zie paragraaf 5.2.11) werd ingegaan op de conceptualisering en meting van stresshantering. Wij zullen dit hier kort herhalen. Acht stresshanteringsstijlen werden onderscheiden, elk gemeten met één item uit de respectievelijke schalen van de Utrechtse Copinglijst (UCL). De stijlen die met deze enkelvoudige items werden gemeten zijn: palliatieve reactie, afwachten, sociale steun zoeken, actief aanpakken, depressief reactiepatroon, vermijden, expressie van emoties/boosheid, geruststellende gedachten of troostende gedachten zoeken. Op een 4-punts schaal gaven respondenten aan hoe vaak ze in het algemeen bij problemen in de bedrijfssfeer én (afzonderlijk) in de gezinssfeer elk van deze gedragsstijlen kozen.

Hieronder bespreken wij eerst verschillen in stresshantering van boer en boerin in bedrijf en gezin. Daarna wordt stresshantering in verband gebracht met de gezondheid en enkele persoonskenmerken. Vanwege het exploratieve karakter van de data, zal op de bevindingen geen afzonderlijke discussie volgen. Wel zal bij de bespreking waar mogelijk gespeculeerd worden over verklaringen en zullen de bevindingen geplaatst worden in de bestaande literatuur. Het geheel wordt afgesloten met een samenvatting.

7.4.1 Stresshantering in bedrijf en gezin

Correlatiepatroon

Om te beginnen worden in bijlage 7.6 en 7.7 de correlaties tussen stresshanteringsstijlen ten aanzien van bedrijfs- en gezinsproblemen gepresenteerd. Uit deze matrices valt het volgende op:

- 'Actief aanpakken' van problemen vertoont vrijwel *geen* of alleen een negatieve samenhang met andere gedragsstijlen. Gegevens uit ander onderzoek (zie Schreurs et al., 1988) komen hiermee in grote lijnen overeen.
- Bij de boer vertoont 'sociale steun zoeken' *alleen* een samenhang met 'geruststellende gedachten zoeken' terwijl bij de boerin met alle stijlen (met uitzondering van 'afwachten' en zoals gezegd

'actief aanpakken') een consistent positieve samenhang bestaat.
- 'Afwachten' vertoont alleen een samenhang met 'vermijden van het probeem' en - iets minder duidelijk - ook met een 'depressief reactiepatroon'.
- Het patroon in de correlaties wijkt in het algemeen nogal af bevindingen uit ander onderzoek, met uitzondering van de duidelijke samenhang tussen 'depressief reactiepatroon' en 'uiten van emoties/boosheid'.

Rangorde in stresshanteringsstijlen

In tabel 7.8 worden de gemiddelden gepresenteerd van de stresshanteringsstijlen bij bedrijfs- en gezinsproblemen.

Tabel 7.8 Stresshanteringsstijlen van man en vrouw op terrein van bedrijfs- en gezinsproblemen. Gemiddelden, rangorden, paarsgewijze t-toets

	Bedrijf		Gezin		
	gem	sd	gem	sd	t-waarde df = 165
Man					
Palliatief reactiepatroon	1.53(6)	.57	1.63(6)	.60	-1.86
Afwachten	1.88(2)	.77	1.93(2)	.68	-0.78
Steun zoeken	1.85(4)	.74	1.64(5)	.73	3.30***
Probleem actief aanpakken	3.25(1)	.71	3.13(1)	.80	1.87
Depressief reactiepatroon	1.32(8)	.61	1.21(8)	.47	2.37*
Probleem vermijden	1.49(7)	.65	1.55(7)	.66	-1.09
Expressie emoties	1.86(3)	.67	1.79(3)	.60	1.87
Geruststellende gedachten	1.72(5)	.75	1.75(4)	.73	-0.54
Vrouw					
Palliatief reactiepatroon	1.64(6)	.70	1.83(6)	.78	-3.29***
Afwachten	1.99(3)	.85	1.85(5)	.76	1.99*
Steun zoeken	1.86(4)	.86	1.86(4)	.81	0.09
Probleem actief aanpakken	3.16(1)	.83	3.17(1)	.87	-0.20
Depressief reactiepatroon	1.35(8)	.60	1.47(8)	.66	-2.78**
Probleem vermijden	1.57(7)	.75	1.70(7)	.88	-2.60**
Expressie emoties	1.80(5)	.69	1.92(3)	.71	-2.89**
Geruststellende gedachten	2.08(2)	.84	2.13(2)	.86	-0.89

* = p ≤.05 ** = p ≤.01 *** = p ≤.001

Voordat wij op de vergelijking bedrijf-gezin en man-vrouw meer specifiek ingaan, bespreken wij de rangorde in de stresshan-

teringsstijlen (de nummering tussen haakjes in tabel 7.8).
De tabel laat zien dat:
- het actief aanpakken van het probleem veruit het meest wordt gekozen;
- een depressief reactiepatroon relatief het minst vóórkomt.

Het gehele patroon in de rangorde van de gedragsstijlen sluit - wat de *boerin* betreft - aan bij ander onderzoek (zie hiervoor Schreurs et al., 1988). Wat de *boer* betreft wijkt het patroon vooral af ten aanzien van het gebruik van 'geruststellende gedachten zoeken': deze stijl wordt door hem gemiddeld duidelijk *minder* gebezigd. Voorts valt op dat zowel boer als boerin, met uitzondering van 'actief aanpakken', vergeleken met andere populaties die door Schreurs et al. (1988) worden vermeld, gemiddeld *lager* scoren op diverse gedragsstijlen (dus ook bijvoorbeeld op het zoeken van sociale steun). Het 'actief aanpakken' van het probleem lijken zij echter juist duidelijk *meer* te gebruiken (21). Het is verleidelijk om de gevonden verschillen toe te schrijven aan de specifieke situatie waarin boer en boerin, vergeleken met veel anderen, zitten: het 'eigen baas zijn', het meer op elkaar aangewezen zijn voor steun, en dergelijke. In hoofdstuk 8 komen wij op de implicaties hiervan voor de praktijk nader terug.

Vergelijking stresshantering bedrijf-gezin
Is nu de stresshanteringsstijl afhankelijk van het terrein waarop het probleem zich voordoet: bedrijf of gezin? Voor de beantwoording van deze vraag werd een paarsgewijze t-toets uitgevoerd voor vergelijking van de gemiddelden op de stijlen binnen de groep boeren en boerinnen. De resultaten staan in de hierboven gepresenteerde tabel 7.8. Inspectie van deze tabel levert op dat wij de gestelde vraag niet zonder meer bevestigend kunnen beantwoorden. Slechts een deel van de stijlen geeft verschillen te zien tussen bedrijf en gezin, bij de boer minder dan bij de boerin.

Bij de *boer* blijkt dat wanneer problemen zich voordoen in het bedrijf, hij eerder geneigd is steun te zoeken en een depressief reactiepatroon te ontwikkelen dan wanneer problemen zich in het gezin voordoen. De *boerin* gebruikt daarentegen, juist als zich gezinsproblemen voordoen, vaker bepaalde gedragsstijlen dan bij bedrijfsproblemen: zij neigt vaker tot een palliatief en depressief reactiepatroon, rapporteert meer vermijdingsgedrag, en is eerder

geneigd boosheid te uiten. Wellicht hangen deze verschillen samen met het dominante werkgebied van boer en boerin: voor de boer het bedrijf, voor de boerin het gezin.

Vergelijking stresshantering boer-boerin

In tabel 7.9 bekijken wij op basis van een paarsgewijze t-toets in hoeverre boer en boerin verschillen in gehanteerde gedragsstijlen.

Wat terstond opvalt is dat de *boerin* de meeste gedragsstijlen gemiddeld vaker gebruikt dan de boer, zowel bij bedrijfs- als bij gezinsproblemen. Hiervan is evenwel slechts een deel significant. Op welke hanteringsstijlen liggen nu de verschillen? Bij *bedrijfsproblemen* is de vrouw meer dan de man geneigd troostende gedachten te zoeken (22). Bij *gezinsproblemen* heeft zij meer de neiging dan de man te reageren met een palliatief en depressief reactiepatroon, zoekt zij vaker sociale steun, vertoont zij meer vermijdingsgedrag en neigt zij meer tot geruststellende gedachten.

Tabel 7.9 Resultaten paarsgewijze t-toets voor verschil in stresshanteringsstijlen tussen man en vrouw

	Mannen		Vrouwen		
	gem	sd	gem	sd	t-waarde
Bedrijfsproblemen					
Palliatief reactiepatroon	1.53	.57	1.64	.70	-1.68
Afwachten	1.87	.77	1.99	.85	-1.36
Steun zoeken	1.85	.74	1.86	.86	-0.08
Probleem actief aanpakken	3.25	.71	3.16	.83	1.08
Depressief reactiepatroon	1.32	.61	1.35	.60	-0.47
Probleem vermijden	1.49	.65	1.57	.75	-0.94
Expressie emoties	1.86	.67	1.80	.69	0.91
Geruststellende gedachten	1.72	.75	2.08	.84	-4.68***
Gezinsproblemen					
Palliatief reactiepatroon	1.63	.60	1.83	.78	-2.88**
Afwachten	1.93	.69	1.85	.76	1.03
Steun zoeken	1.64	.73	1.86	.81	-2.97**
Probleem actief aanpakken	3.13	.80	3.17	.87	-0.47
Depressief reactiepatroon	1.21	.47	1.47	.65	-4.15***
Probleem vermijden	1.55	.66	1.71	.88	-2.04*
Expressie emoties	1.79	.60	1.92	.71	-1.73
Geruststellende gedachten	1.75	.73	2.13	.86	-4.27***

* = p ≤.05 ** = p ≤.01 *** = p ≤.001

In grote lijnen komen de hier geschetste verschillen overeen met ander onderzoek naar sekseverschillen op dit gebied (o.a. Brandjes, 1986; Schreurs et al., 1988). Evenwel, anders dan de vrouwen in dat onderzoek - die doorgaans minder geneigd zijn een actieve aanpak te kiezen dan mannen - maken de boerinnen uit onze studie *niet* minder gebruik van een actieve aanpak dan de boeren. Voor ons zijn bovendien nog enkele studies interessant waarin de wijze van stresshantering op verschillende levensgebieden werden vergeleken, hoewel stresshantering op een andere wijze werd vastgesteld. Folkman en Lazarus (1980) vermelden in hun onderzoek geen verschil tussen mannen en vrouwen in het omgaan met problemen in de thuissituatie, terwijl door mannen in de werksituatie een meer probleemgerichte stresshanteringsstijl werden gebruikt. Pearlin en Schooler (1978) vergeleken onder meer de wijzen van stresshantering op verschillende gebieden (huwelijk, gezin, baan, financiën). Zij constateerden dat vrouwen meer dan mannen gebruik maken van 'selective ignoring', vergelijkbaar met vermijdingsgedrag, een stijl van stresshantering die juist bij huwelijks- en gezinsproblemen niet effectief bleek te zijn in termen van psychisch welbevinden. Effectiviteit van stresshantering in termen van lichamelijke gezondheid, is het onderwerp van de volgende paragraaf.

7.4.2 Stresshantering en lichamelijke gezondheid

Algemeen wordt aangenomen dat bepaalde wijzen van stresshantering op korte termijn effectief kunnen zijn (spanningreductie bijvoorbeeld door vermijdingsgedrag), maar dat deze op de langere termijn toch schadelijk kunnen blijken als het probleem niet opgelost wordt. Echter, onderzoek naar stresshantering in relatie tot gezondheid is ingewikkeld. Om uitspraken te kunnen doen over deze relatie dient ook de aard van de situatie en de subjectieve interpretatie ervan betrokken te worden in de analyse, en is ook langere termijn informatie nodig. Aan geen van deze voorwaarden voldoet ons onderzoek. Wij beschikken slechts over algemene informatie over gedragsstijlen van boer en boerin bij bedrijfs- en gezinsproblemen. Niettemin is het interessant te bezien of er enige samenhang is tussen stresshantering en gezondheid in onze

steekproef.

Met behulp van een groepsgewijze t-toets analyse werden hiertoe de gedragsstijlen vergeleken tussen de groep die één of meer 'regelmatige lichamelijke klachten' had gerapporteerd en de groep die geen enkele klacht had gerapporteerd (ook geen incidentele lichamelijke klachten). De resultaten zijn weergegeven in Bijlage 7.8 en 7.9. De tabel in genoemde bijlagen laten zien dat, bij zowel boer als boerin, degenen met lichamelijke aandoeningen op de meeste gedragsstijlen hoger scoorden dan degenen zonder aandoeningen. Wanneer wij ons beperken tot de meest consistente bevindingen, zijn de verschillen alleen significant waar men neigt naar een 'depressief reactiepatroon' en het 'uiten van boosheid', en bij de boer tevens 'afwachten'. Consistent is ook dat bij 'actief aanpakken' van de problemen en (alleen bij de boer) het 'zoeken van sociale steun' de verschillen tussen beide groepen het geringst zijn.

Bij de interpretatie van deze bevindingen stuiten wij op het 'kip en ei probleem': vertonen mensen met een slechtere gezondheid eerder bepaalde wijzen van stresshantering, of heeft een bepaalde wijze van stresshantering gezondheidsschade tot gevolg. In ieder geval worden deze verschillen ook in de literatuur gesignaleerd (zie Schreurs et al., 1988).

7.4.3 Stresshantering en persoonskenmerken

De wijze van stresshantering hangt mede af van de inschatting van de beschikbaarheid van 'resources', zoals in hoofdstuk 2 werd duidelijk gemaakt. Een belangrijke persoonlijke 'resource' is zelfevaluatie, in ons onderzoek het gevoel van eigenwaarde. Een andere persoonlijke 'resource' is het hebben van vaardigheden, zoals kennis. Opleidingsniveau kan als een indicator hiervoor worden beschouwd.

Beide persoonskenmerken werden gecorreleerd met de stresshanteringsstijlen (zie Bijlage 7.10). De bevindingen zijn niet erg consistent binnen en tussen de groep boeren en boerinnen. Wel is duidelijk dat de verbanden bij de boer het sterkst zijn. Wij noemen de meest consistente bevindingen.

Bij de *boer* is vooral consistent het beeld dat naarmate men

een hoger gevoel van eigenwaarde heeft en hoger opgeleid is, men eerder geneigd is het probleem actief aan te pakken en minder vervalt in een depressief reactiepatroon of een afwachtende houding. Met het zoeken van sociale steun wordt voorts duidelijk geen verband gevonden. Bij de *boerin* is alleen de bevinding consistent dat degene met een hoog gevoel van eigenwaarde minder neigt naar een depressief reactiepatroon en het uiten van boosheid.

De conclusie uit het geheel lijkt gerechtvaardigd dat vooral het gevoel van eigenwaarde, en in mindere mate ook het opleidingsniveau belangrijk zijn, merkwaardigerwijze echter vooral bij de boer. Interessant is dat gevoel van eigenwaarde bij de boer, maar niet bij de boerin gerelateerd is aan een probleem oplossende gedragsstijl, hetgeen erop duidt dat dit persoonskenmerk voor de boer een andere betekenis heeft dan voor de boerin. Hetzelfde geldt voor het opleidingsniveau: deze is bij de boer wel gerelateerd aan een probleemoplossende gedragsstijl, bij de boerin niet. Tevens is het vermeldenswaard dat het gevoel van eigenwaarde een positieve samenhang vertoont met het opleidingsniveau, hoewel vooral bij de boer: de correlatie is bij de boer .23 ($p < .01$) en bij de boerin .15 ($p < .05$).

7.4.5 Samenvatting stresshantering

De bevindingen met betrekking tot stresshantering van boer en boerin kunnen met enig voorbehoud als volgt worden samengevat.

Bij moeilijkheden en problemen wordt in het algemeen naar een actieve oplossing van het probleem gezocht. Het minst vervalt men in een depressief reactiepatroon. Vergeleken met de boerin en met andere populaties is het opvallend dat de boer weinig gebruik maakt van 'troostende gedachten zoeken'.

In het algemeen maken boeren en boerinnen vergeleken met niet-agrarische onderzoekspopulaties minder gebruik van de diverse stresshanteringsstijlen. Echter het lijkt erop dat zij juist meer dan anderen het probleem actief aanpakken.

Hoewel de gedragsstijlen een zekere terreingebondenheid laten zien, geldt dit sterker bij de boerin dan bij de boer. In haar geval worden de diverse gedragsstijlen meer bij gezinsproblemen dan bij bedrijfsproblemen gehanteerd. Ten aanzien van het 'aanpakken van

het probleem' laten boer en boerin weinig verschil zien. Dit laatste is in strijd met wat meestal vermeld wordt in de literatuur. Een actieve aanpak van de problemen vinden wij vooral bij boeren met een hoog gevoel van eigenwaarde en een hogere opleiding. Bij de boerin wordt dit niet gevonden.

Lichamelijke aandoeningen worden vooral gerapporteerd door degenen met een depressief reactiepatroon en degenen die geneigd zijn te reageren met het uiten van boosheid.

8. SLOTBESCHOUWING

Deze studie had als doel inzicht te verschaffen in de werkverhoudingen en het welbevinden van boer en boerin. Het boerenbedrijf heeft sinds de jaren zestig een ontwikkeling doorgemaakt van een klein sociaal werkverband naar een werkverband van veelal niet meer dan één of twee mensen: op veel bedrijven is de boer de enige mannelijke vaste arbeidskracht die vaak alleen kan terugvallen op zijn vrouw voor hulp en steun. De boerin is onmisbaar geworden voor het voortbestaan van het boerenbedrijf. Hoewel haar inbreng sterk kan variëren omvat deze soms meer dan 30 of 40 uur per week.

De vraag rees hoe deze bedrijfsdeelname van de boerin uitwerkt op het welbevinden van boer en boerin. Met het onderhavige onderzoek hebben wij vanuit een psychologische invalshoek licht geworpen op deze problematiek.

Op basis van stresstheoretische inzichten, rekening houdend met de specifieke situatie op het boerenbedrijf, werd een model opgesteld voor de verklaring van de samenhang tussen de bedrijfsrol van de boerin, de hieruit voortvloeiende rolproblemen en de financiële en sociale context enerzijds en het ervaren van gezondheidsklachten van boer en boerin anderzijds. Tevens werd aan het rolpatroon en de rolopvattingen in relatie tot het welbevinden, alsmede aan algemene wijzen van stresshantering van boer en boerin aandacht besteed. Het onderzoek vond plaats onder 166 boerenechtparen afkomstig uit de melkveehouderij.

In dit hoofdstuk kijken wij terug op onze studie. Om te beginnen worden de bevindingen geïntegreerd in een algemene beschouwing over de inzichten die de studie als geheel heeft opgeleverd. Welk beeld komt hieruit naar voren, welke conclusies kunnen worden getrokken? De onderzoeksuitkomsten zijn tot stand gekomen door te kiezen voor een bepaalde benadering en methode van analyse van de gegevens. Een evaluatie hiervan is aan het einde van deze studie op zijn plaats. De studie sluit aan bij een duidelijke behoefte vanuit de praktijk. Een terugkoppeling naar die praktijk aan het einde van dit hoofdstuk ligt voor de hand. Algemene aandachtspunten worden geformuleerd waarmee bij de beleidsvoering rekening gehouden kan worden.

8.1 Werkverhoudingen en welbevinden op het boerenbedrijf

De meeste mensen in onze samenleving voorzien in hun levensonderhoud en dat van hun gezin door het uitoefenen van een beroep. Het verrichten van beroepsarbeid heeft daarnaast ook psychologische neveneffecten. Ondanks de vele spanningen die werken met zich mee kan brengen, geeft het structuur aan het leven, een doel, een bevestiging van de eigen identiteit, een maatschappelijke status en mogelijkheden ter bevrediging van individuele en sociale behoeften.

Wenden wij ons vanuit dit algemene uitgangspunt naar het boerenberoep. Op een boerenbedrijf is de boer, het bedrijfs- hoofd degene die een beroep uitoefent. Daarnaast wordt arbeid geleverd door gezinsleden. In veel gevallen is dit tegenwoordig de echtgenote van de boer, zeker in een bepaalde fase van de gezinscyclus. Zij draagt met haar arbeid bij aan een gemeenschappelijk doel: voorzien in het levensonderhoud en het werken aan het voortbestaan van het bedrijf. Haar arbeid kan hierbij uiteenlopen in omvang en aard, van zuiver administratieve taken tot concrete participatie in het bedrijf. Hoewel zij aangeduid wordt als 'boerin', is aan haar arbeid niet een beroepsstatus gekoppeld. Evenals bij andere gehuwde vrouwen het geval is, rust op haar grotendeels de zorg voor huishouding en gezin.

Met deze beschrijving is een belangrijk kenmerk van de werkverhoudingen van boer en boerin gegeven: het verschil in positie van beiden op het bedrijf, en het feit dat zij als werkpartners tevens een huwelijksrelatie hebben. Deze verwevenheid van werk- en privésfeer - die nog eens versterkt wordt door de ruimtelijke en financiële verwevenheid - is in de meeste andere werksituaties ongewoon. Bovendien zijn boer en boerin veelal elkaars *enige* 'collega' in de dagelijkse werksituatie, hetgeen eveneens afwijkt van de situatie elders. De genoemde kenmerken van de werksituatie van boer en boerin zullen op grond van stresstheoretische overwegingen mede de interpretatie of 'appraisal' van de eigen situatie beïnvloeden, en daarmee de effecten op het welbevinden en de gezondheid mede bepalen.

Laten wij nu op basis van dit kader, ingaan op de betekenis van de bedrijfsparticipatie van de boerin en andere aspecten van de

onderlinge werkverhoudingen van boer en boerin voor beider welbevinden en op de manier waarop beiden omgaan met hun problemen.

8.1.1 De boerin

Deelname voor de boerin aan het bedrijfswerk is in een bepaald opzicht vergelijkbaar met het uitoefenen van een beroepsrol zoals die van buitenshuis werkende vrouwen, wanneer wij de effecten ervan op het welbevinden beschouwen. Anders dan het min of meer teruggeworpen zijn op de huisvrouwenrol, biedt bedrijfsparticipatie de boerin de mogelijkheid zich te ontplooien. Het betekent samen met de man werken aan een gemeenschappelijk doel, een bijdrage leveren aan het voortbestaan van het bedrijf, het zich nuttig maken in werk dat interessanter is dan huishoudelijk werk. Ons onderzoek laat dan ook zien dat naarmate boerinnen een duidelijker aandeel hebben in het bedrijf, zij zich meer met deze rol identificeren en een hoger gevoel van eigenwaarde aangeven. Vooral voor boerinnen die egalitaire rolopvattingen hebben, is het gefrustreerd worden in het realiseren van deze opvattingen schadelijk voor het gevoel van eigenwaarde. Tot zoverre sluit dit beeld aan bij bevindingen ten aanzien van de buitenshuis werkende gehuwde vrouw (zie voor een recent overzicht Repetti, Matthews, Waldron, 1989).

Omdat boerinnen ook verantwoordelijk zijn voor huishoudelijke en gezinstaken, betekent bedrijfsparticipatie een accumulatie van rollen. Dit uit zich inderdaad ook in een - weliswaar bescheiden - verhoogde ervaring van werkdruk. Toch heeft de werkdruk of roloverlading als geheel op zichzelf geen duidelijk negatief effect op het welbevinden. Met andere woorden, de boerin weet deze goed te hanteren. Wel ontstaan problemen wanneer deze roldruk conflictgevoelens met zich meebrengt. Het gevoel tekort te schieten ten opzichte van diverse rolverplichtingen, hetgeen zich uit in gezondheidsklachten. In deze gevoelens spelen eigen rolopvattingen mee. Evenmin als de genoemde werkdruk zijn deze gevoelens duidelijk toe te schrijven aan de bedrijfsrol op zichzelf. Het is niet ondenkbaar dat de rolproblemen veeleer zijn gekoppeld aan de moederrol van de boerin, een gedachte die aansluit bij de literatuur over buitenshuis werkende vrouwen met gezinsverantwoordelijkheid (zie o.a. Barnett en Baruch, 1986).

Op een eigen bedrijf speelt de financiële context steeds op de achtergrond mee. Financiële problemen verhogen de werkdruk voor de boerin, en verhogen ook het ervaren van gezondheidsklachten. Toch moet het effect van deze factor gerelativeerd worden. Ook al geven boer en boerin geen verschil in de waargenomen financiële situatie te zien, voor de boerin hebben financiële problemen een minder sterk effect dan voor de boer. Voor de boerin is de interpersoonlijke sfeer waarin zij werkt veel meer van belang. Hiervoor werden ook in de agrarische stressliteratuur aanwijzingen gevonden (Keating, 1987; Walker et al., 1987).

Deze sociale context is voor de boerin voornamelijk de man. Een steunende man verzwakt niet alleen de negatieve effecten van financiële problemen. Belangrijker nog is dat de boerin die zich gesteund weet door haar man - erkenning en waardering krijgt - een duidelijk hoger gevoel van eigenwaarde en algeheel welbevinden ervaart dan zij voor wie dit minder geldt. Opvallend is dat dergelijke afhankelijkheid van de steun van de man er niet minder is voor de boerin die meewerkt in het bedrijf dan voor haar die niet meewerkt in het bedrijf. Op het eerste gezicht sluit deze bevinding aan bij wat onderzoeksliteratuur met betrekking tot vrouwen in het algemeen laat zien. Vrouwen tonen een sterkere afhankelijkheid van (intieme) interpersoonlijke relaties voor de zelfevaluatie en het algeheel welbevinden dan mannen (zie o.a. Bardwick, 1971; Miller, 1986). Een steunende echtgenoot - in emotionele zin - is een voorbeeld hiervan (zie o.a. Vanfossen, 1981, 1986; Aneshensel, 1986) (zie in dit verband ook hoofdstuk 2.6.4). Een dergelijke verklaring in termen van typisch vrouwelijke psychologische behoeften is ons inziens slechts een deel van de verklaring. Een ander deel van de verklaring moet gezocht worden in de specifieke sociale situatie en positie van de boerin op het gezinsbedrijf. Enerzijds is daar het feit dat zij - zoals reeds herhaaldelijk werd vermeld - voor steun, waardering en erkenning *in haar werk*, in tegenstelling tot veel andere werkenden in de samenleving, vrijwel volledig afhankelijk is van één persoon, de boer, met wie zij tevens een intieme relatie heeft. Het is de boer die op de hoogte is of kan zijn van haar inbreng; hij is degene die haar kan bevestigen en waarderen. Haar inbreng serieus nemen door haar ook te betrekken in beslissingen is bijvoorbeeld een uiting hiervan, zoals ons onderzoek laat zien. Indien hij in zijn steunende rol in

gebreke blijft, maakt dit de situatie voor de boerin extra problematisch. Daar komt bij dat maatschappelijke erkenning van haar rol op het bedrijf - in de vorm van een eigen beroepsstatus - nog niet goed geregeld is. Op grond hiervan valt te verwachten dat goede regelingen die recht doen aan haar bijdrage aan het bedrijfswerk, het (in ons onderzoek beperkte) gevoel van eigenwaarde dat de boerin ontleent aan de bedrijfsparticipatie, zal versterken. Of de afhankelijkheid van steun van de man hierdoor ook minder wordt, valt echter nog te bezien.

Een extra punt van aandacht bij dit alles zijn de rolopvattingen van boerinnen. Wij hebben gezien dat de boerinnen meer 'egalitaire' rolopvattingen aanhangen dan de boeren. De bevinding dat dit vooral voor jongere en hoger opgeleide boerinnen geldt, maakt duidelijk dat deze verschuiving in opvattingen zal doorzetten. Omdat dit voor jongere en hoger opgeleide mannen veel minder geldt, kan hierdoor de kans op spanningen toenemen. Uit onderzoek onder niet-agrarische echtparen blijkt dat ongelijkheid tussen man en vrouw vooral voor de vrouw gepaard gaat met stressverschijnselen. Dit blijkt des te sterker te gelden voor vrouwen met egalitaire rolopvattingen (Buunk en Van Yperen, 1990). Het is heel wel mogelijk dat hetzelfde mechanisme, dat wil zeggen dat degenen met meer egalitaire rolopvattingen zich meer vergelijken met de eigen man, zich ook voor gaat doen onder boerinnen.

8.1.2 De boer

Boer zijn is een beroep. Dat wil zeggen hieraan ontleent het bedrijfshoofd zijn status en maatschappelijke aanzien. Maar ook: hierin moet hij zich als man en hoofd van het gezin waarmaken. Hij identificeert zich met de rol van kostwinner, op hem rust de hoofdverantwoordelijkheid van het zorgen voor voldoende inkomen voor het gezin, zonder dat het gezinsleven er onder lijdt. Faalt hij hierin, dan wordt niet alleen de bestaanszekerheid bedreigt, maar zal hij dit tevens ervaren als een falen als bedrijfshoofd. Dit verklaart waarom van financiële problemen voor de boer de grootste bedreiging uitgaat, ook al ligt de oorzaak van de problemen voor een deel buiten zijn controle, bijvoorbeeld in beperkende overheidsmaatregelen.

Dit gevoel te falen wordt nog eens versterkt als de boerin in die situatie meer dan alleen een steunende rol vervult naast haar huishoudelijke en gezinstaken, namelijk door een substantieel aandeel te leveren aan het bedrijfswerk. Als de boerin in een dergelijke situatie bovendien ook in figuurlijke zin op het terrein van de boer komt omdat zij zich sterk identificeert met haar bedrijfsrol, verhoogt dit de gevoelens van bedreiging bij de man. Hij wordt aangetast in zijn functie van bedrijfshoofd en in zijn autonomie. Toename in stressklachten is het gevolg.

Steun van de vrouw in de vorm van concrete bedrijfsparticipatie lijkt voor de man dus slechts tot op zekere hoogte acceptabel. Belangrijker is voor hem dat zij hem emotionele steun verleent, hem erkent en bevestigt in zijn positie van bedrijfshoofd, in datgene waarop hij maatschappelijk wordt beoordeeld. Dergelijke steun voedt zijn gevoel van eigenwaarde. En de bevindingen wijzen uit dat anders dan bij de boerin, gevoel van eigenwaarde bij de boer meer gekoppeld lijkt te zijn aan competentiegevoelens, en *via* deze zelfbepaling moet het positieve effect op zijn welbevinden worden gezien. Dit blijkt onder meer uit het gegeven dat het gevoel van eigenwaarde niet bij de boerin maar wel bij de boer samenhangt met een actieve aanpak van problemen (als stresshanteringsstijl). Dat gevoel van eigenwaarde bij de boer meer gekoppeld is aan competentie dan bij de boerin sluit overigens aan bij bevindingen uit de algemene literatuur (b.v. Hollender, 1972).

De gedachte dat een substantiële inbreng van de boerin in het bedrijf voor de boer niet zonder meer een ideale basis is, wordt ook op een andere manier bevestigd door onze bevindingen. Enerzijds hangt de boer meer dan de boerin de opvatting aan dat rolgebieden van boer en boerin gescheiden behoren te zijn. Anderzijds rapporteert hij weinig verschil tussen eigen rolopvattingen en die van zijn vrouw, hetgeen wellicht wijst op een ontkenning van bestaande conflicten op dit gebied. Terwijl de boer dus voor hulp vooral van zijn vrouw afhankelijk is, en hij haar hulp als hij het werk niet aankan extra nodig heeft, verhoogt dit eerder de druk in plaats van dat dit de druk vermindert. Het lijkt er dus op dat zijn eigen beroepsopvattingen het profiteren van substantiële hulp van zijn vrouw in de weg staat en van een sterk gemotiveerde boerin lijkt voor hem eerder een bedreiging uit te gaan dan een positief effect.

8.1.3 Algemene conclusies

Hoewel het op een boerenbedrijf in het algemeen plezierig werken kan zijn - het 'eigen baas zijn', de vrijheid in doen en laten, het buitenleven, en dergelijke - zijn er in de onderlinge werkverhoudingen van boer en boerin potentiële bronnen van conflict en spanningen aanwezig die negatief uitwerken voor beider welbevinden. Onze studie levert op dit gebied de volgende algemene conclusies op:

1. Voor de boerin geldt dat wanneer zij een duidelijke inbreng in het bedrijf heeft - zowel in de vorm van meewerken als in de vorm van meebeslissen - dit een positief effect heeft. Bij de boer ligt dit effect van de bedrijfsparticipatie van de vrouw onduidelijker en lijkt afhankelijk te zijn van zijn beroepsopvattingen.
2. Voor de boerin liggen bronnen van spanning primair in de interpersoonlijke sfeer, voor de boer primair op het financiële terrein.
3. De discrepantie tussen rolopvattingen van boer en boerin kan de spanningen in de werkverhoudingen tussen beiden doen toenemen.
4. Deze drie punten gekoppeld aan de grote financiële kwetsbaarheid (veel vreemd kapitaal) van het bedrijf, ontwikkelingen in de sector waarbij zich crisis op crisis stapelt, het toenemende isolement in de werksituatie, de sterke onderlinge afhankelijkheid van boer en boerin, maken het huidige gezinsbedrijf in de landbouw tot een kwetsbaar werkverband.

Voorts zijn uit de bevindingen enkele aanvullende conclusies te trekken:

5. De effecten van werkdruk of roloverlading kunnen niet los gezien worden van de financiële context, die cruciaal is op een boerenbedrijf.
6. Steun van de partner werkt vooral positief uit wanneer dit gedefinieerd is als een emotionele betrokkenheid op elkaar, als een gevoel bevestigd en gewaardeerd te worden. De steundimensie van hulpbereidheid is een uiting hiervan, geen afzonderlijke vorm. Als zodanig werkt deze steun niet beschermend waar het gaat om rolproblemen maar wel waar het gaat om zaken waar beiden voor hun bestaan afhankelijk van zijn: de financiële situatie.

7. De ervaren steun van de partner alsmede het gevoel van eigenwaarde hebben voor boer en boerin niet helemaal dezelfde betekenis.
8. Zowel de koppeling van de diversiteit in stijlen van stresshantering aan het terrein waarop de primaire verantwoordelijkheid van boer en boerin ligt (bedrijf respectievelijk gezin) als de bevinding dat boerenechtparen bepaalde stijlen van stresshantering minder gebruiken dan andere groeperingen bevestigen de transactionele definitie van stresshantering (Lazarus).

8.2 Evaluatie onderzoeksbenadering

Voor de beantwoording van de onderzoeksvragen hebben wij een specifieke aanpak gebruikt: wij werkten vanuit een stressoptiek, de gegevens werden door middel van gestructureerde vragenlijsten verzameld, een bepaalde steekproef werd gekozen. In deze paragraaf zullen enkele evaluatieve opmerkingen over deze thema's de revue passeren.

Voor ons onderzoek naar werkverhoudingen in relatie tot het welbevinden van boer en boerin werd een stresstheoretische optiek gekozen. Uitgangspunt is dat stress betrekking heeft een verstoorde wisselwerking tussen persoon en omgeving. In die wisselwerking speelt de subjectieve beleving een centrale rol. Dat wil zeggen: de manier waarop de persoon de situatie en zijn eigen vaardigheden met betrekking tot die situatie interpreteert, is bepalend voor het welbevinden en de gezondheid.

In een benadering van stress in werksituaties, de zogenaamde Michiganbenadering, vinden wij dit op een bepaalde manier uitgewerkt. Specifieke sociale (rolgerelateerde, relationele) en persoonlijke factoren worden verbonden in relatie tot het effect op het welbevinden.

Vanuit deze stressoptiek en de onderscheiden elementen uit het Michiganmodel - zoals het onderscheid tussen de objectieve en subjectieve omgeving, de rol van persoonskenmerken en sociale steun - werd door ons een toetsbaar verklaringsmodel uitgewerkt voor de beantwoording van onze centrale vraag: wat betekent het meewerken van de boerin in het bedrijf voor haar eigen welbevinden en dat van haar man? De uitwerking hield in dat de relaties

tussen variabelen werden gespecificeerd overeenkomstig genoemde elementen uit de Michiganbenadering, alsmede dat een uitbreiding met twee contextblokken werd gemaakt die in het Michigan-raamwerk ontbraken: de financiële context en determinanten van de bedrijfsparticipatie van de boerin. Het resultaat is een eerste aanzet tot een 'gezinsbedrijf-stresstheorie', waarbij voor boer en boerin afzonderlijke modellen nodig zijn. Bewust laten wij hier de toevoeging 'in de landbouw' weg bij 'gezinsbedrijf-stresstheorie'. Immers, dit verklaringsmodel is niet alleen toepasbaar voor onderzoek naar spanningen en problemen op een boerenbedrijf. Het kan een bredere toepassing krijgen, namelijk voor bestudering van werkverhoudingen in elke particuliere onderneming waarbij de arbeid enkel geleverd wordt door het echtpaar, zoals het kleine winkelbedrijf.

Onze 'gezinsbedrijf-stresstheorie' moet evenwel nog verder worden uitgewerkt; ze is immers niet meer dan een aanzet. Zo dient bijvoorbeeld de conceptualisering van rolconflict in relatie tot roloverlading nader bekeken te worden. Voorts konden interactie-effecten niet als onderdeel van het bovengenoemde verklaringsmodel (met hoofdeffecten) worden geanalyseerd, maar moesten afzonderlijk worden bepaald. Evenwel, van het bestaan van interactie-effecten was slechts in beperkte mate sprake. Dit is enerzijds gunstig: het verhoogt de spaarzaamheid van onze theorie. Anderzijds maakt dit dat een aantal zaken niet voldoende opgehelderd is; hierbij denken wij vooral aan de houding en opvattingen van de boer ten opzichte van de bedrijfsparticipatie van de boerin. Verderop komen wij hierop terug.

In het licht van de stressoptiek heeft ons onderzoek een bevestiging opgeleverd van het belang van de subjectieve interpretatie van de situatie. Enkele voorbeelden. Roloverlading houdt bij de boerin nauwelijks verband met gezondheidsklachten maar veeleer het gevoel tekort te schieten ten opzichte van rolverplichtingen. Ervaren steun van de partner heeft een sterker effect op gezondheisklachten bij de boerin dan bij de boer, terwijl het omgekeerde geldt voor financiële problemen. Voorts wijst ons onderzoek op het belang van factoren die de interpretatie van de situatie beïnvloeden. Zo spelen persoonlijke rolopvattingen mee in de gevolgen die de bedrijfsrol voor de boerin heeft en spelen financiële problemen mee in de evaluatie van roloverlading bij boer

en boerin. Met het opstellen van onze verklaringsmodellen voor boer en boerin hebben wij enkele belangrijke effecten in kaart kunnen brengen.

Onze studie biedt enkele implicaties voor het algemene onderzoek rondom stress in werksituaties. Duidelijk is bijvoorbeeld dat indien men een goed beeld wil krijgen van factoren in de werksituatie die tot gezondheidsklachten leiden, een analyse van de situatie van belang is, waarbij de specifieke context van het werk betrokken dient te worden. Voorts is het raadzaam om in dergelijke analyses mannelijke en vrouwelijke werkenden niet als één groep te beschouwen. Immers, duidelijk is geworden dat man en vrouw hun werksituatie niet op dezelfde wijze interpreteren (zie ook Hartnett en Bradley, 1986). Dit hangt samen met hun verschil in positie en situatie, alsmede met specifieke man-vrouw verschillen. Wat dit eerste betreft: beroepsarbeid is voor mannen vanzelfsprekend in onze cultuur. Voor bestudering van gehuwde werkende vrouwen dienen ook de bepalende factoren voor het buitenshuis werken in de analyse te worden betrokken, zoals in ons onderzoek met betrekking tot de boerin gebeurde. Het Michiganmodel gaat teveel uit van de 'vanzelfsprekendheid' van beroepsarbeid, en is dus vooral gericht op de mannelijke beroepsbevolking. Het Michiganmodel heeft bovendien vooral heuristische waarde voor onderzoek in organisaties. Voor onderzoek in gezinsbedrijven is het, zoals duidelijk zal zijn, als zodanig te beperkt.

Het type onderzoek dat wij hebben verricht, en dat kenmerkend is voor het meeste onderzoek naar psychosociale stress in de werksituatie, is gericht op het vaststellen van (combinaties van) factoren die van invloed zijn op het welbevinden. Zo langzamerhand is duidelijk - wanneer wij het gehele veld van dit type stressonderzoek in werksituaties overzien - dat steeds weer andere stressoren belangrijk zijn, afhankelijk van de context. Hoe noodzakelijk deze inventarisatie ook is, het wordt steeds dringender de vraag te stellen welke mechanismen ten grondslag liggen aan het optreden of juist ontbreken van bepaalde effecten. Een verschuiving van de aandacht in de richting van het terrein van 'stresshantering' ('coping') dient zich aan. In toekomstig onderzoek zou aan stresshantering een geïntegreerde plaats in de analyse moeten worden gegeven. Dit vereist een meer kwalitatieve benadering, in aanvulling op de kwantitatieve vragenlijst-benadering. Dan is beter te

traceren waarom mensen wel of niet problemen en klachten krijgen: of het afhangt van persoonlijke 'resources' of van andere 'resources'. Onze bevindingen hebben reeds laten zien dat het mede van de situatie afhangt, van de mate waarin men geïnvolveerd is in bepaalde levensgebieden en van de mate van controle die men ervaart, welke stijlen boer en boerin vooral hanteren. Daarbij heeft ons onderzoek tevens laten zien hoe interessant en verhelderend het is zowel mannen als vrouwen in de analyse te betrekken.

Een aanvulling op de kwantitatieve aanpak met een meer kwalitatieve - diepte-interview - aanpak is ook gewenst waar het gaat om een beter inzicht in de rol van houdingen en opvattingen, zeker in het licht van de centrale vragen van ons onderzoek onder boeren en boerinnen. Zoals eerder aangegeven, is niet expliciet duidelijk geworden hoe de houding van de boer meespeelt in zijn evaluatie van de bedrijfsparticipatie van de boerin. Wellicht is hiervoor de vragenlijstmethode ongeschikt. Expliciet vragen naar deze houding heeft weinig zin, vanwege het probleem van sociale wenselijkheid. In toekomstig onderzoek verdient dit thema speciale aandacht.

Wij zijn primair uitgegaan van het rolconcept (rolgedrag, rolproblemen, (discrepantie tussen) rolopvattingen), ervan uitgaande dat de problemen van de boerin en de boer in de onderlinge werkverhoudingen vooral toe te schrijven zijn aan beider rollen. Duidelijk is echter ook geworden dat bepaalde man-vrouw verschillen (voortkomend uit bijvoorbeeld een verschil in socialisatie) in de verklaringen een rol kunnen spelen (zoals ten aanzien van de wijze van conflicthantering), alsmede factoren die te maken hebben met de psychologie van intieme relaties (bijvoorbeeld ten aanzien van de betekenis van de partnersteun). In toekomstig onderzoek dienen deze factoren zeker een plaats te krijgen.

Nog een opmerking over de steekproefkeuze. Ons onderzoek was toegespitst op situaties waarbij boer en boerin samenwerken, beperkt tot een bepaalde bedrijfstak en tot een afgebakende leeftijdsgroep. Situaties ook waarbij nog geen opvolger thuis vast meewerkt in het bedrijf. Naast man-vrouw werkverbanden, die meer en meer het karakter zullen krijgen van een maatschap, zijn er ook andere werkvormen mogelijk, zoals situaties waarbij de vrouw een baan buitenshuis heeft en de man alleen of met betaalde krachten werkt. De situatie waarbij de boerin een baan buitenshuis heeft,

wordt in ons onderzoek nauwelijks aangetroffen. Wel ambieert een op de acht vrouwen een werkkring buitenshuis. De bevinding dat jongere en hoger opgeleide boerinnen minder tevreden zijn met de rol van huisvrouw is in dit verband belangrijk. In het licht van de discussie rondom de vraag wat de 'ideale' arbeidsstructuur voor het boerenbedrijf is, zou een vergelijkende studie van de diverse werkvormen aan te bevelen zijn. De aanzet die door ons werd gegeven voor een 'gezinsbedrijf-stresstheorie' kan hierbij als basis dienen. Hierin zitten namelijk belangrijke elementen zoals de financiële context, de ervaren sociale steun, de rolopvattingen en rolproblemen. Onderzocht kan worden in hoeverre deze factoren anders worden geëvalueerd door boer en boerin in de verschillende werkverbanden. In hoeverre andere stijlen van omgaan met problemen prevaleren. En dergelijke. Dit kan het denken over en de verdere ontwikkeling van de theorie zeer ten goede komen.

Een algemene opmerking tot slot. Onze indruk is dat in de wetenschappelijk bestudering van het agrarische gezinsbedrijf de prioriteit tezeer ligt bij een economische, technische of structurele invalshoek. Bij een psychologische invalshoek is de subjectieve beleving en het individuele gedrag van de persoon voorwerp van studie. Ons onderzoek heeft laten zien hoe belangrijk aandacht voor deze factoren ook in het veld van de landbouw is. Uiteindelijk zijn het *mensen* die de agrarische produktie gaande moeten houden en zorg moeten dragen voor de instandhouding van het platteland. Het verdient dan ook aanbeveling dat de Landbouwuniversiteit in de toekomst de psychologie een belangrijkere plaats zal geven in haar onderzoeksactiviteiten. Aandacht voor inzicht in de 'menselijke factor', wanneer de toekomst van het gezinsbedrijf in de landbouw aan de orde is, is des te relevanter, nu ook voormalige oostbloklanden tot privatisering van de landbouw willen overgaan. Het gezinsbedrijf, zoals wij dit kennen, wordt hierbij als uitgangspunt voor ogen gehouden. Verontrustend is dat hierbij totaal uit het oog lijkt te worden verloren welke problemen het huidige gezinsbedrijf in het westen kenmerkt (1).

8.3 Aandachtspunten voor de praktijk

Niemand zal betwisten dat in zaken betreffende de onderlinge werkverhouding en de inrichting van de werksituatie, boer en boerin zelf verantwoordelijk zijn. Ons onderzoek beperkte zich tot die werkverbanden waarbij naast boer en boerin geen andere arbeidskrachten een regelmatige bijdrage leveren aan het bedrijfswerk. Wij hebben geconcludeerd dat een dergelijk werkverband in de tegenwoordige tijd extra kwetsbaar is. Zolang het gezinsbedrijf de dominante werkvorm in de landbouw is, zullen beleidsinstanties aan bepaalde zaken aandacht moeten besteden. Deze zaken liggen op het brede terrein van de optimalisering van 'coping resources' van boer en boerin. In het navolgende zal worden ingegaan op mogelijkheden hiertoe. De beschouwing is toegespitst op de volgende terreinen: de versterking van sociale netwerken, de verbetering van persoonlijke hulpmiddelen, en het optimaliseren van de dienstverlening en hulp aan boerengezinnen.

8.3.1 Versterking sociaal netwerk

Het werken op een boerenbedrijf is - afgezien van alle mogelijke technische verbeteringen - steeds eenzamer geworden. Deze ontwikkeling is niet van recente datum maar zal verder doorzetten in het licht van de afname van de agrarische beroepsbevolking, de vermindering van de aanloop op het bedrijf en de voortschrijdende ontvolking van het platteland. Dit isolement is, juist nu de boerenbevolking in toenemende mate het hoofd moet bieden aan externe factoren die de bestaanszekerheid ondermijnen, een punt dat extra aandacht verdient.

Zolang het bedrijf goed functioneert, boer en boerin goed functioneren en het werk goed aankunnen, er geen financiële zorgen zijn, de werkverhoudingen stabiel en naar ieders tevredenheid zijn, is er geen reden tot zorgen. In deze situatie kan het - zoals eerder vermeld - plezierig werken zijn op een boerderij. In deze situatie is er in principe voldoende ruimte om zich te blijven oriënteren op de buitenwereld, om compensatie te zoeken voor het relatieve isolement door sociale activiteiten buitenshuis.

Echter, juist bij slepende moeilijkheden of in crisis-situaties bestaat het gevaar van versterking van het isolement. De neiging om zich terug te trekken uit sociale contacten neemt als gevolg hiervan toe. Zeker neemt dit toe als men het gevoel van controle over de situatie verliest (zie ook Cary en Weston, 1978; Wright en Rosenblatt, 1987). In dit verband dient een bevinding uit het eerder genoemde onderzoek van Welles en Defares (1983) vermelding. Uit dit onderzoek bleek dat naarmate boeren somberder gestemd waren over de toekomst - een factor die sterk samenhing met financiële problemen - zij minder sociaal geïntegreerd waren (minder van huis, minder contact met buren, en dergelijke). Gesteld kan worden dat wanneer men zich sociaal terugtrekt, de mogelijkheden die het contact met anderen biedt om zaken in een ander perspectief te zien, om zaken te relativeren of om eigen denkbeelden te toetsen, onbenut blijven. En zo ontstaat de situatie dat "Those most in need of social support are often the least likely to receive it" (Cary en Weston, 1978). Ons onderzoek doet vermoeden dat de boerenbevolking in het algemeen minder dan anderen geneigd is hulp te zoeken bij problemen, en in plaats daarvan proberen hun problemen zelf op te lossen, iets waarvoor ook andere studies aanwijzingen geven (Linn en Husiani, 1987). Deze relatief sterke 'selfreliance' brengt de situatie met zich mee, en wellicht ook de specifieke ideologische waarden van de boerenbevolking (zie ook Weigel en Weigel, 1987).

In situaties waarbij zich grote moeilijkheden voordoen is de kwetsbaarheid des te groter omdat werk- en privésfeer zozeer verweven zijn en boer en boerin sterk afhankelijk zijn van elkaar voor steun, zoals uit onze studie is gebleken. Daarbij is de beperkte mogelijkheid tot het afstand nemen tot het bedrijf, zeker in werkplekgebonden bedrijfstakken als de melkveehouderij, een verzwarende factor.

Nagegaan dient te worden welke mogelijkheden in de bestaande structuur aanwezig zijn om het geschetste probleem te ondervangen. Wij denken hierbij aan mogelijkheden voor versterking van sociale netwerken en sociale verbanden op het platteland en onder de boerenbevolking in het bijzonder. Hierin is voor belangenorganisaties een rol weggelegd. Ook ligt een belangrijke verantwoordelijkheid bij de overheid, voor zover zij zich bezig houdt met plattelandsontwikkeling en voorzieningen ten plattelande.

Versterking van het sociale netwerk kan een belangrijke 'coping resource' vormen. Immers, er kan in moeilijke tijden een beschermende invloed van uit gaan en aldus een bron van steun vormen. En dit niet alleen voor advies, hulp of een gewillig oor bij individuele problemen. Ook daar waar het gaat om het hanteren van situaties die voor de hele sector problematisch zijn, zoals de huidige onzekerheden en andere ontwikkelingen die op het boerenbedrijf afkomen, kunnen dergelijke netwerken een steunende functie vervullen. Nagegaan moet worden wat er op dit gebied leeft bij de boerenbevolking, waar behoefte aan is. Bovendien moet worden bekeken hoe men degenen die de neiging hebben zich terug te trekken bij problemen, kan blijven bereiken. Hoe kan worden voorkómen dat ze zich niet verder isoleren?

Ons pleidooi voor een versterking van de gemeenschap zal zeker op weerstanden stuiten. Het is immers in strijd met de 'tijdgeest' waarin boeren - door economische en overlevingsmotieven gedreven - elkaar meer als concurrenten dan als collega's lijken te gaan zien.

8.3.2 Verbetering van persoonlijke hulpmiddelen

Het is voor zowel de boer als de boerin van belang dat zij de beschikking hebben over voldoende kennis en vaardigheden om hun werksituatie en de onderlinge werkverhoudingen bevredigend te kunnen regelen. Maar ook om in tijden van grote moeilijkheden - zowel op het gebied van de onderlinge relaties, als op het gebied van gezin en bedrijf - adequaat te kunnen reageren. Het gaat hierbij om informatie van diverse aard die boeren en boerinnen moeten kunnen benutten in hun situatie. Te denken valt onder meer aan:

- algemene kennis over oorzaken en gevolgen van het verschijnsel stress, hoe herkent men het verschijnsel, welke reactievormen treft men bij zich zelf aan;
- het vergroten van inzicht in eigen opvattingen en het ter discussie stellen ervan;
- wat men zoal kan doen om situaties beter te hanteren, waarbij de rol van de sociale omgeving als een niet te onderschatten factor moet worden benadrukt;

- inzicht in de factoren die in de samenwerking tussen man en vrouw belangrijk zijn: verschillen in behoeftes, opvattingen, reacties, hoe de onderlinge communicatie en wederzijds respect kunnen worden verbeterd, welke mogelijkheden er zijn om te komen tot een bevredigende onderlinge taakverdeling in de verschillende gezinsfasen.

Afhankelijk van de aard van de informatie kunnen verschillende vormen van kennisoverdracht worden gekozen. Wij denken hierbij vooral aan het aanbieden van cursussen voor het aanleren van specifieke vaardigheden en aan het organiseren van studiedagen door de eigen belangenorganisaties. Vooral dit laatste - het organiseren van studiedagen - is relatief eenvoudig te realiseren. Voordeel is bovendien dat een grote groep wordt bereikt, en dat zowel een informatief als een sociaal doel gediend wordt. Ter afsluiting evalueren wij de bestaande activiteiten op dit terrein.

Wie de activiteiten van de agrarische belangenorganisaties overziet, kan niet anders dan constateren dat het aanbod aan informatieve bijeenkomsten vrij 'seksespecifiek' is. Thema's als psychosociale stress, de positie van de boerin in het bedrijf of de verwevenheid van bedrijf en gezin, worden typisch door plattelandsvrouwenorganisaties georganiseerd, en dus voor de boerin. Thema's van meer bedrijfstechnische of financieel-economische aard, georganiseerd door standsorganisaties, zijn in het algemeen meer het terrein van de man.

Ons beperkend tot een oordeel over de psychosociale thema's, moeten wij vaststellen dat - hoe waardevol deze bijeenkomsten ook zijn - het ongewenst is dat het opdoen van kennis en de uitwisseling van ervaringen en denkbeelden op dit gebied, aan de boer voorbij gaan. Juist rondom dit soort thema's is het uitermate belangrijk dat boer en boerin gelijkwaardig deelnemen. Het bevordert de onderlinge communicatie en het begrip voor elkaars specifieke problemen, wensen en reactiewijzen. Het draagt bij aan de bewustwording van eigen opvattingen en het is aldus een belangrijke manier om conflicten en spanningen te voorkomen.

Hier ligt dus een taak voor de standsorganisaties. Men dient daarbij te bedenken dat de bijeenkomsten over dit soort thema's voor boeren moeilijker te realiseren zijn dan voor boerinnen. Enerzijds is het bezoeken van een dergelijke studiedag - zeker voor degenen met een veebedrijf - om praktische redenen moeilijk

haalbaar. Anderzijds zal ongetwijfeld ook psychologische weerstand een rol spelen. Het feit dat bij het benaderen van respondenten voor ons onderzoek de weigering vooral van de boer uitging, is in dit verband veelzeggend.

8.3.3 Het optimaliseren van de hulpverlening

In de sfeer van de dienstverlening en de hulpverlening aan het boerengezin kan de aandacht gericht zijn op het verbeteren ervan of de uitbreiding van de mogelijkheden.

Bij de *verbetering* van de dienstverlening en hulpverlening denken wij aan het geven van goede voorlichting aan degenen die beroepshalve met boerengezinnen te maken krijgen. Voorlichting over: de achtergronden van problemen en spanningen in de werkverhoudingen tussen boer en boerin, de specifieke geaardheid van hun leef- en werksituatie en over de reactiepatronen die men kan vertonen bij moeilijkheden en spanningen. Voor wie is dergelijke voorlichting bedoeld? In de eerste plaats voor de huisarts, die vaak ook als vertrouwensfiguur fungeert, zeker op het platteland. Vooral voor degenen die zich nieuw vestigen in een dergelijke gemeenschap is genoemde informatie essentieel voor een adequate hulpverlening. Deze informatie is voorts ook zinvol voor sociaal-economische voorlichters. Zij kunnen in situaties verzeild raken waarbij er in het boerengezin spanningen zijn in verband met de bedrijfsopvolging of financiële problemen. Zeker ook voor degenen die weinig ervaring hebben in het specifieke veld van boerengezinnen, is dit soort situaties waarin het boerengezin onder druk staat, niet altijd eenvoudig te hanteren. Verkeerde reacties of adviezen kunnen het gevolg zijn, hetgeen ook de vertrouwensrelatie definitief kan schaden. Waar het gaat om een financiële crisis, is het met name goed dat men bijvoorbeeld weet heeft van een mogelijk optreden van defensieve stijlen van stresshantering bij de betrokkenen. Dergelijke gedragsstijlen kunnen een verkeerde inschatting van de situatie door de voorlichter met zich mee kan brengen.

Uitbreiding van mogelijkheden voor hulp en begeleiding bestaan reeds in de vorm van plannen om voor de agrarische sector een bedrijfsgezondheidsdienst in het leven te roepen - de STIGAS. Onze studie heeft duidelijk gemaakt dat niet alleen fysieke werkomstan-

digheden, maar ook de psychosociale problematiek aandacht dient te krijgen, en dat de effecten tevens van psychologische aard kunnen zijn. Onze studie heeft ook duidelijk gemaakt dat een dergelijke bedrijfsgezondheidsdienst niet alleen aan de boer, maar ook aan de boerin aandacht dient te geven (zie ook Bloemhoff en Wolf, 1989). In de onzekere tijden waarin boerengezinnen op dit ogenblik verkeren, situaties die algemeen als een zeer belangrijke bron van stress gelden, is extra aandacht voor en begeleiding van boerengezinnen geen overbodige luxe.

NOTEN

Hoofdstuk 1

1. Gebaseerd op oriënterende gesprekken met een aantal boeren en boerinnen. Zie voor een samenvatting Giesen (1985).

2. De gehele land- *en* tuinbouw omvat circa 130.000 bedrijven. Wanneer in deze studie gesproken wordt over boerenbedrijven, de landbouw of de agrarische sector, valt de tuinbouw hier buiten.

Hoofdstuk 2

1. Zie hiervoor bijvoorbeeld de serie van artikelen in de NRC van 1, 3 en 4 december 1990.

2. In enkele studies onder de boerenbevolking werd het Michigan-model (of een variant ervan) eveneens gebruikt (Belt, 1985; Bloemhoff en Wolf, 1989; Welles en Defares, 1983). Geen van deze studies had evenwel systematisch betrekking op *rol*gerelateerde problemen.

Hoofdstuk 3

1. Gebaseerd op oriënterende gesprekken met een aantal boeren en boerinnen. Zie voor een samenvatting Giesen (1985).

2. Uit het gedicht van Marsman: "Herinnering aan Holland".

3. Volgens Van Bruchem en Van Dijk (1984) waren de gevolgen voor de individuele melkveehouders overigens minder positief: de inkomenspositie bleef achter bij de ontwikkelingen elders in de samenleving, en ook de arbeidsuren waren niet verminderd.

4. Voorheen waren op kleinere schaal reeds enkele publikaties verschenen waarin aandacht was besteed aan de positie van de boerin. Zie bijvoorbeeld Hobbelink (1982), De Rooij (1983). Overigens zijn ook in andere westerse landen diverse studies verschenen die de positie van de boerin in kaart proberen te brengen (o.a. Gasson, 1980; Kohl, 1977).

5. Bovendien zijn vrouwen die met een boer trouwen in toenemende mate minder geneigd om daardoor 'automatisch' hun eigen loopbaan op te geven. Dit aspect blijft in ons betoog buiten beschouwing: wij hebben het vooral over de boerin die een bepaalde rol speelt op het bedrijf.

6. Dit blijkt onder andere uit het feit dat het vrouwencomité van COPA, het overkoepelend orgaan van de landbouworganisaties in Europa, zich beijvert om EEG-richtlijnen die betrekking hebben op gelijke behandeling van man en vrouw, speciaal voor zover het gaat om het agrarisch bedrijf en de rol van de boerin hierin, aan te scherpen.

7. Overigens worden dergelijke sekseverschillen in rolopvattingen ook bij echtparen buiten de landbouw aangetroffen.

Hoofdstuk 4

1. Een opmerking over de wijze waarop de literatuur werd opgespoord. Voor de Nederlandse literatuur hadden wij de beschikking over bestaande onderzoeksrapporten. Voor de internationale literatuur hebben wij in de westerse psychologische databestanden alsmede in de interdisciplinaire stresstijdschriften gezocht. Dit leverde slechts enkele publikaties op. Vervolgens hebben wij de westerse agrarische en (gezins)sociologische bestanden geraadpleegd. Dit leverde nog enkele aanvullende bronnen op: enkele onderzoeksrapporten en tijdschriftartikelen.

2. Enkele studies naar werkomstandigheden en werkinhoud in relatie tot vooral lichamelijke gezondheid werden verricht onder agrariërs in Nederland (Landbouwschap, 1985; Van der Klaauw en Van Putten, 1985; 1986), maar ook in het buitenland, zoals Scandinavische landen (Thelin, 1980; Eriksen, 1988). Onder boerinnen, tuindersvrouwen en werkneemsters in de glastuinbouw verscheen op dit terrein recent een Nederlandse studie van Bloemhoff en Wolf (1989).

3. Belt (1985) verrichtte parallel hieraan eenzelfde studie waarbij de nadruk meer lag op arbeidsomstandigheden en arbeidsinhoud in relatie tot psychische en lichamelijke klachten. Deze thematiek valt buiten het bestek van ons onderzoek.

4. Voor het overige werd in de rapportage over het onderzoek in het rapport van Cary en Weston (1978) alleen ingegaan op reacties van de boer (zie paragraaf 4.2).

Hoofdstuk 5

1. De factoren behoren, willen en kunnen werden reeds door Heider gelanceerd voor het beschrijven van interpersoonlijk gedrag van mensen (zie Heider 1958). Van de Vliert heeft deze elementen evenwel uitgewerkt voor het rolgedrag.

2. Van de Vliert (1983) merkt wel op dat rolopvattingen niet tot rolgedrag leiden in onontkoombare of dwangsituaties. Dit is evenwel een ander soort dwang dan waar het bij boerinnen om gaat.

3. Letterlijk: "Als men moet werken met mensen die tot hun taak gedwongen moeten worden, bereikt men niet veel" (F.A. Stoett, Nederlandse spreekwoorden en gezegden).

4. Wel dient vermeld te worden dat Cary en Weston (1978) in hun onderzoek onder Australische boeren (zie Hoofdstuk 4) aandacht besteedden aan stresshantering. Het ging hier evenwel om stresshantering heel specifiek toegespitst op acute problemen in de melkveehouderij aldaar.

5. De Vragenlijst Organisatie Stress (VOS) is het vertaalde en aangepaste Nederlandse instrument voor het meten van stress in organisaties. Dit instrument werd ontwikkeld door de Michigan-onderzoekers. De VOS is vooral geschikt voor hogere functies. Voor steekproeven waarbij de respondenten uiteenlopende functies uitoefenen of waarbij respondenten een lagere opleiding hebben, is inmiddels een vereenvoudigde versie in gebruik. Dit is de VOS-D (Bergers et al., 1986). De VOS-D werd ook door ons gehanteerd; in de tekst wordt deze desondanks kortweg aangeduid als de VOS.

6. Het is beter om uit te gaan van roloverlading van de man dan van zijn arbeidsuren in het bedrijf. Immers, het aantal arbeidsuren kan ook op iets anders wijzen, bijvoorbeeld op vluchtgedrag, afreageren (zie hoofdstuk 2 en 3).

7. Ir. D. Belt van het Instituut voor Mechanisatie, Arbeid en Gebouwen (IMAG) te Wageningen, verschafte de formule voor de bepaling van de normatieve arbeidsbehoefte van een melkveebedrijf. Deze luidt als volgt:
- Voor grupstalbedrijven: A (X grupstal) = 900 + X/15 x 350
- Voor ligboxenstalbedrijven: A (X ligb) = 1250 + X/15 x 250
(hoofdletter X ter onderscheiding van het vermenigvuldigingsteken x).
Deze formules gaan uit van een normale outillage van een grupstal- en ligboxenstalbedrijf en de berekening is beperkt tot de arbeidsbehoefte van de dagelijks terugkerende bedrijfstaken.

8. De argumentatie voor de opsplitsing van de schaal in 'regelmatige' en 'incidentele' lichamelijke klachten werd ons verschaft door Dr. F. Marcelissen, een van de betrokkenen bij de verdere ontwikkeling van de VOS. Zijn redenering luidt als volgt. Voorheen (in de VOS) werd de totaalscore berekend als de somscore van alle vragen. Echter niet te motiveren is waarom een vraag over bijvoorbeeld "hoofdpijn" die met "zeer vaak" wordt beantwoord, gelijk gesteld kan worden met drie totaal andere klachten waarop men "soms" heeft geantwoord. Voor de interpretatie is het veel duidelijker wanneer een score wordt verkregen in termen van "10% van de vragen wordt met ja beantwoord". Hiertoe zouden de vragen gedichotomiseerd moeten worden (wel/geen klacht). Het nadeel hiervan zou zijn dat de ernst van de klachten helemaal zou verdwijnen. Om deze reden werden twee scores berekend: één voor incidentele en één voor regelmatige lichamelijke klachten.
Echter, in de praktijk blijkt dat deze splitsing toch weer problemen geeft: het aantal gerapporteerde regelmatige klachten is doorgaans te klein. Men kan dan beter alleen de "incidentele klachten"-score gebruiken, of de schaal alsnog dichotomiseren tot wel/geen klachten. Tot zover Marcelissen.

9. Voor de Nederlandse vertaling van deze schaal zie G. Sanders: Het gewone en het bijzondere van de homosexuele leefsituatie. (Deventer, Van Loghum Slaterus, 1977). Hij vertaalde 'self-esteem' met 'zelfwaardering'. Wij gaven de voorkeur aan 'gevoel van eigenwaarde'.

10. Sinds kort bestaat een nieuw Nederlandstalig instrument voor het meten van stresshantering, de Vragenlijst Aangaande Coping met Specifieke Situaties of Symptomen (VACSS) (Van Asma en Jaspers, 1990).

11. De bepaling van de keuze van de items uit de respectievelijke UCL-schalen voor het meten van stresshanteringsstijlen vond plaats in overleg met Dr. P. Schreurs.

12. De keuze van het uiteindelijke onderzoeksgebied kwam tot stand in nauw overleg met Ir. B. van der Ploeg (Landbouweconomisch Instituut (LEI), Den Haag).

13. Elke agrariër moet jaarlijks ten behoeve van de statistiek verplicht opgave doen van uiteenlopende gegevens over het bedrijf (omvang veestapel, oppervlakte cultuurgrond, arbeidsbezetting, en dergelijke). Dit worden de meitellingen gegevens genoemd. Omdat dit vertrouwelijke informatie betreft, was voor het gebruik ervan voor ons onderzoek de toestemming vereist van het Ministerie van Landbouw (STULM). Verder was de medewerking van het LEI en de District Bureau Houders (DBH's) nodig.

14. De selectie van de 10 'meest geschikte' studenten voor het veldwerk werd verricht door Drs. J. te Kloeze, docent Interviewtraining bij de Vakgroep Sociologie der Landbouwuniversiteit (LUW).

15. De training werd begeleid door Mw. M. de Wilde, assistent cursus Interviewtraining, Vakgroep Sociologie, LUW.
De training bestond uit de volgende onderdelen:
- Het geven van algemene informatie over het onderzoek en de te onderzoeken beroepsgroep;
- De bespreking van de vragenlijsten;
- Het geven van instructies over het telefoneren, de enquête procedures en andere aspecten van het veldwerk;
- Concrete oefening door middel van rollenspel.

16. Twee doelen werden hiermee gediend. Enerzijds bleef meer tijd over voor het tweede deel van de enquête. Anderzijds kon men rustig de tijd nemen voor een zo optimaal mogelijke beantwoording. Dit laatste was wenselijk, zeker ten aanzien van vragen over de taakverdeling en de arbeidsuren in het bedrijf.

17. Drs. J. Leyten wees ons op de mogelijkheid van LISREL voor het analyseren van de gegevens.

Hoofdstuk 6

1. Opvallend was dat de weigering in de meerderheid van de gevallen eerder van de man dan van de vrouw uitging. Dit uitte zich tijdens het telefonisch contact met de aangeschreven echtparen in uitspraken als: "mijn man ziet het niet zitten". Dit lijkt erop te wijzen dat het thema voor de man moeilijker bespreekbaar was dan voor de vrouw. Voor ons onderzoek betekende weigering door een van de twee het afschrijven van het echtpaar als geheel.

2. De ervaringen tijdens het veldwerk waren zeer positief. De enquêteurs en enquêtrices werden in het algemeen zeer gastvrij ontvangen; de medewerking was goed. Na afloop van het veldwerk hebben wij telefonisch contact opgenomen met een willekeurige groep van 20 respondenten om een beeld te krijgen van hún ervaringen. Deze liepen uiteen van neutraal tot zeer positief.

3. Tot voor kort was de standsorganisatie alleen vertegenwoordigd door het bedrijfshoofd. Tegenwoordig kunnen ook boerinnen lid worden. Van deze mogelijkheid werd ten tijde van het onderzoek nog beperkt gebruik gemaakt.

4. De scheefheid van een frequentieverdeling op een variabele verwijst naar de mate van symmetrie van de frequentieverdeling rondom de centrale waarde. Als de verdeling asymmetrisch is, dat wil zeggen dat de frequenties op de variabele geconcentreerd zijn aan de hoge of lage waarde van de variabele, dan heet de variabele scheef verdeeld (positief resp. negatief scheef). Acceptabel is een scheefheid tot een waarde van 1.

5. De score op regelmatige lichamelijke klachten bij de middenstandsvrouwen is zelfs opvallend hoog, ook vergeleken met andere (meest mannelijke) beroepsgroepen zoals die in het onderzoek van Bergers et al. (1986).

Hoofdstuk 7

1. De boerinnen die gemotiveerd waren voor het bedrijfswerk waren niet noodzakelijk van agrarische afkomst (t-toets verschil = 1.82, $p = .07$). Wel zien wij bij de gemotiveerde vrouw van agrarische huize dat haar moeder vroeger meewerkte in het bedrijf (t-toets verschil = 2.41, $p < .05$) en dat zij vroeger zelf graag op het ouderlijke bedrijf meewerkte ($r = .50$, $p < .0001$). Bovendien waren gemotiveerde boerinnen tevredener met het werk op het bedrijf ($r = .28$, $p < .001$) en zagen zij in het algemeen meer voordelen in het leven en werken op een boerenbedrijf dan hun minder gemotiveerde collega's ($r = .17$, $p < .01$). Boerinnen die vóór hun huwelijk een betaalde baan buitenshuis hadden, waren overigens minder gemotiveerd voor het bedrijfswerk (t-toets verschil = -4.06, $p < .001$).

2. Voor de gedachte van Van de Vliert (1983) dat 'behoren' onder invloed van 'willen' en 'kunnen' het rolgedrag bepaalt, werd geen duidelijke steun gevonden: geen van de berekende interactie-effecten was significant.

3. Een andere maat voor de fit, de Adjusted Goodness of Fit (AGFI), was .91. Deze maat is onafhankelijk van steekproefgrootte en van het aantal parameters. De proportie verklaarde variantie van het model was .83 hetgeen als zeer acceptabel kan worden beschouwd.

4. Boerinnen die veel meewerkten in het bedrijf ervaarden gemiddeld iets meer rolconflict ($r = .16$, $p < .05$). En naarmate zij meer rolconflict ervaarden, rapporteerden zij meer psychische klachten ($r = .19$, $p < .01$), meer lichamelijke klachten ($r = .25$, $p < .01$) en een lager gevoel van eigenwaarde ($r = .20$, $p < .01$). Geen significante correlatie met de ervaren steun van de echtgenoot werd gevonden.

5. De verleiding hiertoe is groot, zeker ook omdat het LISREL-programma bij de output van de analysegegevens informatie geeft over eventuele verbeteringen van de fit van het model (de zg. 'modification indices'). Zo zou ons model beter passend worden als een rechtstreeks effect zou worden verondersteld van 'motivatie' op 'gevoel van eigenwaarde'. Dit leek ons evenwel niet erg plausibel. Onze basisveronderstelling was immers dat de invloed van motivatie op gevoel van eigenwaarde indirect verliep, namelijk via een invloed op het meewerken in het bedrijf, zoals het model laat zien.

6. Op de evaluatie van de resultaten met betrekking tot de achtergrond van de bedrijfsparticipatie van de boerin zal in deze studie verder niet worden ingegaan.

7. 'Hoog' tegenover 'laag', 'slecht' tegenover 'goed', 'veel' tegenover 'weinig', die in de grafiekjes op basis van de breakdown analyse staan vermeld, dienen steeds als *relatieve* waarden gezien te worden.

8. Overigens doet de houding van de man er evenmin veel toe. Bepalingen van interactie-effecten tussen bedrijfsuren van de boerin en rolopvattingen van de man (of door vrouw gepercipieerde rolopvattingen van de man) waren niet significant.

9. De fit van het model van de man, uitgedrukt in de AGFI, was .95 en de totaal verklaarde variantie was .83.

10. De correlaties tussen financiële problemen en het ervaren van de superheffing als een onrechtvaardige maatregel was .40 ($p < .001$); die tussen de financiële problemen en het ervaren van de superheffing als een belemmering voor de bedrijfsontwikkeling was .43 ($p < .001$).

11. Wellicht zou de opvatting die de man heeft, zoals uitgedrukt in het eerste item van de rolopvattingenschaal: "Voor de boerin behoort de rol van moeder en huisvrouw op de eerste plaats te komen", wel een effect kunnen vertonen. Geen van de interactie-effecten (met als afhankelijke variabelen gevoel van eigenwaarde, psychische en lichamelijke klachten) bleek evenwel significant.

12. Ook als in plaats van rolopvattingen van de boerin de door de boer gepercipieerde rolopvattingen van de boerin werd gebruikt, was er geen sprake van een interactie-effect.

13. Uit het patroon van de samenhang tussen deze rolgebieden (correlaties) valt op dat boerinnen die deel namen aan bedrijfsgerichte taken (in of voor het bedrijf), relatief meer betrokken werden bij bedrijfsbeslissingen, hoewel de correlaties niet erg hoog waren.

14. De antwoorden op de taakverdelingsitems werden gehercodeerd in drie groepen als volgt:
1 = man of vrouw doet de taak helemaal alleen
2 = man of vrouw doet de taak voor het grootste deel alleen
3 = man en vrouw doen de taak samen of even vaak.
De antwoorden op de beslissingsitems werden als volgt gehercodeerd in drie groepen:
1 = man of vrouw beslist
2 = man of vrouw beslist maar praat erover met de ander
3 = man en vrouw beslissen samen

15. Bij enkele taken en beslissingsitems kwamen nogal wat 'missing values' voor. Deze werden niet in de factoranalyse meegenomen. De volgende (egalitair gehercodeerde) rolgebieden ontstonden:
- Huishoudelijke taken
- Verzorgen kleine kinderen
- Verzorgen schoolgaande kinderen
- Beslissingen huishoudelijke en gezinszaken (beslissing 1 t/m 3 en 7 van Bijlage 6.2)
- Taken in het bedrijf (taak 1 t/m 5 en 8, 9 Bijlage 6.1)
- Taken voor het bedrijf (taak 11 t/m 13, Bijlage 6.1)
- Boekhouding en administratie (taak 14 en 16, Bijlage 6.1)
- 'Regelmatige' bedrijfsbeslissingen (beslissing 8 t/m 10, 12, 14 (Bijlage 6.2)
- 'Incidentele' bedrijfsbeslissingen (beslissing 15, 16, 18 en 19, Bijlage 6.2).

16. De correlaties tussen 'egalitaire rolgebieden' onderling laten zien dat het delen van taken en beslissingen op het ene gebied bepaald niet het delen hiervan op andere gebieden inhoudt. De hoogste samenhang is die tussen 'regelmatige' en 'incidentele' bedrijfsbeslissingen ($r = .50$, $p < .001$).
Op een deel van de terreinen is het delen van taken gerelateerd aan de leeftijd of opleiding. Op het significantieniveau van $p < .01$ zijn jongere boerinnen vaker betrokken bij regelmatige ($r = -.23$) en incidentele bedrijfsbeslissingen ($r = -.22$). Hoger opgeleide boerinnen krijgen bij huishoudelijke taken vaker hulp van de man ($r = .22$) en delen meer samen met de man de verzorging van de kleine kinderen ($r = .23$) alsmede de bedrijfsadministratieve taken (inclusief boekhouding) ($r = .20$).

17. Duidelijk is dat hier gekozen is voor een vrij grove analysemethode. Immers: de taakverdeling betreft in feite categorische data. Desondanks komt het correlatiepatroon in de tabel overeen met het beeld dat uit een variantie-analyse op individuele taken werd gevonden. Bij deze 'one-way' variantie analyse werd voor elke taak of beslissing onderzocht of er een verschil was in gemiddelde op stressklachten en gevoel van eigenwaarde tussen drie groepen: de groep waarbij de man de taak/beslissing op zich nam, de vrouw, of beiden samen.

18. De boerin werd gevraagd aan te geven in hoeverre zij het eens was met de uitspraak: "Ik zou willen dat ik meer invloed had op beslissingen ten aanzien van het bedrijf" (5 antwoordkeuzes). De correlatie met het niet betrokken worden in regelmatige beslissingen = -.20 ($p < .01$), en met het niet betrokken worden in incidentele beslissingen = -.17 ($p < .05$).

19. De *boerin* ervaarde meer steun van de man als zij meer betrokken werd bij beslissingen ten aanzien van: huishoudelijke/gezinszaken ($r = -.40$, $P < .001$), regelmatige bedrijfszaken ($r = -.23$, $p < .001$), en incidentele bedrijfszaken ($r = -.31$, $p < .001$).
De *boer* ervaarde meer steun van de vrouw als beslissingen meer gedeeld werden ten aanzien van: huishoudelijke/gezinszaken ($r = -.15$, $p < .05$), regelmatige bedrijfszaken ($r = -.19$, $p < .01$) en incidentele bedrijfszaken ($r = -.29$, $p < .001$).

20. Bij de boerin betrof het de discrepantie op 2 rolopvattingen items: item 2 (boer bedrijf-boerin huishouden/gezin) en item 8 (samen beslissen). Deze hadden een correlatie met psychische klachten van $r = .19$ ($p < .01$) resp. $r = .22$ ($p < .01$) en met gevoel van eigenwaarde van $r = .17$ ($p < .05$) resp. $r = .18$ ($p < .05$). Bij de man werd alleen op gevoel van eigenwaarde enkele lage en inconsistente correlaties gevonden.

21. Hoewel vergelijking met onderzoek op basis van *schaal*-gemiddelden van de UCL-categorieën met enige voorzichtigheid moeten worden gedaan, bleek dit verschil eveneens uit een klein onderzoekje dat gebaseerd was op onze aanpak (Brandjes, sept. 1990, niet gepubliceerd).

22. Het is denkbaar dat de boerin die weinig of niet participeert in het bedrijf, een andere stijl van stresshantering heeft ten aanzien van bedrijfsproblemen. Dit bleek evenwel niet het geval te zijn.

Hoofdstuk 8

1. Deze uitspraak is gebaseerd op indrukken die de auteur opdeed tijdens een bezoek aan het congres "European Women in Agriculture", dat in het najaar van 1990 was georganiseerd door de Hongaarse Vereniging voor Agrarische Wetenschappen in samenwerking met de Europese organisaties voor agrarische vrouwen. Tijdens dit congres presenteerde zij enkele bevindingen uit het onderzoek waarover in dit boek verslag wordt gedaan (Giesen, 1990).

SUMMARY

Stress and work issues among farm couples

Since the 1960's drastical changes have taken place in agriculture in the Netherlands. The social structure of the labour organization on the farms changed with it. That is, on most farms the farmer is nowadays the sole worker. For help and support he is largely dependent on his family, in particular his wife. The farmer's wife labour on the farm is often indispensable for the survival of the enterprise. At the same time she bears responsibility for the traditional tasks in home and childrearing.

This book is a study of several issues of the working relationship between the farmer and his wife on Dutch dairy farms, related to their subjective well-being. A previous study in the Netherlands indicated a correlation between the wife's role on the farm and psychological malfunctioning of the farmer, such as psychosomatic symptoms, depression and related stress-symptoms. Both this finding and the growing attention for the situation of the farmer's wife initiated the study.

The central questions to be addressed in this study, formulated in chapter 1, comprise the following:
- What are the effects of the farm woman's participation in the farm on the well-being of her husband?
- What are the effects of the farm woman's participation in the farm on her own well-being?

Furthermore two other questions were addressed in this study. Firstly, to what extent is equal sharing of tasks and decision making of the farm couple related to their well-being; and to what degree are conflicting role orientations between the farmer and his wife related to negative health outcomes? Secondly, how do the farmer and his wife cope with stressful situations regarding farm and home matters?

In Chapter 2 the theoretical starting point of the study is presented. More specifically, a stresstheoretical perspective is chosen. In this context relevant concepts such as stress and coping are explicitly dealt with. In accordance with Lazarus' transactional paradigm, stress is defined as a perceived imbalance between demands and adaptational resources, leading to negative outcomes, called 'strains', such as

mental and physical symptoms. Coping is defined as efforts of the person to come to terms with threatening demands. These efforts are distinguished in problem-oriented and emotion-focused activities.

In order to elucidate the stress-oriented approach, important physiological mechanisms underlying the relationship between enduring stressfull situations and illness, are described.

Next, current approaches regarding stress in the work context are introduced. Especially the so-called Michigan approach, which underlines the significance of role-related problems in large-scale organizations, is extensively discussed and evaluated. This especially so because in our study this approach might bear relevance for the small-scale work organization of family farms. In the Michigan-approach the different elements which play a role in the stress process, are integrated in a comprehensive overall model. In this model it is presupposed that the objective situation exerts a negative effect on well-being, only if a problematic outcome is subjectively perceived (the stressors in the subjective environment). Stressors comprise role overload, role conflicts and other role-related problems. Furthermore, personal characteristics and social support are supposed to influence the stress-process. Of these, social support receives special attention, being an important factor in stress research, in particular because of its supposed buffering effect. Several authors claim that social support alleviates the negative consequences of stressful situations.

The differences between the work situation on the farm and in a large scale organization are analyzed in Chapter 3. Especially characteristic for the worksetting on a farm is the intertwined relationship between work and home sphere. The farmer and his wife are working partners and are simultaneously linked to each other as a married couple. Another characteristic of the worksetting on a farm is the relatively strong social isolation.

Furthermore, in this chapter the structural, technical and social changes, which took place in the dairy branche in the last decades in the Netherlands, are outlined. In order to exemplify the relevance of these changes, reference is also made to the current crises in agriculture. Besides, the changed role of farm women and the strivings for an improvement of her position on the farm, are discussed.

Chapter 4 is a review of the empirical literature on psycho-social stress regarding the farmer and his wife. Though the empirical data are scarce, the review reveals relevant factors on which the formulation of our hypotheses was based.

In chapter 5 the design of the study is presented. First hypotheses, integrated into a structural model, are formulated in order to answer the main questions of the study. The selection of relevant factors and the specification of causal paths between the factors in the model are based on the empirical literature on farm stress as well as on the general framework of the Michigan-approach. Two structural models are distinguished, one for the farmer's wife and one for the farmer.

In the model for the farmer's wife her participation in the work on the farm and its effects on perceived role overload and self-esteem are included in the model as antecedents of physical and mental health symptoms. Determinants of the wife's farm contribution: motivation for farm work, role attitudes, as well as husband role overload and family size, are included as exogenous factors. Moreover, the financial situation and perceived husband support are also added as exogenous factors. In addition to this structural model, which implicates main effects, one should not overlook that the Michiganmodel also assumes some interaction effects. In this context the buffering effect of social support is tested, as well as the conditional effect of role attitudes regarding the wife's farmrelated activities.

For the farmer the structural model consists for the most part of the same elements, albeit with some alterations. In this model it is supposed that a correlation between the wife's farm work and the farmer's physical and mental health should be ascribed to a spurious relationship due to other factors (notably role overload and financial problems). Furthermore, some conditional effects are hypothesized and tested. It is supposed that the farmer's wife contribution to the work on the farm is a stress factor for the farmer, ultimately leading to a negative effect on his well-being, in case either farmer or wife exercises a negative attitude towards her participation.

Both the measurement instruments and the procedure of data gathering and statistical analysis are described. The choice of the LISREL-technique for testing the structural models is explained. Furthermore the use of multiple regression analysis for the analysis of interaction-effects is elucidated.

In chapter 6 descriptive data of the sample studied are presented. The sample consisted of 166 dairy farm couples of which husband and wife filled in a prestructured questionnaire independently. The sample was restricted to dairy farms of middle size. Mean age of the farmer was 42 years (range 32-50). Mean age of the farmer's wife was 39. Division of labour between husband and wife regarding home, childrearing and farmrelated tasks and the decision-making pattern are assessed. The mean participation of the farmer's wife in farm work is 10-20 hours a week; some do not work in the farmyard, others more than 40 hours a week. Indicators of social integration like non-farm social activities and contacts with neighbours are summed up, with the inclusion of general information on health topics. In addition, psychometric data regarding the psychological scales and comparative data on these scales, are given.

In chapter 7 the research outcomes are presented. First the findings regarding the main questions are given, that is in how far the farmer's wife work on the farm has any effect on her own well-being and that of her husband.

The study reveals that those farm women who like to work on the farm and actually do farm work, are mentally better off than their colleagues whose responsibilities are largely restricted to the role of housewife and mother. They report a higher self-esteem. A frustration of the wish to do farm work, is found to be harmful for self-esteem. It is also found that being engaged in substantial role activities on the farm in addition to the traditional roles of housewife and mother, only mildly contributes to perceived role overload. Surprisingly, role overload as such has no negative effect on subjective well-being. The findings do suggest, however, that as far as role overload leads to conflicting feelings of not being able to meet own and other's expectations, negative health outcomes do arise. In these conflicting feelings the woman's personal attitudes play an important role. Interestingly, the husband support turns out to be the most important factor explaining the woman's well-being in a direct fashion, and also indirectly by strengthening the self-esteem of the farm women. However, the supposed buffering effect of husband support was not consistently found: only the negative effects of financial problems were alleviated by having a supportive relationship with the husband, but not the negative effects of role overload. Furthermore, self-esteem conceived as a personal characteristic proved to be an important resource. It is indeed found

to be a crucial factor for the preservation of the mental and physical well-being.

Next, the findings are presented regarding the question in how far the wife's contribution to the farm work has any effect on the farmer's well-being. It is found that here too conditional effects are operative. That is, if she contributes a lot to the farmwork, this eventuates in a stressor for the farmer under certain conditions, namely: when there are financial problems, when the wife shows strong commitment to the farmwork, or when the farmer suffers from a high role overload. Of these conditional effects, financial problems are the most salient. These findings suggest that personal factors enter into the picture, such as the farmer's attitudes regarding his role and position on the farm and similar attitudes of the woman. Surprisingly, this assumption could not be corroborated empirically: no interaction effect was found for the role-attitudes of the farmer with reference to his wife's farm role. Interestingly, unlike his wife, for the farmer financial problems proved to be the most important factor contributing to mental and physical symptoms of stress. Perceived wife support has only indirectly a positive effect on the farmer's well-being, by positively affecting his self-esteem; no direct effect was found, and the total effect of wife support on his well-being is - contrary to his wife - small. So the farmer seems less dependent on his wife's support for his well-being than the wife is dependent on her husband.

Next the findings regarding the other two research questions are presented. First it is shown that equal sharing of tasks was not related to the well-being of husband or wife. Equal sharing of decision making was only positively related to the self-esteem and mental health of the farmer's wife, but showed no relationship with that of the farmer. While the wife reports a more egalitarian attitude regarding the division of labour than the husband, the husband seems to defensively denying the discrepancies. Conflicting role attitudes of husband and wife did not exert a substantial negative effect on well-being; in as much such a negative relationship arises, it mostly holds for the wife.

As to the coping styles, our findings show that the farmer and his wife opt more often than non-farm populations for an active problem-oriented coping style. Contrary to other populations in stressful situations they are less willing to seek social support or use emotion-focused coping styles (such as palliative responses). Furthermore, the coping styles of the farmer and his wife are

dependent on the dominant role domain of both: for the farmer this is his role as farmer, for the farmer's wife this is the family. Next, it is shown that those farmers with higher self-esteem and a higher educational level, resort to a stronger degree to an active problem-oriented coping style. This is not found among the farmer's wives. Besides, the following coping styles: depressive reaction, expression of emotions (notably anger) and - only among the farmers - 'sitting on the fence', relate to health problems.

In chapter 8 the main findings of the study are discussed, taking the different position of the farmer and his wife on the farm as a frame of reference.

It is stated that the farmer's wife, in so far she is actively participating in the work on the farm, attains similar psychological benefits as other working women, as is indicated by strengthening of self-esteem. This does not exclude, that her interpersonal needs do not deviate from women in general. In some respects however, her situation is neither comparable to working women, nor to women in general, due to two factors. One being the intertwined relationship between her work and private life: i.e. her husband is also her 'colleague', implying that in a dual fashion, she is dependent on him for support and affirmation. Moreover she is deprived of a job status of her own, which explains why strenghtening of self-esteem for those who participate in the farmwork, though significant, is not very substantial.

The farmer is the only one who enjoys a jobstatus, considering himself the breadwinner, and striving to succeed in this role. This explains why financial problems do affect him to a much higher extent than his wife. This also explains why, from his point of view, he needs his wife primarily as a source for supportive comfort, confirming his status and thereby in no way threatening his position.

It is supposed that conflicts due to the role behaviour of the farmer's wife may worsen as a consequence of the discrepancy the wife perceives between her attitudes and her husband's with regard to her farm role. In addition, the mutual dependency of farm couples on emotional support for self-esteem and (directly or indirectly) well-being, may further complicate the situation.

The above findings, when put into the perspective of today's crisis in agriculture, laying a heavy burden on farm couples, suggest a potential threat to the future of family farming.

Comments regarding the theoretical approach which guided our study, are presented, including recommendations for future research. Our approach can be considered as a starting point for a 'family enterprise stresstheory', which might also be applicable to nonfarm family business settings. It is concluded that the Michiganmodel was productive (in a heuristical sense). Yet limitations of this model when applied to the study of psychosocial problems in family farms, in particular those of the farm women, should also be taken into account. It is recommended that in future research attention should shift in the direction of in-depth studies of coping patterns and coping resources, which might explain individual differences in adapting to stressful transactions. This implies that additional to quantitative methods, more qualitative methods are required. Furthermore, for future research it would be interesting to initiate comparative studies with reference to differential work settings on farms. This may for instance pertain to the wife having a job elsewhere while the farmer works alone or with personnel. In these studies the above mentioned 'family enterprise stresstheory' - could be further refined.

Finally, recommendations are given aiming at the improvement of general care and help for farm families, as to engender more adequate coping capabilities. Ways to invigorate social and personal coping resources are outlined. Special attention is paid to the growing social isolation in the daily work situation. In this context the urge for compensatory social networks and community support systems is advocated.

LITERATUURLIJST

Aneshensel, C.S. (1986). Marital and employment role-strain, social support and depression among adult women. In: *S.E. Hobfoll (ed.), Stress, social support and women.* Washington: Hemisphere Publishing Corporation.

Asma, M.J.O. van en Jaspers, J.P.C. (1990). Coping en psychopathologie. De constructie van een coping-vragenlijst. *Gedrag en Gezondheid, 18,* (3), 140-144.

Bardwick, J. (1971). *Psychology of Women.* New York: Harper & Row.

Barnett, R.C. and Baruch, G.K. (1985). Women's involvement in multiple roles and psychological distress. *Journal of Personality and Social Psychology, 49,* 135-145.

Barrera, M. (1986). Distinctions between social support concepts, measures and models. *American Journal of Community Psychology, 14,* (4), 413-445.

Bauduin, D. (1980). Vrouwen in tel. *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid, 6/7,* 464-491.

Bauwens, A.L.G.M. en Loeffen, G.M.J. (1981). Agrarische beroepsbevolking in historisch perspectief. In: *Landbouw tussen vrijheid en gebondenheid.* Opstellen aangeboden aan prof. dr. ir. Maris bij zijn pensionering als directeur van het L.E.I.. Den Haag. L.E.I., 148-174.

Bauwens, A.L.G.M. en Loeffen, T.M.J. (1983). *The Changing Economic and Social Position of the Farmer's Wife in the Netherlands.* Paper presented at the 12th European congress for rural sociology, 24-29 July 1983, Budapest.

Beers, W.J.P.A. van en Bastelaer, A.M.L. van (1983). De rolspanning van de personeelsfunctionaris. In: E. van de Vliert, A. Ph. Visser, P.G.J. Zwaga, J.A.M. Winnubst en E.J.H. ter Heine (red.), *Rolspanningen.* Meppel en Amsterdam: Boom.

Belt, A.H.M. (1985). *Een verkennend onderzoek naar de mentale belasting in de melkveehouderij.* Wageningen: I.M.A.G., publikatie 206.

Bergers, G.P.A., Marcelissen, F.H.G. en De Wolff, C.J. (1986). *VOS-D, Vragenlijst Organisatiestress. Handleiding.* Nijmegen: Katholieke Universiteit, Psychologisch Laboratorium.

Berkowitz, A.D. en Hedlund, D.E. (1979). Psychological stress and role congruence in farm families. *Cornell Journal of Social Relations, 14,* (1), 161-166.

Berkowitz, A.D. en Perkins, H.W. (1984). Stress among farm women: work and family as interacting systems. *Journal of Marriage and the Family, 46,* (1), 161-166.

Berkowitz, A.D. en Perkins, H.W. (1985). Correlates of psychosomatic stress symptoms among farm women: A research note on farm and family functioning. *Journal of Human Stress, 11,* (2), 76-81.

Biddle, B.J. (1986). Recent developments in role theory. *Annual Review of Sociology, 12*, 67-92.
Bloemhoff, A. en Wolf (1989). *Arbeid en gezondheid van vrouwen werkzaam in de agrarische sector.* Voorburg: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Directoraat-Generaal van de Arbeid.
Bowlby, J. (1983). *Verbondenheid.* (Oorspronkelijke titel: The making and breaking of affectional bonds. 1979). Deventer: Van Loghum Slaterus.
Brandjes, M. (1986). Sekseverschillen, stresshantering en gezondheid. In: K.L.P. de Soomer, H.W.J. Boerwinkel en R.J. Kleber (red.), *Geregelde spanning.* Liber amicorum voor P.B. Defares. Wageningen: Landbouwuniversiteit/SOPS.
Brandjes, M. en Nass, C. (1983). *Hoe functioneert de groepsleiding? Een oriëntatie op de problematiek rond arbeidsbevrediging en werksituatie.* Den Haag: Coördinatie-commissie wetenschappelijk onderzoek kinderbescherming.
Brosschot, J.F., Smelt, D., De Smet, M., Heijnen, C.J., Olff, M., Ballieux, R.E. en Godaert, G.L.R. (1991). Effects of experimental psychological stress on t-lymphocytes and NK-Cells in man: An exploratory study. *Journal of Psychophysiology*, (in druk).
Bruchem, C. v. en Dijk, G. van (1984). Melken te midden van de machten - het perspectief van de melkveehouder. *Veeteelt*, 12, 966-973.
Burks, N. and Martin, B. (1985). Everyday problems and life change events: Ongoing versus acute sources of stress. *Journal of Human Stress, 11*, (1), 27-35.
Buunk, A.P. en Janssen, P. (1987). Sociale ondersteuning in de thuissituatie en psychosociale stress op het werk. *Gedrag en Gezondheid, 15*, (4), 147-154.
Buunk, B., Yperen, N. van en Janssen, P. (1988). Een nieuwe blik op angst en affiliatie: Sociale ondersteuning en stress in organisaties. In: J. von Grumbkow, D. van Kreveld en R. van der Vlist (red.), *Toegepaste Sociale Psychologie.* Deel 3. Lisse: Swets en Zeitlinger.
Buunk, A.P. en Yperen, N. van (1990). *Stress in hedendaagse huwelijksrelaties: De rol van sociale vergelijking en sociale uitwisseling.* Voordracht gehouden tijdens het symposium "Stress en conflict in de partnerrelatie" te Nijmegen, georganiseerd door SOPS/SIGO, op 4 en 11 mei 1990.
Cannon, W.B. (1920). *Bodily changes in pain, hunger, fear and rage: an account of recent researches into the function of emotional excitement.* New York: Appleton (2nd. ed..)
Caplan, R.D., Cobb, S., French, J.R.P., Harrison, R. van en Pinneau, S.R. (1975). *Job demands and worker health.* Main effects and occupational differences. Washington, HEW publication (NIOSH), 75-160.
Cary, J.W. and Weston, R.E. (1978). *Social stress in agriculture.* The implications of rapid economic change. Australia: University of Melbourne, School of Agriculture and Forestry.

Centraal Bureau voor de Statistiek (1988). *Statistisch Zakboek 1988.* Den Haag: Staatsuitgeverij.
Cleveringa, C.J. (1972). Standaardbedrijfseenheden (SBE) als criterium voor bedrijfsgrootte en bedrijfstype. *Bedrijfsontwikkeling, 3,* (12), 1071-1076.
Cobb, S. (1976). Social support as a moderator of life stress. *Psycho-somatic Medicine, 38,* 300-314.
Cohen, S. en Syme, S.L. (eds.) (1985). *Social support and health.* New York: Academic Press.
Cohen, S. and Wills, T.A. (1985). Stress, social support and the buffering hypothesis. *Psychological Bulletin, 98,* (2), 310-357.
Coyne, J.C. en Lazarus, R.S. (1980). Cognitive style, stress perception and coping. In: I.L. Kutash, L.B. Schlesinger et al., *Handbook of stress and anxiety.* San Francisco: Jossey Bass Publishers.
Defares, P.B. (1976). *Socialisatie, adaptatie en stress.* Rede uitgesproken bij de aanvaarding van ambt van gewoon hoogleraar in de sociale psychologie aan de Landbouwhogeschool op 21 october 1976. Assen/Amsterdam: Van Gorcum.
Defares, P.B., Brandjes, M, Nass, C.H.T. en Ploeg, J.D. van der (1984). Coping styles and vulnerability of women at work in residential settings. *Ergonomics, 27,* (5), 527-545.
Defares, P.B., Brandjes, M., Nass, C.H.Th. en Ploeg, J.D. van der (1985). Coping styles, social support and sex-differences. In: I.G. Sarason en B.R. Sarason (eds.), *Social support: Theory, research and applications.* Dordrecht/Boston/Lancaster: Martinus Nijhoff Publishers.
Dijkhuizen, N. van (1980). *From stressors to strains. Research into their interrelationships.* Lisse: Swets & Zeitlinger.
Dijkhuizen, N. van en Winnubst, J.A.M. (1983). Rolspanningen: Een beknopt overzicht. In: E. van de Vliert, A.Ph. Visser, P.G.J. Zwaga, J.A.M. Winnubst en E.J.H. ter Heine (red.), *Rolspanningen.* Meppel/Amsterdam: Boom.
Ekkers, C.J., en Sanders, A.F. (1987). *Stress in de arbeidssituatie.* Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken.
Eriksen, S.H. (1988). *Community-based strategy for the prevention of diseases.* Norway, University of Trondheim: Rural Research Group, Rural Research Paper No. 2.
Fenrich, M. (1984). Wives' employment and husbands' distress: A meta-analysis and a replication. *Journal of Marriage and the Family, 46,* (2), 871-879.
Folkman, S. and Lazarus, R.S. (1980). An analysis of coping in a middle-aged community sample. *Journal of Health and Social Behaviour, 21,* 219-239.
Frankenhaeuser, M. (1971). Experimental approaches to the study of human behaviour as related to neuro-endocrine functions. In: L. Levi (Ed.), *Society, stress and disease. Vol. 1: The psychosocial environment and psychosomatic diseases.* London: Oxford University Press.

Frankenhaeuser, M. (1975). Sympathetic-adrenomedullary activity, behaviour and the psychosocial environment. In: P.H. Venables and M.J. Christie (eds.), *Research in Psychophysiology*. New York: Wiley.

Frankenhaeuser, M., Lundberg, U., Forsman, L. (1980). Dissociation between sympathetic-adrenal and pituitary-adrenal responses to an achievement situation characterized by high controllability: comparison between type A and type B males and females. *Biological Psychology, 10*, 79-91.

French, J.R.P. and Kahn, R.L. (1962). A programmatic approach to studying the industrial environment and mental health. *Journal of Social Issues, 18*, 1-47.

French, J.R.P., and Caplan, R.D. (1972). Organizational Stress and Individual Strain. In: A.J. Marrow (ed.), *The failure of Success*. New York: Amacon.

Gaillard, A.W.K. (1989). Onderzoek naar stress in de werksituatie. In: M.L.I. Pokorny (red.), *Stress in de werksituatie. Beleid en Preventie*. Verslag van een symposium op 14 december 1988 te Den Haag. Leiden: NIPG/TNO, publikatie nr. 89087.

Galeski, B. en Wilkening, E. (Eds.) (1987). *Family farming in Europe and America*. Boulder/London: Westview Press.

Gasson, R. (1973). Goals and values of farmers. *Journal of Agricultural Economics, 24*, (3), 521-541.

Gasson, R. (1980). Roles of farm women in England. *Sociologia Ruralis, XX*, (3), 165-180.

Giesen, C.W.M. (1984). Meewerken leidt niet tot meer spanningen. *Boerderij, 69*, (45), 56-57.

Giesen, C.W.M (1985). *Verslag vooronderzoek onder melkveehouders en hun echtgenoten*. Wageningen: Landbouwuniversiteit, Vakgroep Psychologie (niet gepubliceerd).

Giesen, C.W.M. (1986). De opkomst van het stressonderzoek in de landbouw. In: K.L.P. de Soomer, H.W.J. Boerwinkel en R.J. Kleber (red.), *Geregelde Spanning*. Liber amicorum voor P.B. Defares. Wageningen: Landbouwuniversiteit/SOPS.

Giesen, C.W.M. (1987). Stressonderzoek in de landbouw. *De Psycholoog, 22*, (12), 551-557.

Giesen, C.W.M. (1990). *Farm women in the Netherlands: Their farm role and well-being*. Paper presented at the Congress for European Women in Agriculture. Hungary, Balatonszéplak.

Giesen, C.W.M. en Defares, P.B. (1984). De boerin en de psychische belasting van de melkveehouder. *Landbouwkundig Tijdschrift, 96*, (11), 28-31.

Giesen, C.W.M., Maas, A. and Vriens, M. (1989). Stress among farm women: a structural model approach. *Behavioural Medicine, 15*, (2), 53-62.

Giesen, C.W.M., Steinmetz, C.H.D., Kleber, R.J. (1991). *Opvang van politiemensen na ingrijpende gebeurtenissen. Een verkennende studie*. Den Haag: Staatsdrukkerij en Uitgeverij, (in druk).

Gijsbers van Wijk, C.M.T. en Vliet, K.P. van (1989). "Het zieke geslacht". Over sekseverschillen in morbiditeit, medische consumptie en de rapportage van lichamelijke symptomen. *Gedrag en Gezondheid, 17*, (1), 59-68.
Grosfeld J.A.M. (1988). *De voorspelbaarheid van individuele verzuimduur.* Lisse: Swets & Zeitlinger, Hoofdstuk 6.3.
Grosmann, P. en Defares, P.B. (1985). Breathing to the heart of the matter. Effects of respiratory influences upon cardiovascular phenomena In: C.D. Spielberger en I.G. Sarason (eds.), *Stress and anxiety*. Volume 9. London: Hemisphere Publishers.
Haan, H. de (1986). Sociaal-culturele reproduktie van het gezinsbedrijf. *Tijdschrift voor Sociaal-wetenschappelijk Onderzoek van de Landbouw, 1* (1), 65-88.
Hannan, D.F. and Katsiaouni, L.A. (1978). *Traditional families? From culturally prescribed to negotiated roles in farm families.* Dublin: Economic and Social Research Institute.
Haw, M.A. (1982). Women, work and stress: A review. *Journal of Health and Social Behavior, 23*, 132-144.
Hedlund, D. and Berkowitz, A. (1979). The incidence of social-psychological stress in farm families. *International Journal of Sociology of the Family, 9*, 233-245.
Heider, F. (1958). *The psychology of interpersonal relations*. New York: John Wiley & Sons.
Henry, J.P. and Stephens, P.M. (1977). *Stress, health and the social environment: A sociobiological approach to medicine.* New York: Springer Verlag.
Hertsgaard, D. and Light, H. (1984). Anxiety, depression and hostility in rural women. *Psychological Reports, 55*, 673-674.
Hobbelink, A. (1982). *Je trouwt niet alleen met een boer... maar ook met het bedrijf, zijn familie en de hele buurt.* Een antropologische studie naar boerinnen in een Nederlandse plattelandsgemeente, 1950-1980. Doetinchem: Colofon Uitgave m.m.v. het Staring Instituut.
Hofstee, E.W. (1962). Veranderend platteland. *Landbouwkundig Tijdschrift, 74*, (16), 671-690.
Hollender, J. (1972). Sex differences in sources of social self-esteem. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 38*, 343-347.
Hordijk, J.W., Muis, H.H. en Van der Vliert, E. (1983). Anticipatie en sociale steun als buffer tegen rolspanningen. In: P.J.D. Drenth, W. Koops, J.F. Orlebeke, en R.J. Takens (Red.), *Psychologie in Nederland: Enkele recente ontwikkelingen.* Lisse: Swets en Zeitlinger.
House, J.S. (1981). *Work, stress and social support.* Reading, MA: Addison Wesley.
House, J.S. en Kahn, R.L. (1985). Measures and concepts of social support. In: S. Cohen en S.L. Syme (Eds.), *Social support and health.* New York: Academic Press.
Jackson, S.E. (1983). Participation in decision-making as a strategy for reducing job-related strain. *Journal of Applied Psychology, 68*, 3-19.

Jaeger, P. de en Wildenbeest, G. (1988). Het bedreigde erf. *Intermediair, 24*, (32), 5, 7, 9, 15.
Jahoda, M. (1979). Work, employment, and unemployment. *American Psychologist, 36*, (2), 184-191.
Jahoda, M. (1982). *Employment and unemployment. A socio-psychological analysis.* Cambridge: Cambridge University Press.
Jensen, L. (1978). *Stresses in the farm family unit.* A report on the spring program of Women of Unifarm. Canada, Alberta.
Jensen, L. (1979). *Coping with stress on the farm.* A report of the Women of Unifarm spring program. Canada, Alberta.
Jensen, L. (1982). Stress in the farm family unit. *Resources for Feminist Research, 11,* (1), 11-12.
Jöreskog, K.G. and Sörbom, D. (1985). *Lisrel VI. Analysis of linear structural relationships by the method of maximum likelihood.* User's Guide. Mooresville, Indiana, USA: Scientific Software Inc..
Jong, R.D. de (1987). *Sociale ondersteuning, spanning en stemming.* Functioneren en gezondheid bij ondernemers en managers. Academisch Proefschrift. Utrecht: Rijksuniversiteit.
Kahn, R.L., Wolfe, D.M., Quinn, R.P., Snoek, J.D. and Rosenthal, R.A. (1964). *Organizational stress: Studies in role conflict and ambiguity.* New York: Wiley & Sons.
Kahn, R.L. (1970). Some propositions toward a researchable conceptualization of stress. In: J.E. McGrath (Ed.), *Social and psychological factors of stress.* New York: Holt, Rinehart and Winston, 97-104.
Kahn, R.L. (1979). Aging and social support. In: M.W. Riley (Ed.), *Aging from birth to death: Interdisciplinary perspectives.* Washington DC: American Association for the Advancement of Science.
Kahn, R.L. (1980). *The structure of social support.* University of Michigan, Institute for Social Research (unpublished). Geciteerd in Hordijk, et al., 1983.
Kahn, R.L. (1981). *Work and health.* New York: John Wiley & Sons.
Kanner, A.D., Coyne, J.C., Schaefer, C. en Lazarus, R.S. (1981). Comparison of two modes of stress measurement: daily hassles and uplifts versus major life events. *Journal of Behavioural Medicine, 4,* 1-39.
Karasek, R. (1989). Control in the workplace and its health-related aspects. In: S.L. Lauter. J.J. Hurrell and C.L. Cooper (eds.), *Job control and Worker Health.* London: John Wiley & Sons.
Kasl, S.V. (1979). Epidemiological Contributions to the Study of Work Stress. In: C.L. Cooper and R. Payne (eds.), *Stress at Work.* London: John Wiley & Sons (eerste druk 1978).
Kasl, S.V. (1986). Stress and disease in the workplace: A methodological commentary on the accumulated evidence. In: M.F. Cataldo en T.J. Coates (Eds.), *Health promotion in industry: a behavioural medicine perspective.* New York: Wiley.

Kasl, S.V. (1987). Methodologies in stress and health: Past difficulties, present dilemmas. future directions. In S.V. Kasl en C.L. Cooper (Eds.), *Stress and health: Issues in research methodology*. Chichester, etc.: John Wiley & Sons.
Kaufmann, G.M. en Beehr, T.A. (1989). Occupational stressors, individual strains and social supports among police officers. *Human Relations, 42*, (2), 185-197.
Keating N.C. (1987). Reducing stress of farm men and women. *Family Relations, 36*, 358-363.
Keith, P. en Schafer, R.B. (1984). Role behavior and psychological well-being: A comparison of men in one-job and two-job families. *American Journal of Orthopsychiatry, 54*, (1), 137-145.
Kessler, R.C. (1983). Methodological issues in the study of psychosocial stress. In H.B. Kaplan (Ed.), *Psychosocial stress: Trends in research and theory*. New York: Academic Press.
Klaauw, M.N. van der en Putten, D.J. van (1985). *De verschillen in de gezondheid en de werkomstandigheden tussen een vijftal agrarische beroepsgroepen*. Leiden: NIPG/TNO.
Klaauw, M.M. van der en Putten, D.J. van (1986). *De werkomstandigheden en de gezondheid van een vijftal agrarische beroepsgroepen*. Leiden: NIPG/TNO.
Kriellaars, F.W.J. (1987). *Het agrarisch gezinsbedrijf in verandering*. Afscheidscollege gegeven bij het neerleggen van het ambt van bijzonder hoogleraar in de sociaal-economische vraagstukken van de landbouw aan de Katholieke Universiteit Brabant op 13 november 1986. Tilburg: Tilburg University Press.
Kleber, R.J. (1982). *Stressbenaderingen in de psychologie*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
Kleber, R.J. (1986). *Traumatische ervaringen, gevolgen en verwerking*. Academisch proefschrift. Lisse: Swets en Zeitlinger.
K.N.B.T.B. (1987). *Ons bedrijf en onze gezondheid*. Verslag Centraal Discussie Thema. Den Haag/Wageningen.
Kohl, S.B. (1977). Women's participation in the North American family farm. *Women's Studies International Quarterly, 1*, 47-54.
Komter, A. (1985). *De macht van de vanzelfsprekendheid in relaties tussen vrouwen en mannen*. Den Haag: VUGA.
Kooy, G.A. (1981). Het Nederlandse boerengezin anno 1980. *Landbouwkundig Tijdschrift, 93*, (3), 59-66.
Landbouw Economisch Instituut (1981). *Melkkoeien 1980*. Den Haag: L.E.I., Publikatie nr. 3.102.
Landbouw Economisch Instituut/Centraal Bureau voor de Statistiek (1990). *Landbouwcijfers 1990*. Den Haag.
Landbouwschap (1985). *Praktijkproef bedrijfsgezondheidszorg*. Een onderzoek bij ondernemers en werknemers in de agrarische sector. Den Haag.
Lazarus, R.S. (1966). *Psychological stress and the coping process*. New York: Mc Graw Hill.
Lazarus, R.S., en Launier, R. (1978). Stress-related transactions between person and environment. In: L.A. Pervin en Lewis, M. (Eds.), *Internal and External Determinants of Behaviour*. New York: Plenum.

Lazarus, R.S. en Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal and coping.* New York: Springer Publishing Company.
Lazarus, R.S., DeLongis, A., Folkman, S. en Gruen, R. (1985). Stress and adaptational outcomes: The problem of confounded measures. *American Psychologist, 40,* (7), 770-779.
Lewin, K. (1951). *Field theory in social science.* New York: Harper Bros.
Lichtenberg, J. (1987). *Middenstandsvrouwen en stress.* Een onderzoek naar stress in de werksituatie van middenstandsvrouwen die werkzaam zijn in groentewinkels. Doctoraalscriptie. Nijmegen: Katholieke Universiteit.
Linn, J.G. (1983). *Task performance and decision-making as related to marital satisfaction in Wisconsin farm families.* Thesis. Madison: University of Wisconsin.
Linn, J.G. en Husiani, B.A. (1987). Determinants of psychological depression and coping behaviors of Tennessee farm residents. *Journal of Community Psychology, 15,* 503-512.
Loeffen, C.M.J. (1984). *Boerinnen en tuindersvrouwen in Nederland.* Den Haag: L.E.I., Publikatie nr. 2.168.
Maes, S. (1986). Gezondheidspsychologie: de rol van gedrag in gezondheid en ziekte. *Gedrag & Gezondheid, 14,* (2), 49-56.
Maes, S., Spielberger, C.D., Defares, P.B., Sarason, I. (Eds.) (1988). *Topics in health psychology.* New York: Wiley.
Marcelissen, F. (1987). *Gangmakers van het stressproces. De rol van type-A gedrag en sociale ondersteuning bij het stressproces in de werksituatie.* Academisch proefschrift. Leiden: NIPG/TNO.
Mason, J.W. (1975). A historical view of the stress field (Part I). *Journal of Human Stress, 1,* (1), 6-12.
Mason, J.W. (1975). A historical view of the stress field (Part II). *Journal of Human Stress, 1,* (1), 22-36.
Miller, J.B. (1986). *Toward a new psychology of women.* Second edition. (First edition published in the USA, 1976). London: Pinguin Books.
Parkes, K.R. (1989). Personal control in an occupational context. In: A. Steptoe en A. Appels (Eds.), *Stress, personal control and health.* London: John Wiley & Sons.
Pearlin, L.I. en Schooler, C. (1978). The structure of coping. *Journal of Health and Social Behavior, 19,* (3), 2-21.
Ploeg, B. van der (1976). *De gebondenheid van melkveehouders.* Den Haag: L.E.I., Publikatie no. 2.80.
Reiche, H.M.J.K.I. (1982). *Stress aan het werk. Over de effecten van de persoonlijkheid en sociale ondersteuning op strains.* Academisch proefschrift. Lisse, Swets & Zeitlinger.
Reis, H.T. (1984). Social interaction and well-being. In: S.W. Duck (Ed.), *Personal relationships.* Part 5: Repairing personal relationships. London/Orlando/New York: Academic Press.
Repetti, R.L., Matthews, K.A. en Waldron, I. (1989). Employment and women's health. Effects of paid employment on women's mental and physical health. *American Psychologist, 44,* (11), 1394-1401.

Rooy, S. de (1983). *Verslag van een vooronderzoek naar boerinnenarbeid.* Wageningen: Vakgroep Sociologie van de Westerse Gebieden.
Ros, W.J.G. (1989). *Sociale steun bij kankerpatiënten.* Academisch proefschrift. Utrecht: Rijksuniversiteit.
Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image.* Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
Rosenblatt, P.C. en Anderson, R.M. (1981). Interaction in farm families: tension and stress. In: R.T. Coward and W. Smith (Eds.), *The Family in Rural Society.* Boulder, Colorado: Western Press.
Rosenblatt, P.C. en Keller, L.O. (1983). Economic vulnerability and economic stress in farm couples. *Family Relations, 32,* (4), 567-573.
Rosenman, R.H., Swan, G.E. en Carmelli, D. (1988). Some recent findings relative to the relationship of type A behavior pattern to coronary heart disease. In: S. Maes, C.D. Spielberger, P.B. Defares en I.G. Sarason (Eds.), *Topics in health psychology.* Chichester, etc.: John Wiley & Sons.
Ross, C.E., Mirowsky, J. en Huber, J. (1983). Dividing work, sharing work and in-between. Marriage pattern and depression. *American Sociological Review, 48,* (12), 809-823.
Saal, C.D. (1958). *Het boerengezin in Nederland.* Sociologische grondslagen van gezin en bedrijf. Assen: Van Gorcum.
Sarason, I.G. en Sarason, B.R. (1985). *Social support: Theory, research and applications.* Dordrecht/Boston/Lancaster: Martinus Nijhoff Publishers.
Sarason, B.R., Shearin, E.N., Pierce, G.R. en Sarason, I.G. (1987). Interrelations of social support measures: Theoretical and practical implications. *Journal of Personality and Social Psychology, 52,* (4), 813-832.
Saris, W. and Stronkhorst, H. (1984). *Causal modelling in nonexperimental research. An introduction to the LISREL approach.* Amsterdam: Sociometric Research Foundation.
Schaap, C.P.D.R. (1990). *Conflicten, stress en communicatie binnen partnerrelaties: Naar de conflict interaction record.* Voordracht gehouden tijdes het symposium "Stress en conflict in de partnerrelatie" te Nijmegen, georganiseerd door SOPS/SIGO, op 4 en 11 mei 1990.
Schrameijer, F. (1990). *Sociale steun. Analyse van een paradigma.* Utrecht: Nederlands Centrum Geestelijke Volksgezondheid.
Schreurs, P.J.G., Tellegen, B. Willige, G. van der (1984). Gezondheid, stress en coping: De ontwikkeling van de Utrechtse Coping Lijst. *Gedrag. Tijdschrift voor Psychologie, 12,* (1/2), 101-117.
Schreurs, P.J.G., Willige, G. van de, Tellegen, B. Brosschot, J.F. (1988). *De Utrechtse Copinglijst. Omgaan met problemen en gebeurtenissen.* Handleiding. Lisse: Swets & Zeitlinger.
Schwartzer, R. en Leppin, A. (1989). Social support and health: A meta-analysis. *Psychology and Health, 3,* 1-15.

Selye, H. (1956). *The stress of life*. Nederlandse vertaling van de tweede, herziene druk: Stress (1978). Utrecht/Antwerpen: Uitgeverij Het Spectrum.
Shumacher, S.A. en Brownell, A. (1984). Toward a theory of social support: Closing conceptual gaps. *Journal of Social Issues, 40*, (4), 11-36.
Smith, H.L. (1969). Husband-wife task performance and decision making patterns. In: J.R. Eshelman (Ed.), *Perspectives in marriage and the family*. Boston: Allyn and Bacon.
Thelin, A. (1980). Work and health among farmers. *Scandinavian Journal of Social Medicine*, Supplementum 22 (translated by Lorraine Svendsen).
Turner, R.J. (1983). Direct, indirect and moderating effects of social support on psychological distress and associated conditions. In: H.B. Kaplan (Ed.), *Psychosocial stress*. New York: Academic Press.
Ursin, H., Mykletun, R., Tønder, O. et all. (1984). Stressfactors and concentrations of immunoglobulins and complement components in humans. *Scandinavian Journal of Psychology, 25*, 340-347.
Vanfossen, B. (1981). Sex differences in the mental health effects of spouse support and equity. *Journal of Health and Social Behaviour, 22*, 130-143.
Vanfossen, B. (1986). Sex differences in depression: the role of spouse support. In: S.E. Hobfoll (Ed.), *Stress, social support and women*. Washington: Hemisphere Publishing Corporation.
Veerman, H. en Verheijen, C.M.L.H. (1984). *Beroepsarbeid en gezin: Vrouwen in een spanningsveld?* Deventer: Van Loghum Slaterus.
Vernooy, C.G.Th. (1988). *Boerengezinnen in beweging*. Academisch proefschrift. Utrecht: Rijksuniversiteit.
Vingerhoets, A.J.J.M., (1985). *Psychological stress: an experimental approach*. Academisch proefschrift. Lisse: Swets & Zeitlinger.
Vingerhoets, A.J.J.M. (1987). Psycho(neuro)immunologie: "missing link" in stressonderzoek? *Gedrag en Gezondheid, 15*, (1), 1-13.
Vliert, E. van de (1983). Determinanten van rolgedrag. In: A.Ph. Visser, E. van de Vliert, E.J.H. ter Heine, J.A.M. Winnubst (Red.), *Rollen. Persoonlijke en sociale invloeden op het gedrag*. Meppel/Amsterdam: Boom.
Vliert, E. van de en Boer, F. de (1984). Sociale steun als determinant van gezondheid: Suggesties voor verder onderzoek. *Gezondheid en Samenleving, 5*, (1), 2-8.
Vries, R.P. de (1989). Het lichaam-geest probleem en de wetenschappelijke revolutie. In: D. Draaisma en R. de Vries (Red.), *Lichaam en Geest in psychologie en geneeskunde*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
Vucht Tijssen, J. van, Broecke, A.A.J. van den, Dijkhuizen, N. van, Reiche, N.M.J.K.I. en Wolff, Ch.J. de (1978). *Middenkader en stress*. Een onderzoek naar de problematiek van het middlemanagement. 's Gravenhage.
Walker, J.L., Walker, L.S., McLennan, P.M. (1986). An informal look at farm stress. *Psychological Reports, 59*, 427-430.
Warr, P. and Parry, G. (1982). Paid employment and women's

psychological well-being. *Psychological Bulletin, 92,* (3), 498-516.
Warr, P. (1989). *Work, unemployment and mental health.* Oxford: Clarendon Press. (First printed in 1987).
Weigel, R.R. en Weigel, D.J. (1987). Identifying stressors and coping strategies in two-generation farm families. *Family Relations, 36,* 379-384.
Welles, H. en Defares, P.B. (1983). *Psychische belasting melkveehouders.* Den Haag: Landbouwschap.
Wijnen, C.J.M. (1973). *Schaalvergroting en modernisering in de melkveehouderij.* Den Haag: L.E.I., Publicatie no. 2.53.
Wilkening, E.A. (1981). *Farm husbands and wifes in Wisconsin: Work roles, decision making and satisfactions, 1962 and 1979.* Madison: University of Wisconsin.
Winnubst, J.A.M. (1986). Rolspanningen in het werk. In: R.A. Roe (Red.), *Psychologie der arbeidsomstandigheden.* Assen: Van Gorcum.
Winnubst, J.A.M. (1988). *Gezondheid, gedrag en beleving.* Oratie, Vakgroep Klinische Psychologie en Gezondheid, Rijksuniversiteit Utrecht. Utrecht: ISOR.
Wippler, R. (1983). De plaats van roltheoretische ideeën in de sociologie. In: A.Ph. Visser, E. van de Vliert, E.J.H. ter Heine, J.A.M. Winnubst (Red.), *Rollen. Persoonlijke en sociale invloeden op het gedrag.* Meppel/Amsterdam: Boom.
Wright, S.E. en Rosenblatt, P.C. (1987). Isolation and farm loss: Why neighbours may not be supportive. *Family Relations, 36,* 391-395.
Zwart, S.I. (1990). *Agrarische huishoudens. Een onderzoek naar de veranderende relatie tussen gezin en bedrijf in Oost-Gelderland.* Academisch Proefschrift. Wageningen: Landbouwuniversiteit, Vakgroep Huishoudstudies.

LIJST VAN BIJLAGEN

Bijlage 6.1: Taakverdeling op het bedrijf

Bijlage 6.2: Beslissingspatroon tussen man en vrouw

Bijlage 7.1: Correlaties variabelen structuurmodel vrouw

Bijlage 7.2: Correlaties variabelen structuurmodel man

Bijlage 7.3: Correlaties 'egalitair' rolpatroon volgens man en vrouw

Bijlage 7.4: T-test verschillen rolopvattingen man

Bijlage 7.5: T-test verschillen rolopvattingen vrouw

Bijlage 7.6: Correlaties stresshanteringsstijlen man

Bijlage 7.7: Correlaties stresshanteringsstijlen vrouw

Bijlage 7.8: Stresshantering en lichamelijke aandoeningen man

Bijlage 7.9: Stresshantering en lichamelijke aandoeningen vrouw

Bijlage 7.10: Correlaties stresshantering en persoonskenmerken

BIJLAGE 6.1

Taakverdeling op het bedrijf. Frequenties

	1	2	3	4	5	6	7
Taken in het bedrijf							
koeien melken ochtend	134	9	19	2	2	-	-
koeien melken avond	130	15	13	3	2	3	-
melkkamer schoonmaken	40	27	29	25	39	6	-
koeien voeren/verzorgen	92	36	31	3	2	2	-
kalveren voeren/verz	44	24	32	25	36	3	2
varkens voeren/verz	18	1	3	5	2	1	136
kippen voeren/verz	3	3	3	1	8	5	143
zorg bij geboorten	68	36	58	-	1	3	-
controle van het vee	116	21	26	1	2	-	-
Taken voor het bedrijf							
bedrijfskleding wassen	1	-	3	1	161	-	-
bedrijfsboodsch doen	25	38	58	20	25	-	-
ontvangst leveranciers	44	56	58	2	6	-	-
telefoneren v bedrijf	37	46	60	13	10	-	-
fiscale boekhouding	55	9	35	7	47	8	5
bedrijfsecon/deelboekh	40	8	15	3	25	6	69
bedrijfsadministratie	73	17	24	4	41	1	6

1 = man altijd
2 = man vaker dan vrouw
3 = man en vrouw samen of even vaak
4 = vrouw vaker dan man
5 = vrouw altijd
6 = anderen
7 = niet van toepassing of niet ingevuld

BIJLAGE 6.2

Beslissingspatroon tussen man en vrouw. Frequenties

	1	2	3	4	5	6
Beslissingen t.a.v. huishouden en gezin						
aanschaf meubels e.d.	-	4	128	29	4	1
bedrag huishoudgeld	1	5	85	36	23	16
aanschaf hh apparatuur	-	3	111	43	6	3
afsluiten verzekeringen	6	48	106	5	-	1
beloning(loon) kk	-	6	80	11	4	65
taken voor kk in bedrijf	8	24	69	6	2	57
uitstapjes/vakantie	-	2	134	17	-	13
"Regelmatige" Beslissingen t.a.v. bedrijf						
aanschaf machines e.d.	16	96	52	-	-	2
meer/minder vee	29	94	43	-	-	-
inschakelen loonwerker	68	74	22	-	-	2
inschakelen bedrijfsverz	19	41	38	2	-	66
keuze KI-stier	110	24	15	2	-	15
andere produktietakken	50	52	12	-	-	52
keuze hoev krachtvoer	124	27	10	2	1	2
"Incidentele" Beslissingen t.a.v. bedrijf						
nieuw-/verbouw stallen	8	61	90	-	-	7
aan-/verkoop grond	7	49	98	-	-	12
samenwerking collega's	24	47	51	1	-	43
lidmaatsch agr organ	23	51	76	1	-	15
bedrijfsverzek afsluiten	19	52	92	-	-	3

1 = man beslist
2 = man beslist maar bespreekt het met de vrouw
3 = man en vrouw beslissen samen
4 = vrouw beslist maar bespreekt het met de man
5 = vrouw beslist
6 = niet van toepassing

BIJLAGE 7.1

Correlaties tussen variabelen structuurmodel vrouw

1	1											
2	0.13	1										
3	0.12	-0.23	1									
4	0.05	0.09	0.01	1								
5	0.07	0.05	0.04	0.08	1							
6	-0.19	0.04	-0.19	0.04	0.06	1						
7	-0.17	-0.44	0.59	0.12	0.14	0.02	1					
8	-0.14	-0.40	0.63	0.01	0.13	0.08	0.71	1				
9	-0.11	0.09	-0.19	-0.25	-0.20	-0.08	-0.22	-0.15	1			
10	0.03	0.12	-0.14	-0.03	0.04	0.52	-0.16	-0.15	-0.01	1		
11	0.08	-0.11	0.03	-0.24	-0.17	-0.40	0.02	0.02	0.15	-0.45	1	
12	0.01	0.15	-0.09	0.03	-0.03	0.11	-0.20	-0.20	-0.01	0.29	0.42	1
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

1 = aantal thuiswonende kinderen
2 = rolopvattingen vrouw over meewerken
3 = motivatie vrouw voor bedrijfswerk
4 = waargenomen financiële situatie volgens vrouw
5 = roloverlading van de man
6 = door vrouw ervaren steun van man
7 = uren vrouw in het bedrijf
8 = omvang taken vrouw in het bedrijf
9 = roloverlading vrouw
10 = gevoel van eigenwaarde vrouw
11 = psychische klachten vrouw
12 = incidentele lichamelijke klachten vrouw

BIJLAGE 7.2

Correlaties tussen variabelen structuurmodel man

1	1											
2	0.13	1										
3	-0.11	0.00	1									
4	-0.02	0.02	0.13	1								
5	0.15	-0.07	0.12	-0.23	1							
6	-0.08	0.04	-0.03	0.09	-0.20	1						
7	0.39	0.41	0.07	0.05	0.04	-0.04	1					
8	0.25	0.09	-0.17	-0.44	0.59	-0.12	0.14	1				
9	0.14	0.05	-0.14	-0.40	0.63	-0.15	0.19	0.71	1			
10	-0.04	0.10	0.01	0.06	-0.02	0.35	0.04	-0.00	-0.10	1		
11	0.07	0.41	0.01	-0.00	0.11	0.17	0.29	0.14	0.03	0.46	1	
12	0.10	0.09	0.03	0.01	0.15	0.14	0.18	0.14	0.04	0.25	0.42	1
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

1 = uren man in het bedrijf
2 = waargenomen financiële situatie volgens man
3 = aantal thuiswonende kinderen
4 = rolopvattingen vrouw over meewerken
5 = motivatie vrouw voor bedrijfswerk
6 = door man ervaren steun van vrouw
7 = roloverlading van de man
8 = uren vrouw in het bedrijf
9 = omvang taken vrouw in het bedrijf
10 = gevoel van eigenwaarde man
11 = psychische klachten man
12 = incidentele lichamelijke klachten man

BIJLAGE 7.3

Correlaties egalitair gehercodeerde rolpatroon volgens man

1	1							
2	.30***	1						
3	.07	.18*	1					
4	-.06	-.02	-.02	1				
5	.16*	.03	.01	.23**	1			
6	.16*	.14*	-.05	.13*	.22**	1		
7	.15	.06	.18**	.35***	.33***	.16*	1	
8	.11	.04	.07	.24***	.28***	.18**	.51***	1
	1	2	3	4	5	6	7	8

Correlaties egalitair gehercodeerde rolpatroon volgens vrouw

1	1							
2	.39***	1						
3	.08	.22**	1					
4	-.05	.05	.03	1				
5	.28**	.11	.08	.20**	1			
6	.14	-.09	-.02	.16*	.16*	1		
7	.18*	.06	.28***	.37***	.28***	.15*	1	
8	.03	-.04	.24***	.14*	.18**	.21**	.51***	1
	1	2	3	4	5	6	7	8

* = p ≤ .05 ** = p ≤ .01 *** = p ≤ .001

1 = kleine kinderen samen
2 = grote kinderen samen
3 = huishoudelijke beslissingen samen
4 = taken in het bedrijf samen
5 = taken voor het bedrijf samen
6 = boekhouding samen
7 = regelmatige bedrijfsbeslissingen samen
8 = incidentele bedrijfsbeslissingen samen

BIJLAGE 7.4

Paarsgewijze t-toets voor verschil tussen eigen rolopvattingen (E) en waargenomen rolopvattingen (W), man

		gem	sd	t waarde df = 165
Voor de boerin behoort de rol van moeder en huisvrouw op de eerste plaats te komen	E	1.47	0.89	-0.89
	W	1.53	0.99	
De boer behoort het werk op het bedrijf te doen, de boerin het werk in huishouding en gezin	E	2.36	1.33	-1.82
	W	2.52	1.38	
De boerin dient zich niet met de bedrijfsvoering te bemoeien, ook al werkt zij mee in het bedrijf	E	4.21	1.22	2.35*
	W	3.98	1.45	
Boer en boerin behoren het werk in de huishouding zoveel mogelijk samen te delen	E	2.90	1.37	-1.57
	W	3.07	1.43	
Boer en boerin behoren de taken ten aanzien van verzorging en opvoeding van de kinderen zoveel mogelijk samen te delen	E	4.24	1.07	-2.52*
	W	4.45	0.92	
Er is niets op tegen als de boerin evenveel verstand heeft van de bedrijfsvoering als haar man	E	4.75	0.76	0.86
	W	4.69	0.71	
Voor de boerin behoort het bijstaan van haar man op het bedrijf belangrijker te zijn dan een eigen baan buitenshuis	E	1.92	1.41	2.34*
	W	1.72	1.25	
Boer en boerin dienen over alle belangrijke zaken *samen* te beslissen	E	4.85	0.54	-0.12
	W	4.85	0.52	
De boerin behoort *alleen* wanneer het niet anders kan, in het bedrijf mee te werken	E	2.76	1.53	1.69
	W	2.61	1.53	
De boerin praat mee over belangrijke beslissingen, maar de *uiteindelijke beslissing* hoort bij haar *man* te liggen	E	2.51	1.47	1.00
	W	2.42	1.52	
Boer en boerin behoren samen verantwoordelijk te zijn voor het bedrijf	E	4.58	0.95	-1.51
	W	4.68	0.85	

* = p ≤ .05 ** = p ≤ .01 *** = p ≤ .001

BIJLAGE 7.5

Paarsgewijze t-toets voor verschil tussen eigen rolopvattingen (E) en waargenomen rolopvattingen (W), vrouw

		gem	sd	t waarde df = 165
Voor de boerin behoort de rol van moeder en huisvrouw op de eerste plaats te komen	E	1.89	1.14	2.57*
	W	1.69	0.99	
De boer behoort het werk op het bedrijf te doen, de boerin het werk in huishouding en gezin	E	3.34	1.40	4.78***
	W	2.86	1.47	
De boerin dient zich niet met de bedrijfsvoering te bemoeien, ook al werkt zij mee in het bedrijf	E	4.38	1.03	4.10***
	W	3.99	1.38	
Boer en boerin behoren het werk in de huishouding zoveel mogelijk samen te delen	E	2.54	1.35	3.98***
	W	2.10	1.28	
Boer en boerin behoren de taken ten aanzien van verzorging en opvoeding van de kinderen zoveel mogelijk samen te delen	E	4.16	1.06	1.19
	W	4.05	1.19	
Er is niets op tegen als de boerin evenveel verstand heeft van de bedrijfsvoering als haar man	E	4.43	0.96	0.15
	W	4.42	1.00	
Voor de boerin behoort het bijstaan van haar man op het bedrijf belangrijker te zijn dan een eigen baan buitenshuis	E	2.04	1.45	2.97**
	W	1.73	1.32	
Boer en boerin dienen over alle belangrijke zaken *samen* te beslissen	E	4.87	0.43	1.59
	W	4.81	0.65	
De boerin behoort *alleen* wanneer het niet anders kan, in het bedrijf mee te werken	E	3.46	1.52	5.87***
	W	2.89	1.52	
De boerin praat mee over belangrijke beslissingen, maar de *uiteindelijke beslissing* hoort bij haar *man* te liggen	E	2.78	1.59	3.23**
	W	2.49	1.59	
Boer en boerin behoren samen verantwoordelijk te zijn voor het bedrijf	E	4.83	0.54	-0.16
	W	4.83	0.50	

* = p ≤ .05 ** = p ≤ .01 *** = p ≤ .001

BIJLAGE 7.6

Correlaties tussen stresshanteringsstijlen van de man bij bedrijfs- en gezinsproblemen

Bij bedrijfsproblemen:

1	1							
2	-.07	1						
3	.14	.10	1					
4	-.21**	-.00	.05	1				
5	.18**	.21**	.15	-.10	1			
6	.24***	.19**	.07	-.15	.14	1		
7	.19**	.04	.02	.01	.40***	.10	1	
8	.16	.11	.19**	.05	.21**	.02	.21**	1
	1	2	3	4	5	6	7	8

Bij gezinsproblemen:

1	1							
2	.17**	1						
3	.38***	-.04	1					
4	.11	.14	.03	1				
5	.35***	.14	.38***	-.12	1			
6	.17	.22**	.20**	.08	.19**	1		
7	.14	-.03	.21**	-.07	.40***	.14	1	
8	.33***	.01	.38***	.11	.42***	.23**	.25***	1
	1	2	3	4	5	6	7	8

1 = palliatief reactiepatroon
2 = afwachten
3 = sociale steun zoeken
4 = probleem actief aanpakken
5 = depressief reactiepatroon
6 = vermijden
7 = expressie van emoties/boosheid
8 = geruststellende gedachten

* = $p \leq .05$ ** = $p \leq .01$ *** = $p \leq .001$

BIJLAGE 7.7

Correlaties tussen stresshanteringsstijlen van de vrouw bij bedrijfs- en gezinsproblemen

Bij bedrijfsproblemen:

1	1							
2	.06	1						
3	.25***	.01	1					
4	-.07	-.08	.14	1				
5	.37***	.18**	.31***	-.07	1			
6	.23***	.21**	.18**	.02	.23***	1		
7	.16	.10	.34***	-.01	.43***	.18**	1	
8	.07	.14	.18**	.12	.28***	.27***	.14	1
	1	2	3	4	5	6	7	8

Bij gezinsproblemen:

1	1							
2	.17**	1						
3	.38***	-.04	1					
4	.11	.14	.03	1				
5	.35***	.14	.38***	-.12	1			
6	.17	.22**	.20**	.08	.19**	1		
7	.14	-.03	.21**	-.07	.40***	.14	1	
8	.33***	.01	.38***	.11	.42***	.23**	.25***	1
	1	2	3	4	5	6	7	8

1 = palliatief reactiepatroon
2 = afwachten
3 = sociale steun zoeken
4 = probleem actief aanpakken
5 = depressief reactiepatroon
6 = vermijden
7 = expressie van emoties/boosheid
8 = geruststellende gedachten

* = $p \leq .05$ ** = $p \leq .01$ *** = $p \leq .001$

BIJLAGE 7.8

Groepsgewijze t-toets voor verschil in stresshanteringsstijl tussen mannen mét en zonder gerapporteerde lichamelijke aandoeningen

	Geen lich. aandoeningen (N=37)		Bén of meer lich. aandoeningen (N=27)		
	gem	sd	gem	sd	t-waarde
Bedrijf					
Palliatief	1.49	.56	1.74	.66	-1.63
Afwachten	1.51	.61	2.00	.78	-2.69**
Steun zoeken	1.89	.70	1.85	.91	0.19
Actief aanpakken	3.24	.80	3.11	.75	0.68
Depressief	1.24	.72	1.59	.75	-1.87
Vermijden	1.43	.69	1.70	.82	-1.39
Expr emoties	1.57	.65	2.22	.85	-3.36**
Geruststellen	1.46	.61	1.81	.88	-1.81
Gezin					
Palliatief	1.43	.56	1.74	.59	-2.11*
Afwachten	1.65	.59	2.11	.85	-2.44*
Steun zoeken	1.78	.83	1.70	.91	0.33
Actief aanpakken	3.11	.84	3.07	.92	0.15
Depressief	1.03	.16	1.56	.75	-3.59***
Vermijden	1.36	.49	1.67	.73	-1.88
Expr emoties	1.57	.50	2.15	.77	-3.42***
Geruststellen	1.59	.60	1.89	.97	-1.39

* = $p \leq .05$ ** = $p \leq .01$ *** = $p \leq .001$

BIJLAGE 7.9

Groepsgewijze t-toets voor verschil in stresshanteringsstijl tussen vrouwen mét en zonder gerapporteerde lichamelijke aandoeningen.

	Geen lich. aandoeningen (N=32)		Eén of meer lich. aandoeningen (N=44)		
	gem	sd	gem	sd	t-waarde
Bedrijf					
Palliatief	1.56	.80	1.86	.67	-1.73
Afwachten	1.74	.77	2.09	.86	-1.84
Steun zoeken	1.72	.85	2.14	1.00	-1.96*
Actief aanpakken	3.31	1.00	3.05	.94	1.18
Depressief	1.19	.59	1.57	.66	-2.63**
Vermijden	1.66	.87	1.64	.75	0.10
Expr emoties	1.56	.62	2.11	.75	-3.49***
Geruststellen	2.09	.93	2.20	.77	-0.55
Gezin					
Palliatief	1.81	.82	2.07	.73	-1.41
Afwachten	1.75	.72	1.79	.71	-0.24
Steun zoeken	1.81	.82	2.14	.91	-1.63
Actief aanpakken	3.31	.86	3.34	.75	-0.15
Depressief	1.16	.37	1.82	.82	-4.76***
Vermijden	1.66	.87	1.95	.96	-1.41
Expr emoties	1.78	.66	2.11	.84	-1.93
Geruststellen	2.19	.97	2.52	.88	-1.55

* = $p \leq .05$ ** = $p \leq .01$ *** = $p \leq .001$

BIJLAGE 7.10

Correlaties tussen gevoel van eigenwaarde en opleiding enerzijds en stresshanteringsstijlen anderzijds

	Bedrijf		Gezin	
	gevoel van eigenwaarde	opleiding	gevoel van eigenwaarde	opleiding
Man				
Palliatief	-	-	-	-
Afwachten	-.28***	-.23**	-.18**	-
Steun zoeken	-	-	-	-
Actief aanpakken	.23**	.21**	.26***	.25***
Depressief	-.25***	-	-.40***	-.32***
Vermijden	-	-	-.29***	-
Expr emoties	-	-	-.19**	-
Geruststellen	-	-	-.17**	-.18**
Vrouw				
Palliatief	-	-	-	-
Afwachten	-	-	-	-
Steun zoeken	-.18**	-	-	-
Actief aanpakken	-	-	-	-
Depressief	-.31***	-	-.33***	-
Vermijden	-	-	-	-.24***
Expr emoties	-.17**	-	-.20**	-
Geruststellen	-	-	-	-

** = p ≤ .01 *** = p ≤ .001
De p waardes >.01 zijn buiten beschouwing gelaten

CURRICULUM VITAE

Catharina Wilhelmina Maria Giesen werd op 10 april 1949 te Steenderen (Gld.) geboren. Zij behaalde in 1966 het HBS-A diploma aan het St. Ludger College te Doetinchem.
Na een beroepsopleiding in de medische sfeer, vormde haar werk bij de afdeling Hersenen en Gedrag van het Medisch Fysisch Instituut te Utrecht de opstap naar de universitaire wereld. Zij studeerde tussen 1971 en 1982 psychologie en filosofie, het eerste aan de Rijksuniversiteit Utrecht, het tweede aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Zij is afgestudeerd in de psychologische functieleer. Tijdens haar studie vervulde zij enkele student-assistentschappen.
Vanaf 1983 tot 1987 was zij verbonden aan de vakgroep Psychologie van de Landbouwuniversiteit, waar zij onder meer het onderzoek verrichtte dat uitmondde in de onderhavige studie. Vervolgens was zij van 1988 tot begin 1990 als onderzoeker verbonden aan het Instituut voor Psychotrauma te Utrecht. Sinds eind 1989 is zij universitair docent aan de vakgroep Klinische en Gezondheids-psychologie van de Rijksuniversiteit Utrecht, sektie Psychologie van Arbeid en Gezondheid.
Zij geeft lezingen in binnen- en buitenland op het gebied van stress in de landbouw, en trad op als adviseur op dit terrein. Van haar hand verschenen verscheidene publikaties, niet alleen over stress in de landbouw maar ook over de rol van 'mental imagery' alsmede over de hulpverlening na schokkende gebeurtenissen in het werk van politiemensen.